

Európaiság

Politikai és morális kultúra

Szerkesztette:
KARIKÓ SÁNDOR

Lektor:
J. NAGY LÁSZLÓ

Német nyelvi lektor:
LÁZÁR EMŐKE

ISBN 963 9210 14 5

© Karikó Sándor, 2001

A kötet megjelenését támogatta:

prof. JOSEF von FERENCZY
Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata
Bács-Kiskun Megyei Kereskedelmi és Iparkamara
Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Neveléstudományi Tanszék

ÁRON KIADÓ - BUDAPEST, 2001

TARTALOM

Karikó Sándor: Szerkesztői előzetes

Josef von Ferenczy: Erkölcs és politika az ezredfordulón

Szécsi Gábor: Elit és európaiság

POLITIKAI IDENTITÁS ÉS FELELŐSSÉG

Bayer József: Európai kultúra - európai identitás

Kende Péter: A demokratikus kormányzat morális felelőssége

Lendvai L. Ferenc: A Nyugat politikai kultúrája - Keleten

Tóth Tamás: Az európai identitás kérdőjelei

Veress Károly: Dialógus és politikai kultúra

Soós Edit: Az europanizáció hatása a regionális identitás fejlődésére

Laczkóné Tuka Ágnes: Politikai kultúra az Európai Unióban - az euroválasztások tükrében

AZ INDIVIDUUM MÉLTÓSÁGA ÉS TISZTELETE

Kókai Károly: Európa mint filozófiai fogalom

Krajnik József: Morális alapok az Európa-eszme történetében

Karikó Sándor: Az európaiság mint az individuum méltósága

Ungvári-Zrínyi Imre: Erkölcsi kultúra a posztkommunista társadalmakban

Boldizsár Klára: A világválság metafizikája

Staller Tamás: A környezeti erkölcs és a kelet-európai valóság

Szabó Tibor: Az európaiság és az olasz politikai-erkölcsi kultúra

Hell Judit: Emberi jogok, erkölcsi jogok és a „második nem”

Kissné Novák Éva: A boldogság fogalma az európai gondolkodásban

AZ EURÓPAISÁG TANÍTHATÓSÁGA ÉS TANULHATÓSÁGA

Albert Gábor: Tanártársadalom és polgárosodás

Dombi Alice: Empátia - tolerancia - európaiság

Farkas Olga: Európaiság - minőség - moralitás

Pleskó András: Európaiság és oktatás

NÉMET NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

DEUTSCHPRACHIGE RESÜMEES

Karikó Sándor: **Szerkesztői előzetes**

Manapság sokat beszélünk s vitatkozunk az Európai Unió csatlakozás lehetséges és szükséges gazdasági kihívásáról és követelményéről. Az uniós kérdés, mondhatnánk, divattémává vált a diplomáciában, a napi politikában, a jogalkotásban és a gazdaságban tevékenykedők között. Alighanem ezzel a ténnyel függ össze, hogy az alapszó, tehát az „Európa”-kifejezés is egyre gyakrabban s a legkülönbözőbb területeken merül fel. Ismeretes „Európa-kávéház”, „Európa-divatház”, „Európa-kiállítás”, „Európa-gála”, „Európa-központ”, „Európa-kurzus” és így tovább. Mégis meghökkentő, legalábbis elszomorító, hogy milyen keveset tudunk az európaiság fogalmáról s lényegéről. Ez baj, s talán nem túlzás a feltételezés, ha mindez így marad, végzetes hibába esünk, melynek negatív következményeit ma még be sem tudjuk látni.

Nyilvánvaló, az Európai Unió mint téma s realitás, nagyon is konkrét, közvetlen, külső formában jól érzékelhető, a ráció segítségével teljességgel értelmezhető s megítélhető világ, melyet leginkább a jogi és a közgazdaságtani szakértők vizsgálnak, illetőleg a politikacsinálók befolyásolnak. Viszont az is bizonyos, hogy az „európaiság” mélyebb, absztraktabb, kevésbé megragadható, az ember egész lényét átjáró, szívét-lelkét-szellemét megmozgató, zsigereibe behatoló képződmény. Ott rejlik benne az emberi *méltóság*, a konkrét dolgok fölötti *emelkedettség*, valamifajta *eszmeiség*, mintául szolgáló *erény s érték*. Az európaiság tartalmi jegyeinek kutatásában elsősorban már nem a közgazdászok, a diplomaták, a jogszakértők, a politikai pártok jeleskednek, hanem a filozófusok, a politológusok, az etika és a pedagógia kutatói. Mi több, mindnyájunk számára nélkülözhetetlen, semmi mással nem pótolható forrással szolgálhatnak ez ügyben a különféle művészeti feldolgozások is. Közismert, a művészek képesek behatolni az emberi lélek mélybugyraiba, ahová a tudós aligha tud már elérkezni.

Az európaiság - noha távol áll tőlem az Európai Unió szerepének s jelentőségének lebecsülése - sokkal fontosabb, alapvetőbb, izgalmasabb és magasabb rendű „dolog”, mint bármilyen más konkrét társadalmi-politikai kérdés s teendő. Az európaiság, ennek megfelelően mély összefüggést s alapvető értéket fejez ki. Az európaiság egyfajta vezérelvet, gondolatkört, mintát s paradigmát képvisel. Ha ez így van, számomra érthetetlen, hogy miért olyan csekély az ismeretünk róla, amivel pedig rendelkezünk, az töredezett, jórészt bizonytalan, nem kellően megalapozott és ellentmondásos.

Azt hiszem, a tudományos lemaradás ténye mellett egy másik - az előzőnél még súlyosabb - problémával is szembesülnünk kell. Azzal tudniillik, hogy fennáll az európai értékek megfakulásának, esetleg eltűnésének veszélye. Több társadalomtudós is kifejezte abbéli aggodalmát, hogy az európaiság mint sajátos eszme- s értékvilág, valamint kultúra, fokozatosan rezervátummá soványodik, egyre inkább kénytelen átadni történelmi helyét és jelentőségét az uniformizáció, a globalizáció, az amerikanizmus gyökerében másfajta értékrendjének. Magam nem kívánom dramatizálni a helyzetet, ám az bizonyos, az európaiság „pozíciói” gyengültek az utóbbi néhány évtizedben. Mindenesetre indokoltnak tűnik eldönteni, hagyjuk-e végleg elveszni történelmi értékeinket, vagy pedig az eddigieknél komolyabb, összehangoltabb s hatékonyabb stratégiát dolgozzunk ki értékeink megőrzése, netán megerősítése érdekében. Tudjuk, a görög mitológia szerint Zeus elrabolta Európát, a gyönyörű királynőt. Csöppet sem lenne ildomos s dicső számunkra, ha most tőlünk rabolnák el Európát.

Komoly érvek szólnak tehát amellett, hogy sokirányú, szisztematikus és mélyre hatoló kutatómunkát végezzünk az európaiság mibenlétéről s jövőbeli helyzetéről. Valamennyi - szóba jöhető - tudományos és művészeti alkotóműhely munkájára szükség van. Számomra nem kétséges, az új lehetőségek, feladatok s felelősségek különösen három területen adódnak. A politikai folyamatokat mélyebb szinten vizsgáló *politológia*, az általános értékeket pontosabban kidolgozó *filozófia s etika*, valamint az ifjúság kíváncsós Európa-képét szisztematikusabban kidolgozó *pedagógia* számára merülnek fel új kihívások.

Ilyen felismerésből született az ötlet, hogy szervezzünk meg egy nemzetközi tudományos konferenciát az európaiság témakörében, ahol politológusok, filozófusok, etika- s pedagógia-kutatók számolnának be legújabb vizsgálati eredményeikből. A Kecskeméten 2000 októberében rendezett konferencia anyagát veheti most kézbe az Olvasó. Örömmre szolgált, hogy a meghívott előadók több mint a fele filozófus volt, hiszen ilyen témakör vizsgálatából egyszerűen képtelenség kihagyni őket. Botorság, elvakultság vagy szellemi igénytelenség és szegénység lenne azt feltételeznünk, hogy az európaiság kérdéséről a filozófia nem tud vagy nem akar fontos mondanivalót megfogalmazni. Ebből a szempontból ez a kötet szerves folytatása az 1999-ben megjelent *Európai integráció - Európai filozófia* című kiadványnak, és jó kiegészítője az ugyancsak 2001-ben napvilágot látó, Közép-Európáról szóló filozófiai tanulmánygyűjteménynek. S hasonlóképpen öröndetes fejlemény, hogy a pedagógia-kutatók figyelme is mind inkább az európaiság gondolkörére irányul. Az európaiság mint hosszú távú, alapvető folyamat és értékrend teljesebb s differenciáltabb megismerése érdekében természetesen még nagyon sokat lehet s kell tenniük filozófusoknak, politológusoknak, etika- s pedagógia-kutatóknak.

A kötetben olvasható szerzők különböző tudományágak képviselői, akik más-más módszerrel, terjedelemben foglalkoznak az európaiság különféle mozzanataival. Álláspontjukhoz gyakran tehetünk kérdőjeleket, s erős késztetéseket érezhetünk a vitára. (Ám ez miért lenne baj?) Visszont remélhetőleg kiderül, hogy az európaiság fogalmán mindegyik szerző meghatározott politikai és morális kultúrát ért, s ennyiben egységesnek mondható a kötet. Igen, az európaiság, lényegét tekintve, politikai és morális kultúrát jelent, amiért érdemes és szükséges latba vetnünk minden erőnket. Ahogyan Kosztolányi Dezső csodálatos sorai kifejezik: „Európa... / te régi, te rücskös, te szent, te magasztos, / lelkek nevelője.../ viaskodom érted.”

Szeged, 2000. december 22.

Josef von Ferenczy: Erkölc és politika az ezredfordulón

A 2000. év a szellemi élet szinte valamennyi orgánumát számvetésekre, áttekintésekre, összefoglalásokra készítette. Nagyon érdekes, hogy ezek az összefoglalások az esetek többségében nem egy ezer- vagy kétezer éves folyamat mérlegét kívánták megvonni, hanem figyelmüket az évezred utolsó századára, a XX. századra koncentrálták. Talán azt is mondhatnánk, a századforduló publikációkban és gondolkodásban megelőzte az ezredfordulót. Nagy valószínűséggel szerepet játszik ebben az a tény is, hogy az emberélet jelenlegi nagysága voltaképpen egy évszázad áttekintését teszi reálisan lehetővé, de mindenképpen szerepe van ebben annak, hogy a XX. század olyan példátlan sebességű fejlődést hozott sok területen, amely mindannyiunkat elbizonytalanított abban, hogy vajon melyek a változások lehetőségei és perspektívái a XXI. században. A változások kiszámíthatatlan sebessége mindannyiunkat elrettent attól, hogy azon gondolkodjunk, vajon hová juthat az emberiség 3000-ben, hiszen a 2100-as dátum prognosztizálására sem tudunk vállalkozni.

Mindezek miatt is tetszik nekem, hogy a kecskeméti konferencia szervezői a politika és az erkölcs kérdését állították a tudományos tanácskozás középpontjába és mindkettő esetében arra készítetik a tisztelt tudós résztvevőket, hogy a kultúra szempontjából vizsgálják a politika és az erkölcs európai attitűdjét.

Magam azt érzem, hogy a XX. század végének drámai nagyságrendű változásai elsősorban a politikát állítják nehéz választások elé. A politikai döntésekben és az emberi magatartásokban fellelhető erkölcsi tartalom váltja ki a közvéleményből a legérzékenyebb és néha legélesebb reakciókat.

Ha jól értem, e tanácskozás szervezői a tanácskozás címével arról a meggyőződésükről kívánnak bennünket tájékoztatni, hogy a drámai, politikai csaták, amelyek Európa és a világ sorskérdései körül folynak, mindenekelőtt kulturális szempontból végiggondolandók.

Az elmúlt tíz évben olyan háborúk voltak Európában, amelyekről azt reméltük, hogy már nem lesznek soha többé. Reményeinket nagymértékben táplálta a Közép- és Kelet-Európában tíz évvel ezelőtt végbement rendszerváltások békés és demokratikus folyamata, ami váratlan és nagyszerű ajándéka volt a sorsnak földrészünk számára. Európa rászolgált erre az ajándékra. Hiszen az elmúlt évezredben újból és újból azt élte át az öreg Európa, hogy a változásokhoz, a fejlődés hatalmas lépcsőfokaihoz véres harcok, az erőszak megannyi megnyilvánulása kapcsolódott. Az elmúlt ezer évben soha nem fordult elő, hogy politikai rendszer- és hatalomváltás ilyen tömeges mértékben, békés úton menjen végbe e földrész nagy részén.

A demokrácia békés létrejötte fantasztikus jele volt annak, hogy a politikai kultúra bizonyos alapjairatai a második világháborút követő évtizedekben, de különösen az utolsó három évtizedben Európában létrejöttek. Emlékezetemben élém tódul az emlékek sokasága arról, hogy miként indult meg az enyhülés, miként lett egyre több politikus számára fontos a meggyőzés, az együttműködés, milyen nagy szerepet játszott ebben a tömegkommunikáció, a média.

Erről azért akarok külön szólni, mert a saját szakmám sok-sok hibáját okkal-joggal kritizálva, számos alkalommal elhangzik, hogy az erőszak terjesztésében mindmáig milyen nagy szerepe van a médiának. Ismétlem, ezeknek a kritikai észrevételeknek sok vonatkozásban van alapjuk, és e tekintetben a médiának változnia kell, de hozzáfűzöm, ritkábban van szó arról, hogy milyen nagy szerepet játszott a média azoknak a politikai törekvéseknek a felkarolásában,

bemutatásában, ha úgy tetszik, sztárolásában, amely törekvések Európa országait, szemben álló politikai erőit törekedtek egymáshoz közelebb hozni.

Az elmúlt negyven évben közvetlen közletről éltem át azt a hihetetlen, mondhatni, ötven évvel ezelőtt elképzelhetetlen folyamatot, amelyben Franciaország és Németország, a franciák és a németek kibékültek. Meg kellett tanulnom, hogy ez nem békeszerződés kérdése, bár magyarként és németként egyaránt tudom, hogy a rossz békeszerződések lehetetlenné teszik a jó folytatást. Tehát nagyon fontos, hogy a békeszerződés jó legyen. Ugyanis ez előfeltétele, kiindulópontja annak, hogy elindulhasson egy sok millió szálon futó folyamat, amely csak több nemzedéknyi idő alatt tudhat változtatni régóta beivódott előítéleteken.

Tisztelettel és szeretettel gondolok Charles de Gaulle-ra és Konrad Adenauerre, George Pompidoura és Willy Brandtra, François Mitterandra és Helmut Kohlra, hiszen a saját periódusukban valamennyien nagyon sokat tettek azért, hogy a francia-német viszony alapjaiban és gyökeresen megváltozzék a XX. század második felében.

Az ő minden erőfeszítésük kevés lett volna, ha nem kapcsolódik hozzájuk mindkét országban sok százezer ember cselekvése és alkotása.

A francia-német viszony pozitív megváltozása - amiben igen jelentős szerepet játszott a francia és a német tömegkommunikáció - teremtette meg az Európai Unió kialakulásának, megerősödésének politikai, gazdasági és erkölcsi bázisát. Az új, az alkotó német-francia viszony tette lehetővé, hogy a sokszínű európai kultúra, a kulturált kommunikáció és együttműködés alapvető normái földrészünkön alakulni kezdjenek.

Az elmúlt negyven évben soha nem szüntem meg remélni, hogy az Európai Unió előbb-utóbb, akárcsak Európa, az Urálig fog érni. Igaz, voltak időszakok, amikor azt hittem, én már nem fogom megérni az Európai Unió ilyen mértékű bővülését.

Boldog vagyok, hogy Önökkel együtt, itt és most, Kecskeméten, a magyar Alföld közepén arról gondolkodhatunk, hogy az integráció következő lépcsőfokai hogyan rajzolódhatnak ki, és tudjuk, hogy az első lépcsőfok számunkra, magyarok számára is közvetlen realitást jelent.

Engedjék meg, hogy néhány szót szóljak a politikai kultúra és a politika tartalma közötti összefüggésekről. Akik ismernek, jól tudják, hogy a politikai kultúra egyik legfontosabb mércéjének tartom a párbeszéd-képességet, a színvonalas párbeszédre való hajlamot és a felkészültséget arra, hogy lehetséges legyen az alkotó párbeszéd. Ám nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a nagyon fontos tényt, hogy a politikai cselekvéseknek mi a tartalma. Egészen durván fogalmazva: mekkora részét kötik le a politikai aktivitásnak a hatalmi harcok és mekkora rész jut a politikai aktivitásból a szakmák támogatására és menedzselésére, a szakmák közötti kapcsolatok fejlesztésére, azoknak a problémáknak a megoldására, amelyek az egész társadalom alapvető érdekeit érintik?

Azért akarok erről röviden beszélni, mert az elmúlt években újból és újból átéltem a különböző természeti katasztrófák drámai következményeit itthon, a Duna és a Tisza mentén, meg az Alföldet sújtó, pusztító aszályok idején. Otthon, Németországban, a Rajna mentén, illetve az Alpoknál kellett átélnem, hogy az ökológusok óvó figyelmeztetései milyen csekély eredménnyel járnak.

Vajon nem szükséges-e a politikának sokkal többet és sokkal alapvetőbben foglalkoznia az élővilág, az élő természet megóvásával? Eleget tesz-e a politika annak érdekében, hogy az emberi élet hosszú távú érdekei figyelmünkben és cselekedeteinkben egyaránt nagyobb szerepet kapjanak? Nemrég olvastam egy cikket, amelyben Stephen Hawking, aki korunk

egyik legnagyobb lángelméje, ezer évre előretéknél és azt mondja, a 3000-et már nem fogja megérni az emberiség, mert önmaga sírásójaként cselekszik.

Gondolataimban ezen a ponton kapcsolódik egybe a politika tartalma és erkölcsé. Hitem szerint a politika erkölcsének legfontosabb kérdése: milyen mértékben törekszik az emberi közösség mai és hosszú távú érdekeinek, értékeinek óvására és fejlesztésére.

Európa jövője attól függ, hogy miként tud válaszolni az emberiség sorsának legnagyobb kérdéseire. Az európai kultúra, történelem elmúlt évezredekben újból és újból képes volt az emberiség életének nagy kérdéseire olyan válaszokat adni, amelyeket más földrészek is elfogadtak és amelyekkel az egyetemes emberi kultúra értékeit növelte. Európa tekintélyének, erkölcsi tartásának, becsületének ezek a halhatatlan, klasszikus teljesítményei jelentették az aranyfedezetet.

A harmadik évezred küszöbén az emberiség soha nem látott nagyságú kihívásokkal kell, hogy szembenézzon. A technikai fejlődés korábban elképzelhetetlen nagyságrendű és sebességű haladása újból és újból előhozza a kérdést: vajon a technika fejlődése a valódi emberi értékekért van-e? Az emberi érték van-e éltérben, a gép vajon az ember értékeit és erkölcsét szolgálja-e? Két világháború tragikus tapasztalatai tanítottak meg bennünket ennek az erkölcsi kérdésnek a megkerülhetetlenségére.

Ezekre a kihívásokra kell jó választ adni azoknak, akik a világban eredményesek és erkölcsösök akarnak lenni. Akkor, amikor itthon keressük a választ arra a kérdésre, hogy Magyarország miként lehet hasznos tagja az európai népek közösségének és az Európai Uniónak, csak ezt a választ adhatjuk: hozzá kell járulnunk az emberiség nagy kérdéseinek megoldásához.

Pontosabban: hozzá kell járulnunk néhány nagy kérdés megoldásához, mert ezek a teljesítmények fogják hitelesíteni az Európai Unió és az európai népek előtt a mi népünk politikáját, kultúráját és erkölcsét.

Szécsi Gábor: **Elit és európaiság**

Noha a Wittgenstein nyomdokain haladó társadalomtudós, Peter Winch fejtegetései első sorban a társadalomtudomány eszméjét érintik, fölöttébb tanulságosak a mindenkori politikai elit számára is. Winch nevezetes munkájának, a magyar fordításban is megjelent *The Idea of Social Science*-nek¹ a gondolatmenete ugyanis arra a tételre épül, hogy a társadalomtudomány olyan jelenségekkel foglalkozik, amelyeket a vizsgált folyamatok résztvevői maguk is konceptualizálnak, s ez a konceptualizáció lényeges eleme a jelenségnek, hiszen éppen ettől kap meghatározott jelentést egy adott társadalmi kontextusban. A szóban forgó jelentéseket pedig Winch szerint a kontextusban megfelelően elhelyezett cselekvések közvetítik a megismerő felé.

E metodikai felfogás mögött az az általánosabb előfeltevés húzódik, hogy a társadalmilag releváns emberi cselekvések fogalmakat, eszméket testesítenek meg, amelyek mintegy belülről determinálják a cselekvők közötti viszonyokat. Hovatovább az embereket egymáshoz fűző társadalmi viszonyok és a cselekvéseik által manifesztálódó eszmék voltaképpen egyazon dolog két aspektusát jelentik. Más szóval, a társadalmi viszonyok cselekvések által közvetített eszmékben, ezek révén léteznek.

Bármilyen intenció alapján törekszünk is arra, hogy megértsünk, esetleg befolyásoljunk emberi cselekvéseket, a közöttünk lévő társadalmi viszonyokat olyan belső kapcsolatoknak kell tekintenünk, amelyekben különböző ideák öltenek testet. Vagyis - hogy egy kicsit a wittgensteini terminológiát alkalmazva folytassuk Winch gondolatmenetét - egy olyan életforma részévé kell válnunk, amely a társadalmi viszonyokat meghatározó konceptualizációk közvetlen közegét jelenti.

Ha tehát, elfogadva Winch okfejtését, a társadalmi viszonyokat a valóságról formált eszmék kifejeződéseinek tekintjük, akkor az e viszonyokkal kapcsolatos elméletek vagy éppen gyakorlati stratégiák megalkotásakor meg kell találnunk azokat az alapfogalmakat, ideákat, amelyek a társadalmilag releváns cselekvéseket belülről determinálják.

A politikai elit akkor képes életformát teremteni, a társadalom vállalkozásait, akcióit vezetni, ha képes megérteni a társadalmi folyamatokban manifesztálódó ideákat. S csak ezt követően válhat valódi értékek közvetítőjévé, kultúrateremtővé. Csak ezeknek az eszméknek a megragadásával töltheti be a politikai elit legfőbb szerepét, amely Bibó István szavaival nem más, mint „hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre, s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon”.²

Az elit akkor képes tehát tudatosan felvállalni tetteiért a politikai felelősséget, ha pontosan ismeri, meg tudja határozni azokat az eszméket, amelyeket cselekedeteivel közvetíteni kíván.

¹ Peter Winch: *The Idea of Social Science and its Relation to Philosophy*, London, Routledge and Kegan Paul, 1958. Magyarul: *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*, Budapest, Akadémiai, 1988.

² *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*, Budapest, Magvető, 1994, 7.

Nézzünk erre egy mára kézenfekvővé vált, s e kötet gerincét alkotó példát! Az *európaiság* kifejezés manapság a politikai elit frazeológiájának meghatározó elemévé vált. A legkülönbözőbb kontextusokban bukkan fel, s rendszerint az Európai Unió csatlakozás folyamán elvégzett vagy még előttünk tornyosuló feladatok kapcsán válik politikai fejtegetések elemévé.

Jól érzékelhető ugyanakkor az is, hogy ez a kifejezés egyfajta technikai terminussá vált, amelynek jelentéstartományában az egyesült Európa fogalma gazdasági, politikai elvárások konglomerátumává, pusztán jogi, gazdasági entitássá sorvadt.

Nem véletlen tehát, hogy az európaiság eszméje ebben a meg nem értett formájában alkalmatlan arra, hogy értékek közvetítőjévé váljon, állampolgári cselekedetekben interiorizálódjon. Nem határozza meg az elit politikai, morális felelősségről alkotott fogalmát, s nem kínál gondolati támpontot a globalizációs és integrációs folyamatokkal, a nemzeti identitás bizonytalanná válásával egyetemben jelentkező kihívások kezelésében sem.

A megoldást tehát csak az jelentheti, ha a politikai elit az európaiság eszméjét a maga komplexitásában képes megragadni és tetteivel közvetíteni.

De mit is jelent itt *a maga komplexitásában* kifejezés?

Mindenekelőtt azt, hogy a szóban forgó eszmét egy, Európa történetét és jelenét meghatározó általános politikai és morális ideál táplálja. Ez a közös politikai és morális alap az, amely a mindenkori elit kiválasztását meghatározó értékrendet is formálja a polgári társadalmakban, amely felé a szabadságban élők mindig is törekedtek.

Az európaiság-eszme komplexitása ugyanakkor megragadható abban a sajátos kulturális egységben is, amelyet joggal tekinthetünk egy kollektív, „európai” identitás alapjának. Ez a kollektív identitás ott rejlik minden nemzeti önazonosság mélyén, s az európai kultúrák körében jól kimutatható, konvergáló történeti folyamatokat idéz elő.

Az európai polgár kollektív vagy „európai” identitását tehát egyszerre táplálja a fent említett látens politikai, morális és kulturális egység. S ez az az identitás, amelynek eszméje a polgári társadalom belső viszonyait meghatározza, formálja.

Más szóval, az európaiság eszméje végső soron nem más, mint általános politikai, morális és kulturális alapokon kifejlődő, az autonóm kultúrák közegeiben megélt sajátos kollektív identitás.

Ez lehet tehát az a meghatározás, amelyet többek között a jelen könyv keretében a társadalomtudomány sugallhat a politikai elit számára. Egy olyan elit számára, amely meg akarja érteni a társadalmi viszonyokat belülről tápláló ideákat, fogalmakat.

Egy olyan elit számára, amely képes ennek érdekében valódi párbeszédet folytatni a társadalomtudósokkal, vagy éppen a társadalommal.

S amely képes e dialógus keretében igazi társas érzéssel megkeresni a társadalmi értékelésnek azokat az új szempontjait, amelyek, miként Bibó István fogalmaz, „megfelelnek a megváltozott társadalmi közmeggyőződésnek, és alkalmasak a közösség megzavart harmóniájának a helyreállítására”.³

³ Uo. 22.

POLITIKAI IDENTITÁS ÉS FELELŐSSÉG

Bayer József:
Európai kultúra - európai identitás

Magyarország az Európai Unió kapujában áll - és ott vesztegel már jó néhány éve. 1989 óta folyamatosan mindig átlag 5 évre voltunk az Unióhoz való csatlakozástól - legalábbis a remények és az ígérek alapján, és ez most sincs másként. Ez a helyzet ugyan lényegesen jobb, mint amikor Európa ténylegesen kettéosztott volt a hidegháború éveiben, és mi az árnyékosabb oldalon álltunk. De azért a várakozás évei kínosak, és az időközi rohamos változások is arra késztetnek, hogy elgondolkodjunk saját helyzetünkön, Európához való viszonyunkon, identitásunk változásán. Erről szeretnék néhány gondolatot elmondani és a tanácskozás elé nyilvános vitára bocsátani.

A rendszerváltozás kezdetén az első demokratikus kormányzatok politikusai régió-szerte úgy vélték, hogy hazájuk mindig Európa része volt, s csak a szovjet érdekek vágták el Nyugat-Európától. Ahogy mifelénk mondták, Magyarország ezeréves keresztény ország, a nyugati kereszténység bástyája volt a pogány török elleni harcban, és általában a nyugat-európai fejlődés minden szellemi és politikai áramlata megtalálható volt a történelem során. Abból a tényből pedig, hogy az ország a nyugat-európai civilizációhoz és kultúrához tartozott, úgy érezték, hogy jogcímet nyerhetnek arra, hogy a rajtuk esett történelmi sérelmet orvosolva, Európa megosztottságának felszámolására hivatkozva az ország azonnali felvételét indítványozzák, sőt követeljék a nyugati-európai politikusoktól.

Ez a kérés, amely, történelmi leckét adva a Nyugatnak, olykor a morális zsarolás határát súrolta, a helyzet súlyos félreértéséről tanúskodott. Az első demokratikus kormányok politikusai, akik között több volt a humán értelmiségi (történész), mint a diplomata, politikus vagy gazdasági szakember, nehezen értették meg, hogy az Európai Közösség (Unió) már egy új történeti realitás, kemény gazdasági és politikai érdekek által összetartott, jogilag is intézményesült világ. A közös történeti és kulturális gyökerekre való hivatkozás már nem elegendő az európai közös házba való beköltözéshez. A valóság más dimenzióiban is - mindenekelőtt a gazdaságban, a politikai intézményekben, a jogszabályokban és politikai kultúrában - nagymértékben igazodni kell a már létrejött közösség viszonyaihoz annak, aki tagja akar lenni. A „vissza Európába!” így pusztán politikai szlogen vagy ideológia maradt. Előbb a rendszerváltás valódi feladatait kellett végrehajtani, mielőtt komolyan szóba jöhetett az Unióhoz való csatlakozás.

Azóta, mint tudjuk, immár a reális viszonyok terén is napirenden van a csatlakozás. Folynak az egyeztető tárgyalások, és minden területen készülünk saját viszonyainknak az uniós normákhoz való hozzáigazítására. Az európai identitáshoz való viszonyunk kérdése azért ezzel még automatikusan nincs megoldva. Mi több, probléma ez az Európai Unió és tagállamai, illetve azok polgárai számára is. Egy szupranacionális gazdasági és politikai integráció léte önmagában is komoly kihívást jelent az eddig tisztán nemzeti kulturális és politikai identitások számára, amelyeket más tekintetben a regionális és etnikai csoport-azonosságok erősödése is kikezd.

Általában is az identitás válságának korát éljük. Ennek fő oka egyfelől a modernitás viszonyainak általánossá válása, amely felbomlasztja vagy kiüresíti a tradicionális csoport-identitásokat. Másfelől a globalizáció folyamatainak felerősödése, és ellenhatásként a lokális, regionális és új fundamentalista identitások kialakulása ugyancsak aláássa a nemzeti identitás hagyományos dominanciáját.

A kérdésnek van egy nem elhanyagolható pszichológiai dimenziója is. Az a kérdés, hogy ki is vagyok tulajdonképpen, hogyan definiálom magam, azonos azzal, hogy milyen közösséghez tartozónak tekintem magamat. Ez a kérdés gyökereinél ragadja meg a személyiséget. Ha elméletileg könnyebb is megválaszolni, a gyakorlatban mindig kínos kérdés ez az egyén számára, amelyet normális esetben nem kell föltennie, válság esetén azonban okvetlenül előjön. Hiszen identitásunk nem eleve adott, nem természeti adottság, hanem megszerzett és megszenvedett kulturális különösség, mely az egyéni tapasztalat és a társadalmi befolyások kölcsönhatásából alakul ki.

Kialakulásának alapja az, hogy minden egyénnek meg kell találnia helyét a társadalmi térben. Az azonosságtudat ver hidat az egyéni élettörténet és a társadalomban betöltött szerep között. Összekapcsolja az egyén önképét és társadalmi szerepét, azt, amit az egyén magáról gondol, azzal, ahogyan őt mások, az őt körülvevő társadalmi csoport tagjai észlelik és értékelik. Az identitás ezért nem egyszerűen csak tudás, hanem egzisztenciális tapasztalat: gyakran homályos, de biztos érzése annak, hogy folytonosság és harmónia van önértékelésünk és társadalmi helyzetünk, elfogadott szerepeink között. Az identitás az önmagunkkal való folytonosság és a másokkal való harmónia tudata, ilyenképpen az integrált személyiség jellegzetessége. Az önazonosság megteremtése egyfajta nehéz lelki munka (a nehéz fizikai munka analógiájára), amely komoly erőfeszítést, állandó önreflexiót követel, egyensúlykeresést önmagunk igényei és társadalmi környezetünk elvárásai között. Kialakításának folyamatában egész személyiségünkkel veszünk részt. Ezt a lelki folyamatot befolyásolják a társadalmi változások. Nagy társadalmi átalakulások megkérdőjelezzik az identitás addig kialakult, érvényes formáit. Egyyszer csak nem érezzük többé jól magunkat régi bőrünkben. Előfordul, hogy személyiségünk sérelme nélkül nem is vállalhatjuk többé régi önmagunkat, annyira megváltozott társadalmi környezetünk és közérzetünk. Ilyenkor beszélünk identitásválságról és új identitás kereséséről. Az elmozduló társadalmi térben lassan megváltozik társadalmi helyzetérzékelésünk, bizonytalanná válik önképünk, más szemmel tekintünk saját életünkre. Ez fájdalommal jár, hiszen az új helyzet bizonytalan, nem világosak a velünk szemben támasztott elvárások és az új szerepek, amelyeket el kellene játszanunk. Ha pedig felismerjük, hogy mit várnak tőlünk, gyakran nem tudunk vagy nem is akarunk annak megfelelni.

Az identitásteremtés folyamatát újabban olyan tényezők is befolyásolják, amelyek meg is kérdőjelezhetik a személyes integritás régi eszményét. A posztmodern életérzés és gondolkodás nyomán egyrészt mind több identitásforma lesz választhatóvá, másrészt egyre több szerepet kell készenlétben tartanunk. Nemcsak foglalkozásunkat nem tekinthetjük többé egész életre szólónak, de politikai önazonosságunkat is szabadon váltogathatjuk, sőt szűkebb közösségeinket is szabadabban választhatjuk meg. Lassan már a házasságokat sem ásó-kapanyagharang alapon kötjük meg, ahogy erre az előre rögzített vagyonmegosztási szerződések utalnak. Zygmunt Bauman lengyel-amerikai szociológus szerint a modern ember identitásának jelképe egyenesen a csavargó és a turista lehetne, aki csak átutazóban van a világban, de nincs állandó kötődése semmi rögzítetthez és szilárdhoz. Ez lenne a globalizált ember önazonossága?

Ilyen körülmények között a politikai közösségekhez tartozás meghatározó ereje is elhalványul. Mit jelenthet még a nemzeti identitás a nemzetek feletti integrációk korában? Mit jelent a kulturális és vallási kötődés a modern média kulturális tömegtermelése közepette? Mert a kultúra mint értékek és magatartásmódok együttese, csak kommunikált formában létezhet, a kommunikáció folyamatát pedig mindinkább a globális média uralja.

A modern világban a személyiség sokféle identitásának még volt összetartó centruma: a nemzeti önazonosság. Ez volt az elsődleges, nyelvi-kulturális és politikai önmeghatározás fókusz, mely hierarchiába rendezte a sokféle csoport-identitást. Az embernek ugyan sokféle identitása lehetséges - az önazonosság köthető egy foglalkozáshoz, helyhez, adott vallási, kulturális közösséghez stb. - de ezek között mégis kialakult valamiféle hierarchia. A nemzet-államok kialakulása óta a nemzeti önazonosság volt az identitáspolitika szervező közepe: az ember előbb magyarnak, románnak, németnek vagy franciának tartotta magát, s csak utána, azon belül jött a többi. A nemzethez tartozás méltóságtudatot adott az egyénnek, akit belefoglalt a polgárjogok, a nemzeti nyelv és kultúra világába. Azt a bizonyosság-érzetet nyújtotta, hogy egyenlő társ vagyok egy magát nagyra tartó, tagjait megbecsülő közösségen belül, amely befogad, amelynek szuverén hatalma, magas kultúrája, tekintélyes múltja van, és amely élvezi más nemzetek elismerését is. Sőt, a nemzeti identitásnak nemcsak politikai és kulturális dimenziója van, hiszen a modern nemzetállam immár nemcsak a polgárjogok, hanem a szociális jogok közösségét is tartalmazza.

A globalizáció éppúgy, mint az Európai Unióhoz hasonló regionális integrációk, most jelentősen relativizálja a nemzetállami identitás korábbi szerepét, bár nem szünteti meg, inkább csak átformálja azt. A globalizáció problémáját ehelyütt most zárójelbe tehetjük, annál is inkább, mivel az Európai Unió is közvetíti tagállamainak polgárai felé a globalizáció hatásait.

Bár az európai eszme igen régi, az európai identitás problémája csak a XX. század kérdése, mely Európa nyugati felének egységesülésével együtt lépett fel. Létezik-e egyáltalán közös európai tudat, s ha igen, miben áll? Milyen szerepet játszik benne a közös európai kultúra, akár a hagyomány, akár a mai kulturális diskurzusok szintjén?

Az európai kultúra egysége már létezett valamilyen ideális konstrukcióként, amikor Európa még politikailag igen megosztott volt. Kulturális gyökereit tekintve Európa az antik görögség és a zsidóság szellemi hagyományaiból, s azoknak a kereszténységben való egyesítéséből ered. Ez eredendően mediterrán kultúra volt, amelyet a kereszténység terjedése szélesített ki a germán és szláv törzsek (valamint a magyarok) krisztianizálásával. Eltekintve attól, hogy ez az átültetés milyen változásokat idézett elő a közös hagyományban, nem tagadható, hogy megteremtette valamilyen vallási és kulturális közösség tudatát, különösen a keleti barbár betörésekkel, majd a hódító iszlám világgal szembeni elhatárolódásban. De a kereszténységen belüli vallási és kulturális azonosságtudat mellett és ellenére Európa politikailag mindig megosztott volt, és a gazdasági fejlettség terén is igen nagy különbségek mutatkoztak. Jellegzetes mítosz az a beállítást, amely a mai európai egységet közvetlenül ebből a kulturális azonosságból kívánja levezetni (lásd Alan Sked kritikáját).⁴

Európa kulturális identitását is elsősorban az értelmiség konstruálta meg - szerzetesek, tudósok, művészek - egy olyan univerzalizmus formájában, amelyre a keresztény vallásos hit, a humanizmus, a tudományos racionalizmus és felvilágosodás eszméi voltak jellemzők. Európát mint kulturális eszményt Bernhard Giessen szerint az intellektuelek teremtették meg, és pedig éppen a korabeli politikai uralmak korlátoltságával és a gazdasági érdekek szűkkeblűségével szemben. De az európai politikai gondolkodás hagyományaiban a jogszerű polgári együttélés állapota is régóta vita tárgya volt. A föderalizmus korai eszméi már egy olyan politikai kultúra létrejöttét is előrevetítették, amely a konfliktusok rendezett megoldásán, az alkotmányos jogállamiság viszonyain, a hatalom megosztásán és többközpontúságán alapul,

⁴ Alan Sked: The Myths of European Unity, *The National Interest*, Winter, 1990/1991, 199.

és európai békerendet teremt. Vagyis a demokratikus jogállam szintűgy hozzátartozik az európai közös hagyományokhoz.

A második világháború vége óta azonban az európai identitásnak már nemcsak kulturális eszménye, hanem intézményes vonatkoztatási alapja, vagy ahogy a szociológusok mondják, referenciája is van az Európai Közösségben, illetve Unióban. Milyen természetű ez az új európai identitás, amely már nemcsak a múlta, nem is csupán egy kulturális és politikai utópiára, hanem a reális jelenre is vonatkozik?

Ez a kérdés azonos azzal, hogy vajon Európa egysége nyugodhat-e csupán a tagállamok pusztán gazdasági érdekközösségén, vagy szükség van-e egy ezen túlnyúló kulturális és politikai öntudatra is? Különösen a Maastrichti Szerződés óta fogalmazódik meg mind élesebben ez a kérdés, mely szorosabbra vonta a tagállamok politikai érdekközösségét is. Az Európai Unió létrejötte és annak három pillére, a közös európai pénz bevezetése, valamint az Unió intézményes reformjáról, a politikai egység jellegéről folyó viták arra utalnak, hogy az integráció messze túllép a nemzetállami kormányok közötti pusztá együttműködésen, és szupranacionális egységként komolyan befolyásolja a tagállamok nemzeti szuverenitását. Amint az e témáról szóló érdekes összeállítás német szerkesztői, Segers és Viehoff mondják,⁵ az európai identitás kérdését ma alapvetően két probléma tartja napirenden: az egyik a feltámadó nacionalizmus, a másik pedig, Habermas kifejezésével, az „életvilág kolonizálása”. Az első aligha szorul magyarázatra, a második röviden a gazdasági rendszer szempontjainak eluralkodását jelenti a társadalom és kultúra egész világa felett. Mindkettő összefüggésben van a globalizáció világméretű elterjedésével és annak visszahatásaival. Hozzátenném, hogy számunkra ehhez egy harmadik szempont is járul, nevezetesen a kirekesztettség érzése az európai közösségből és annak intézményeiből, a közös kulturális gyökerek ellenére.

Bár a nacionalizmus feltámadása éppen Kelet-Európában vált jelentőssé a kommunista rendszerek összeomlása után, Nyugat-Európában más összefüggésben, a globalizációs trendek visszahatásaként, de ugyancsak komoly problémát jelent. Elég a baszkokra vagy az írekre gondolni, vagy éppen a katalán és skót autonómia-törekvésekre, a belgiumi flamand-vallon vitára.

Klaus Eder az identitás-fogalom tartalmának három fő dimenzióját hangsúlyozza.⁶ Az egyik az exklúzió/inklúzió (kizárás és befogadás) döntése, azaz annak meghatározása, hogy ki is tartozik a közösséghez. A második az az érzelmi hangsúly, amellyel az ilyen döntéseket mint egzisztenciális döntéseket kezelik. A kizárás/befogadás tartalmi ismérvei tulajdonképpen másodlagosak ahhoz képest, hogy milyen fontos az érzelmi megerősítés. Végül azt hangsúlyozza, hogy minden identitás alapvetően szimbolikus reprezentációkon alapul. Ez pedig csak a kultúrán keresztül történhet. Európának ezért szüksége van a közös kulturális diskurzusra ahhoz, hogy transznacionális rendjét konszenzusra alapozhassa.

Ebből kiindulva a továbbiakban két kérdést szeretnék csupán taglalni. Az egyik a nemzeti identitáshoz kapcsolódik, amely az ilyen jellegű, egyszerre kulturális és politikai identitás példája és előképe. A kérdés itt az, hogy vajon az európai identitás felépülhet-e a nemzeti identitás mintájára, átvéve annak a helyét és szerepét, vagy sem?

⁵ R. Viehoff-R. T. Segers (szerk.): *Kultur, Identität, Europa. Über die Schwierigkeiten und Möglichkeiten einer Konstruktion*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1999, 13. skk.

⁶ Viehoff-Segers: *i.m.*, 148. skk.

A másik, szorosan ehhez kapcsolódó kérdés az, hogy milyen formában konstruálható és kommunikálható egy ilyen közös európai identitástudat, az eddigi tapasztalatok alapján?

Ami a nemzeti identitást és annak sorsát illeti a szupranacionális integrációk korában, először egy közkeletű előítéletet szeretnék eloszlatni. Sokan abból indulnak ki, hogy az európai integráció mintegy a nemzetállamok feje felett jött létre, és ellenükre tör előre az integrációs folyamat. Ez már a kezdetekre sem igaz, és nem igaz ma sem. Közismert, hogy az integráció kiindulópontja kezdetben sokkal inkább gazdasági és szociális volt, nem pedig az európai egységnek valamilyen idealisztikus eszméjében gyökerezett. De ennek okai a nemzetállamoknak a háború után kialakult válságos helyzete volt, amely megrendítette kormányaik legitimitását. A nemzeti hatóságok már nem tudták polgáraik lojalitását és konszenzusát megnyerni másként, mint a szociális és jóléti demokrácia kiterjesztésével; és éppenséggel az ez irányú demokratikus nyomás, amelyet a pártok is felkaroltak, vezetett az integráció irányába, s ezáltal vált az Európai Közösség a nemzetállam megmentőjévé. Ezért Milward elutasítja a nemzetállamot és az európai integrációt szembeállító nézeteket. Szerinte az integráció sokkal inkább támasza, mint ellenpontja volt a nemzetállamnak, és mindvégig a kormányok tudatos nemzeti politikájának az eredménye volt, amelyben ki-ki megtalálta a maga számítását. „Az integráció olyan politikai választás, amelynek célja, hogy csökkentse az interdependencia költségeit...”⁷

Vajon mi a helyzet ma? Igaz-e, hogy a nemzetállamok valóban elveszítik jelentőségüket a szupranacionális integráció és a regionális fejlődés kettős szorításában? Úgy vélem, rövid távon semmiképp sem fenyeget ilyen fejlemény. Először is, az unió politikai egysége még messze van a valódi szupranacionális jellegtől. A demokratikus politikai közösség alapvető intézményei egyelőre döntően a nemzetállam szintjére koncentrálódnak, a közösségi intézmények működése nem képezi le a nemzetállami politikai intézményi struktúrát. Ebből ered többek között a „demokratikus deficit” látszata. Másodszor, kérdéses egy európai közös tudat megléte is abban az értelemben, ahogy a nemzeti tudatról beszélünk. Az európai identitás csak másodlagos a nemzeti identitáshoz képest, és a belátható időben a kettős identitásnak ez a struktúrája fenn is marad.

Vizsgáljuk meg egyenként e két kérdés néhány vonatkozását. Ha közelebbről szemügyre vesszük az Európai Unió politikai szervezetét, akkor kiderül, hogy igen messze áll attól, hogy valódi szupranacionális közösség legyen. Történetileg az Unió belső döntési struktúrája igen lassan és vontatottan fejlődött ki a Montánunió és az 1957-es Római Szerződés óta. A közös intézmények ugyan egyre több döntési jogosultságot igényeltek és kaptak, de csak szektorálisan, azaz bizonyos területeken. A nemzetállamok szuverenitása sértetlenül fennmaradt, legalábbis annak a döntésnek a tekintetében, hogy milyen jogokat adnak át a Közösségnek. És nem siettek lemondani szuverén jogaikról; az unió története az előreszaladás és visszaesés érdekes képét mutatja. A beépített fékek közé tartozott például a fontos döntésekben a teljes egyöntetűség elvének fenntartása, amelyhez fontos kérdésekben még ma is ragaszkodnak; más ügyekben már továbbléptek a minősített többségi döntések elfogadásáig. A Bizottság ugyan egyre inkább egyfajta közös kormányzat funkcióit veszi át, a végső döntés joga mégis változatlanul a szuverén nemzetállamok kormányait illeti meg.

A nemzetállam kétféle értelemben is változatlanul az egész modern politikai gondolkodás alapja. A demokráciáról, a jogállamról, az állampolgári jogokról alkotott valamennyi fogalmunk a nemzetállamra szabott; ez az a politikai közösség, amelynek elsősorban lojalitással

⁷ Alan S. Milward: *The European Rescue of the Nation-State*, London, Routledge, 1995, 19-20.

tartozunk. Legyünk akár kozmopoliták politikai érzelmeinkben, polgári és szociális jogaink a nemzetállamhoz kötnek bennünket. Az Európai Unió belső politikai struktúrája pedig egyáltalán nem felel meg a nemzetállami politika alapján kialakult fogalmainknak, intézményei nem képezik le még a föderális felépítésű államok struktúráját sem. Például nem teljesül benne a hatalmi ágak megosztásának eszméje. Az Európai Parlament ugyan képviseleti szervként működik, de törvényhozóként nem - ezt a funkciót sokkal inkább az Európa Tanács (operatív szinten a Miniszterek Tanácsa) látja el, amelyben a szuverén országok állam- és kormányfői, illetve kormányaik miniszterei gyűlnek össze, hogy a legfontosabb döntéseket felelősséggel meghozzák. Az Európai Parlament máig inkább legitimációs, jóváhagyó funkciójában hasonlít csak egy modern parlamentre, nem pedig törvényhozói és a végrehajtó hatalmat ellenőrző funkciójában. Az Európai Bizottság, amelyet a végrehajtó hatalommal asszociálunk, növekvő bürokráciája ellenére sem igazi kormányként működik. Az Európai Bíróság sem rendelkezik szankcionáló erővel; ítéleteinek nem tud érvényt szerezni, hacsak a tagállamok maguk nem úgy akarják. Ralf Dahrendorf szociálliberális gondolkodó ezt a helyzetet a polgárjogok vonatkozásában a következőképpen fejezte ki: „Nem létezik egyetlen polgárjogom sem, amelyet számomra az Európai Unió garantálna. Európa nem egyéb vasárnapi prédikációnál.” Igaz ugyan, hogy a Maastrichti Szerződés tartalmaz egy közös európai állampolgárságról szóló cikkelyt, amely kimondja, hogy a tagállamok állampolgárai egyben az Unió állampolgárai is. A szabad munkavállalás, költözködés és letelepedés jogát, a vele járó politikai jogokkal is - mint például a helyi közigazgatás és az Európai Parlament képviselőinek megválasztásában való részvétel - valóban komoly előrelépést jelent, de ezek a jogok is csak a tagországi állampolgársághoz kapcsolódó járulékos jogok, s nem is mindenki számára realizálhatók, különben nagy szociális megterhelés alá kerülhetne az Unió.

Az uniós állampolgárság tartalma a Maastrichti Szerződés 8. cikkelye szerint a következő: „A jövőben uniós állampolgárnak tekinthető minden olyan polgár, aki valamelyik tagállam nemzeti állampolgárságával rendelkezik.” Ez magában foglalja az Unió területén való szabad letelepedést és mozgást, a szabad munkavállalás mellett. Aki más tagállamban él, részt vehet a helyi választásokon és az európai választásokon. Az Unión kívül az uniós tagállamok polgárait bármely más tagállam külképviselete részéről azonos védelem illeti meg. Közösségi ügyekben az uniós állampolgárok petíciót intézhetnek az Európai Parlamenthez, illetve jogsértés esetén az ombudsmanhoz.⁸ Az uniós állampolgárság közvetett jellegét az amszterdami módosítás is megerősítette: „Az uniós állampolgárság kiegészítő jellegű, és nem lép a nemzeti állampolgárság helyébe.” A módosítás növeli a polgárok nyelvi jogait, amennyiben anyanyelvükön fordulhatnak a közösségi intézményekhez, és azok ugyanazon a nyelven kötelesek válaszolni. Ez szép foglalkoztatási kilátásokat teremt ugyan a tolmácsok számára, de nem mutat egy szupranacionális politikai közösség és neki megfelelő állampolgáriság irányába.

De a hagyományos demokratikus elvek tekintetében is jellemző hiányosságokkal találkozunk. A népszuverenitás klasszikus elve, amely szerint minden hatalom a néptől származik, európai szinten nem teljesülhet, éppoly kevésbé, mint a hatalmi ágak megosztásának elve. Ezért azután az Európai Uniónak mint hatalmi központnak nincs közvetlen demokratikus legitimitása; csupán közvetett legitimitással rendelkezik, azaz a nép akaratából választott egyes nemzeti parlamentek és kormányok demokratikus legitimitásából van levezetve, amennyiben azok választott vezetői hozzájárulnak a meghozott döntésekhez. Ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzék, az Európai Parlamentnek valódi parlamentté kellene válnia, és sokkal nagyobb

⁸ Navracsics Tibor: *Európai belpolitika*, Budapest, Korona, 1998, 324.

kompetenciával kellene rendelkeznie, mint amennyinek ma birtokában van. Valódi törvényhozói hatalommal kellene bírnia, és ellenőrző szervként kellene működnie az Európai Unió központi végrehajtó szerveivel szemben. A parlamentben frakciókat alakító pártok még nem európai szintű és méretű pártok, ami abból is látszik, hogy a legtöbb kérdésben nem a pártsszolidaritás vezeti őket, hanem gyakran szétszavaznak a nemzeti érdekek mentén.

Mindezt a demokratikus deficit fogalmában szokták összefoglalni. Azonban óvatosan kell bánnunk ezzel a fogalommal, mivel ez is csak a nemzetállami szintű várákosítások kivetítése európai szintre. Mint Milward is írja, ameddig az adóztatás hatalma (s még néhány hasonló releváns ügy) a nemzeti parlamentek kezében van, illúzió lenne azt várni, hogy a népi követelések és a pártok figyelme az Európai Parlament irányába forduljon.⁹ A pártoknak változatlanul a saját nemzetükön belül kell betölteni a demokratikus konszenzus megszervezésének feladatát, ami magyarázatot ad arra, hogy az európai parlamenti választások miért igazodnak inkább a belpolitikai konfliktusokhoz, és arra is, hogy miért zajlanak le sokkal nagyobb választói érdektelenség mellett, mint az országos parlamenti választások. Az Európai Közösséget azzal vádolni, hogy nem demokratikus és bürokratikus politikát folytat, mindaddig félrevezető, amíg a legfontosabb kérdések eldöntése nemzeti szinten, a nemzeti parlamenti demokráciák keretében marad. Milward csípősen hozzáteszi: „Persze ha ezt az érvet annak bizonyságaként hozzák elő, hogy a nemzetállamok maguk nem igazán demokratikusak, illetve, hogy a politika nemzetköziesítésével csak fékezni akarják a háború óta jelentkező demokratikus nyomást, úgy e könyvben nem sok érvet találnak az ilyen következtetés cáfolatára.”¹⁰ Nézete szerint ugyanis a nemzeti pártok is megszűntek a tömegek kívánságainak demokratikus közvetítői lenni a nemzeti parlament és kormány irányában, mivel túlságosan beépültek a végrehajtó hatalomba. Fejtegetéseinek összegzéseként leszögezi: „Az az érv, hogy a politika európaizálása szükségképpen kisajátítja a nemzeti demokratikus ellenőrzést, a nemzeti szuverenitás absztrakt fogalmát olybá veszi, mintha az a politikai gépezet valóságos formája lenne. Az államok továbbra is hajlandók alább adni szuverenitásukból, de csak akkor, és abban a mértékben, ahogy ez túlélésükhöz szükséges.”¹¹

Ami a második kérdést illeti, az európai identitás politikai értelemben még meglehetősen kezdeti stádiumban van, hatása nem is hasonlítható a nemzeti tudat legitimáló erejéhez. A hatalom legitimitásához mint egy politikai rend elismert jogszerűségéhez ugyanis nemcsak jogszerű eljárásokra és megfelelő intézményi közegre lenne szükség, hanem arra is, hogy a polgárok azonosulhassanak a fennálló renddel és annak politikai képviselőivel. Nemzetállami szinten ez rendelkezésre áll; a hatalom képviselői számíthatnak polgáraik nemzeti tudatára, amely a nemzetállamon belül biztosítja a politikai közösség belső összetartását. Vajon elképzelhető-e az Európai Unió számára is egy hasonló identitástudat? Létezik-e egyfajta euronacionalizmus, olyan Európa-tudat, amely támogathatná egy szupranacionális Európa demokratikus legitimitását? Erre a kérdésre elméleti és empirikus válasz egyaránt adható: bár a tagállamok polgárainak egyre növekvő aránya támogatja az integrációt, szupranacionális európai identitástudat ma még nem létezik, bár vannak erőfeszítések a megteremtésére. Az európai történelemben megvannak ehhez a közös kulturális tradíció elemei, ez azonban kevés egy lényegében politikai identitástudat kialakulásához, amiről itt szó van. Az euronacionalisták kísérletet tettek az európai tudat visszavetítésére a régmúlt századokba; ahogyan a

⁹ Milward: *i.m.*, 446.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

nemzetállamok is megteremtették a maguk hatásos mítoszait, ilyen törekvések az európai eszme híveit is jellemezték. Különösen a föderális Európa lelkes hívei követték el gyakran azt a hibát, hogy utópikus eszményüket visszahelyezték a régmúlt időkbe. Európa egységes kulturális fejlődésének mítoszáat egyenesen vezették le az antik görögöktől a mai Brüsszelig. Az európai kultúra és civilizáció bölcsője, a mediterrán térség azonban több civilizáció találkozási helye is volt, és nincs egységes eredete. Még Európé elrablása is föníciai eredetű legenda, a kereszténység pedig közismerten szinkretisztikus vallásként jött létre. A keresztény kultúra, a tudományos racionalitás és a demokratikus önkormányzás eszméje közös európai tradíciók, de csak ritkán hatották át az egész történelmet. Politikailag Európa mindig is megosztott volt, és csak a külső fenyegetésekkel szemben fogalmazódott meg az európai egységnek valamilyen tudata, a görög városok harcában a perzsák ellen, az arab és török hódítókkal szembeni harcban, végül a gyarmati világ egészével szemben mint az eurocentrikus világkép fókusz. De a reális fejlődésben a nemzetállamok vitték a prímet, a nemzeti szuverenitás és a nemzeti hatalmak vetélkedése határozta meg Európa történetét az elmúlt két évszázadban.

Az európai integráció folyamata bizonyára változásokat idéz elő ebben a helyzetben. Az empirikus közvéleménykutatások adatai szerint, amelyeket az Eurobarométer nevű kutatási vállalkozás évtizedek óta folytat a közösség tagállamaiban, bár hullámzó mértékben, mégis évről évre nő az integráció támogatóinak aránya. A támogatás mértéke természetesen annak is függvénye, hogy mire vonatkozik; s e tekintetben különbség van aközött, hogy valaki csak úgy általában jónak, a békés együttműködés biztosítékának látja-e az integrációt, illetve úgy véli, neki személyesen is hasznára van a dolog. Hiszen elképzelhető, hogy az állampolgárok csak a politikai elit erősen integrációpárti véleményeit tükrözik vissza, a közvetlen érintettség nagyobb érzése nélkül. Nos, az empirikus vizsgálatok kimutatták, hogy e tekintetben is jelentős súlyponteltolódás ment végbe: kezdetben inkább egy megengedő konszenzus volt az elitek integrációpárti törekvései irányában, míg ma az érintkezés sűrűbbé válásával és a prosperitás növekedésével növekszik a közvetlen és spontán támogatók tábora is. Azonban a nemzeti tudat és az uniós azonosulás közötti viszonyt a kutatók rejtélyesnek találják. Milward tézisének idézik, aki szerint bármilyen vonzó az egyesült Európa eszméje, az európai közösség erőssége nem ebben az absztrakt vonzerőben van, hanem a nemzetállam gyengeségében. Mégis a nemzeti identitás mindenütt messze megelőzi fontosságban az európai azonosulást. Nem az a helyzet, hogy az erős nemzeti kötődést mutató országokban gyengébb lenne az európai identitás, és megfordítva, hanem váratlan kombinációk adódnak; az erős nemzeti büszkeség nem zárja ki az európai közösség melletti kiállást, míg a gyenge nemzeti azonosságtudat gyakran közömbösséget mutat az európai identitás iránt is.¹² „Az Európai Unió mint nemzetközi vagy szupranacionális szervezet különös nehézségekkel nézhet szembe egy európai identitás és tudat kialakítása során. Nemcsak egy tucatnyi nemzetállam alkotja, melyek közül egyesek igen régiek, de meg is osztja őket az eltérő nyelvük, kultúrájuk és történelmük.” Vallási megosztottság is létezik, az északi protestáns országok és a déli katolikusok között. Ennek ellenére meglehet, hogy az európai tudat kialakulása nem lesz olyan lassú, mint a nemzeti tudaté: a média új és hatalmas tényező az azonosulásban. „Nyugat-Európa egyre inkább egységes gazdasági entitásnak látja magát a világkereskedelmi küzdelemben.” De vajon ez jelent-e politikai és kulturális azonosságot is? „Az Európai Unió iránti meglehetősen elterjedt lelkesedés ellenére a kutatók úgy találták, hogy viszonylag kevés ember tekinti magát »európainak«... Csak kis százalékban válaszolnak az emberek úgy, hogy elsődlegesen Európához tartoznak, és csak azután az országukhoz, régiójukhoz vagy

¹² M. Kaase-K. Newton (szerk.): *Beliefs in Government*, V, New York, Oxford VP, 1995.

városukhoz.”¹³ Egészében nőtt az integrációban részt vevő országok polgárai közötti bizalom mértéke, ami a kooperációnak fontos előfeltétele. A vizsgálatok eredményei szerint nem sokkal nagyobb a saját polgártársaikba vetett, mint más uniós országok polgárai iránti bizalom. Ezt persze befolyásolhatják politikai események, és ingadozhat ennek mértéke is. A Maastrichti Szerződés körüli viták egyáltalán nem a bizalmatlanság jelei, inkább azt mutatják, hogy mennyire erős már az európai közösségi tudat. Azonban az Európai Unió támogatása még nem azonos az európai politikai identitással a nemzetállami identitás értelmében. Bár az unió szervei törekedtek arra, hogy Európát emberi arccal és nagy társadalomként jelenítsék meg, és megteremtsék az azonosulás jelképeit is az európai zászlóval, logóval, közös európai útlevelemmel - s mostantól nyilván a közös pénz is rendkívüli, azonosulást kiváltó hatással járhat -, nincs szó arról, hogy a nemzeti azonosulást a közeli időben egy differenciálatlan európai önazonosság válthatná fel. Érdekes módon, a fanatikus euronacionalisták ma leginkább a nacionalista szélsőjobboldali körökben találhatók; híveik azt remélik az Uniótól, hogy az egyfajta fehér erődöt fog képezni a színesbőrűek bevándorlása ellen.

Az erős európai identitás alapját mindenképpen a kulturális különbségek fenntartása alkotja, amely egyáltalán nem ellentétes a békével és a demokratikus stabilitással. Mint Alan Sked leszögezi, ma nem létezik egységes európai kultúra a nemzetállami kultúrákon kívül. Az európai integráció elmélyítése tehát nemhogy nem igényli a nemzeti identitás feladását, de egyenesen annak legfőbb védelmezője lehet a média univerzális kultúripari dömpingjével szemben. Az európai identitás tartalma inkább egy közös politikai kultúrát jelent, amely a kulturális pluralizmus kezelésének képességével tűnik ki. John Taylor a nemzeti identitás és a szupranacionális európai tudat viszonyát taglalva megállapítja, hogy a tagállamok polgárainak többsége ellenzi az olyan Európát, amely fenyegeti a nemzeti identitást és kulturális sokféleséget. Az uniót azonban ezért ritkán érheti bírálat, a kritika általában inkább arra vonatkozik, hogy az unió nem ad elég esély a demokratikus ellenőrzésre és befolyásra, és túlzottan a brüsszeli bürokráciához összpontosítja a döntéseket. A polgárok többsége olyan uniót akar és támogat, amelyben tisztelik a nemzeti és regionális identitásokat, és védik a kulturális sokszínűséget, s amelyben a nemzeti kormányok megőrizhetik szuverenitásukat minden olyan funkcióban, amelyet maguk is jó hatásfokkal képesek ellátni.¹⁴ A polgárok identitása igen összetett jelenség; mindenkinek többrétegű azonosságtudata van, és a trendek azt jelzik, hogy az új identitások a régiekre épülnek rá, nem pedig azok tagadására.¹⁵

A következő kérdés, hogy milyen formában konstruálható és kommunikálható egy új európai identitás? A nemzetállamokban a politikai identitás dominált a kulturális felett, és sajátos hierarchiát képezett az egyén identitástudatában is. Ekkoriban Európa eszméjéhez még nem kapcsolódott semmilyen konkrét politikai rend képzete, amint azt Lepsius megállapítja.¹⁶ Ma viszont létezik ilyen intézményes rend. A kérdés, hogy milyen hatással van ez az európai identitás tartalmára és kommunikálhatóságára? Az empirikus szociológiai felmérések, még ahol mutatósak is az eredmények, egy meglehetősen instrumentális azonosulást mutatnak. Az európai közösség nem alkot külön népet, hanem változatlanul nemzetekből tevődik össze. A nemzeti identitások zártsága azonban oldódik, sok a nyitott és a többes identitás. A problémákat Lepsius a 11 uniós hivatalos nyelv meglétével illusztrálja. Ez a kulturális

¹³ Kaase-Newton: *i.m.*, 118.

¹⁴ Paul Taylor: *The European Union in the 1990s*, New York, Oxford UP, 1996, 158.

¹⁵ Taylor: *i.m.*, 184.

¹⁶ Viehoff-Segers: *i.m.*, 202.

pluralitás fontos alkotóeleme az Európai Közösségnek, tehát identitásnak is. Ez nemcsak a szorosan vett nemzeti kultúrákra, hanem még a politikai kultúrára is igaz, tekintettel a sokféle államformára és politikai intézményre. A közeljövőben sincs szükség a nemzeti kultúrák homogenizálására. „Az európai kultúra a nemzetállami kultúrák konglomerátuma lesz” - és belátható ideig az is marad. Az európai identitás tehát nem a nemzeti identitás ellenére, hanem azon keresztül, annak alapján konstituálódik. Európa kulturális integrációja ilyen értelemben fordítási probléma... - írja Lepsius.¹⁷ Mindennek következményei nyilvánvalóak egy közös európai kultúrpolitika számára. Ha meg akarja állítani a globalizált média kulturális dömpingjét, akkor a kiút ebből nem a nemzeti kultúrákba való bezárkózás, hanem a kultúrák lefordíthatóságára épülő olyan kulturális csere rendszerének kialakítása, amely képes egy nagy európai kulturális piacot teremteni. A közös európai identitás rituális szimbólumai, az euro pénzermérete nyomott figuráktól kezdve az európai logókig és hasonlóig, hasonlóképp az európai kulturális örökség lefordíthatóságára és a nemzeti kultúrák kölcsönös megtermékenyítésére épülhetnek.

És mivé lesznek a mi meg hasonlóságaink, kulturális és politikai vitáink ebben az új európai kontextusban? Mivé lesz például a népi-urbánus ellentét, vagy a széleken egyfelől a neonyilas és másfelől a kommunista, helyesebben államszocialista ideológiához köthető áramlatok sorsa? Európai nézőpontból ezek igen provinciális ízűek. De azért nem fognak teljesen eltűnni. A pluralizmus körülményei között minden politikai irányzat szabadon meríthet a történeti ideológiák lomtárából, és értelmezheti át a tradíciót a saját érdekei és világlátása szerint. Úgy vélem ezért, hogy az ilyen típusú politikai-ideológiai választóvonalak, szellemi frontok nem fognak teljesen eltűnni, s jó ideig fennmaradnak még az uniós csatlakozás után is, legfeljebb elveszítik provinciális színezetüket, és maguk is globalizálódnak, feltöltődve az euronacionalizmus, a kommunitarizmus, ökologizmus és más irányzatok új eszméivel. Mindenesetre az adaptáció már elkezdődött, bár az új identitás kialakulásának nehéz lelki munkája zömében még előttünk áll.

¹⁷ Viehoff-Segers: *i.m.*, 220.

Kende Péter:
A demokratikus kormányzat morális felelőssége

„Minden kormányzat romlása majdnem mindig az elvek romlásával kezdődik.”

Montesquieu: *A törvények szelleme*, VIII. 1.

Előadásom tárgya a demokratikus kormányzati rendszer, hadd kezdjem azonban fejtegetésemet azzal, hogy *minden* politikai rendszer, legalábbis hallgatólág, feltételezi a hatalmon lévők felelősségét: az uralkodóét, a kormányzatét, esetleg még szélesebben a kormányzat támasztát s hátszágát alkotó nemesi-politikai elitét. A felelősségnek ez a - nyílt vagy hallgatólágos - tételezése szinte független attól, hogy a nevezett hatalmasok pontosan *kitől* kapták megbízatásukat - Istentől, néptől, párthíveiktől, vagy egy erre felhatalmazott testülettől -, s hogy ennek megfelelően kinek tartoznak számadással arról, amit tettek vagy nem tettek.

A felelősség fogalma természetesen pontosabb ott, ahol a hatalom forrása nem csak képletes - ahol tehát a megbízó, illetve a megbízók körének kiléte nevesíthető -, de morálisan akkor is van felelősség, amikor forma szerint nincsen beszámoltató közösség, s ehhez tartozó, szankcionálásra is feljogosított intézmény. A közös vallás által összetartott politikai rendszerben a legfőbb bírót úgy hívják, hogy Isten, akinek helyét aztán, a politikai hatalom szekularizációja idején, olyan homályosabb metafizikai entitások foglalják el, mint a népakarat, a Nemzet vagy a Történelem ítélőszéke. Felelősség nélkül csak az olyan öncélú és törvényt nem ismerő, kénye-kedve szerint rabló és pusztító erőszakszervezet működik - például egy kalózbanda -, amely tényszerűen ugyan hatalmat gyakorol, de fogalmilag mégsem sorolható a politikainak nevezett cselekvés körébe. Szent Ágostonnak az a sokszor idézett mondása, hogy igazságosság nélkül az állam is csak egy rablóbanda, tulajdonképpen ugyanerre világít rá: a hatalom, illetve a politikai cselekvés *morális felelősségére*.

De lépünk csak tovább. A felelősségtől a számonkérhetőségig nem mindig vezet út, s ha vezet is, az nem feltétlenül könnyű és egyenes. A számonkérésnek az emberi történelem évezredei során sokféle kezdeménye volt, de kidolgozott, intézményes formát csak az európai jogfejlődésben ért el, először az alkotmányos monarchia intézményrendszerében, azután a modern demokráciára jellemző parlamentáris kormányzati berendezkedésben. A kormányzatnak a kormányzottakkal, illetőleg az azokat képviselő parlamenttel szembeni felelőssége itt explicit megfogalmazást nyert, s ezáltal számonkérhetővé is vált. Ezt az a történelmi fordulat tette lehetővé, amely - valamikor a XVIII. század végén - a kormányzat felett lebegő legfőbb szuverént a mennyekből ide a földre telepítette át. A szekularizált, modern demokráciában a kormányzati (vagy pontosabban, a politikai) hatalom nem a ténylegesen létező közösség *felett* trónol, nem valamilyen metafizikai magasból ereszkedik le az emberek közé, hanem maga is hozzájuk tartozik, s irányításra, törvénykezésre vagy parancskiadásra való joga attól - és csak attól - van, hogy őt erre az államban politikai közösséggé összefogott embertömeg valamilyen módon *fölhatalmazta*. Az alkotmányos monarchiát, illetve a belőle kinövő modern, képviseleti demokráciát alapvetően és eredendően ez a „felhatalmazási” aktus különbözteti meg a hatalomgyakorlás despotikus és diktatórikus formáitól. A kormányzati főhatalom gyakorlása mögött egy - jogokkal és kötelezettségekkel világosan körülbástyázott - *szereződés* van, amelynek mikénti betartása alkalmilag vagy periodikusan számonkérhető. Ez nem az a szerződés, amelyről Hobbesnál vagy Rousseau-nál olvashatunk, s ahol voltaképpen (még Rousseau-nál

is!) a szuverenitás átruházásáról, ha úgy tetszik, elidegenítéséről van szó. Nem, - a modern demokráciát megalapozó társadalmi szerződés a politikai hatalom időleges birtoklójának vállalt kötelezettségeiről és ezzel kapcsolatos felelősségéről szól, értelem szerint tehát azoknak a koronázási esküszövegeknek a modernizált (s ha úgy tetszik, szigorított) változata, amelyekből az alkotmányos monarchia keletkezett.

A kormányzati felelősség elvének megfogalmazása és gyakorlati alkalmazása a modern európai demokrácia *egyik legnagyobb teljesítménye*. (Egy másik ehhez hasonló teljesítmény, ezzel párhuzamos fejlemény, amelyre azonban itt nem fogunk kitérni: az egyetemes emberi jogok eszméjének fokozatos kimunkálása.) Ahogy erről Bibó István a század közepén írt több alapvető tanulmányában is rámutatott, az európai jogfejlődés olyan erkölcsi normákat állított a világi hatalmasságok elé - politikailag valamikor az újkor hajnalán, teológiaiilag azonban már az ókor vége felé -, amelyhez hasonló normák és kötelezettségek más kultúrkörökben, talán az egy kínait kivéve, még csak meg sem fogalmazódhattak.¹⁸ Az európai gondolkodás fejlődése másfelől az erkölcsi normákat a teológia illetékességéből a vallástól függetlenedő filozófia világába emelte át, ami azután utat nyitott annak, hogy ezek a normák (ideértve az emberi jogokat is) univerzális érvényre tegyenek szert, s a most kezdődő évezredben Európa határain messze túl is megkerülhetetlenné váljanak.

A kormányzati aktusok számonkérésének - számonkérhetőségének - van természetesen még egy feltétele, nevezetesen, hogy a köz ügyei nyilvánosan megismerhetők és szabadon vitathatók legyenek. E feltétel ismeretét és gyakorlatát az európai államiság a római köztársaságtól örökölte, a *res publicától*, amely - a fórum görög előzményeit itt most figyelmen kívül hagyva - az első nagyszabású szakítás volt azzal az évezredes hagyománnyal, amelyben az uralkodás úgyszólván elválaszthatatlan volt az uralkodó magángazdálkodásától. A *res publicával* megszűnik a hatalom magánjellege és titkossága, megjelenik a számonkérhetőség, sőt még a szankcionálás - pl. a leváltás - intézményes lehetősége is. A modern, demokratikus politika nyilvánossága és kritikai szabadsága teljes egészében a *res publicára* épül, annak egyenes következménye és fogalmi kiteljesedése.

Ez az egész folyamat - a közhatalom morális felelősségének megfogalmazása és e felelősség számonkérhetővé tétele - történelmi perspektívában úgy is értelmezhető, mint a Hatalom *társadalmasítása*. Egy eredete szerint mágikus és mindenféle szentségekkel körülbástyázott funkció fokozatosan visszakerül a hatalmat hordozók illetékességébe, aminek következtében persze törékenyebbé is válik. Esetlegesebbé. Már pusztán attól is, hogy csak időleges, hogy bárkinek kiosztható, hogy folyton-folyvást megappellálható; de attól is, hogy viselése semmiféle megörökölt rangot, személyes rendkívüliséget nem igényel. Engedtesse meg, hogy a „társadalmasított” hatalomnak erről a szervi gyengeségéről éppen csak említést tegyék, de következményeire is kitérő, bővebb elemzésétől eltekintsek.

Ezzel szemben úgy vélem, hogy a pusztá említésnél hangsúlyosabban kell foglalkoznunk a hatalom visszahódításának, a hatalom társadalmi kontroll alá helyezésének egy másik vonatkozásával. Látnunk kell, hogy itt nem *egyszeri* aktusról van szó, hanem olyan folyamatos, mindig újrakezdődő és soha véget nem érő munkáról, amely jellege szerint leginkább a sziszifuszi kő görgetéséhez hasonlít. Tudniillik nincs olyan hatalmi funkció, amelyet ne fenyegetne az öncélúság, a lélektelen rutin vagy a romlás, az ilyen-olyan irányban történő

¹⁸ Lásd pl. *Az európai társadalomfejlődés értelméről* szóló fejtegetést, in Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, 1986, 24.

korruptálódás veszélye.¹⁹ A hatalom társadalmi ellenőrzésére - más szóval demokráciára - alapján véve azért van szükség, hogy legyen mód e veszélyeket vissza-, vagy legalábbis korlátok közé szorítani. A közhatalmi funkciók demokratikus kiosztása - verseny és hasonlók révén - nem biztos, hogy jobb eredményt ad, mint azoknak rangok, illetve születési előjogok szerinti birtoklása. Ezzel szemben bizonyosra vehető, hogy a társadalmilag ellenőrzött hatalom kevésbé van kitéve az öncélúság és az eszközökkel való visszaélés veszélyeinek, mint az ellenőrzést nem ismerő. Feltéve persze, hogy a demokrácia ténylegesen, nemcsak formálisan működik, más szóval, hogy az államközösség tagjai élnek azokkal az ellenőrzési és szankcionálási lehetőségekkel, amelyeket a demokrácia intézményei elvileg felkínálnak nekik.

A formális és a tényleges demokrácia szembeállítására Magyarországon (és persze nemcsak itt) hosszú évtizedeken keresztül egy áligazság nevében történt, amely a szabadságot fundamentumból következménnyé próbálta lefokozni, s azt állította, hogy tényleges demokrácia csak ott lehet, ahol minden magántulajdon az állam kezébe ment át. A szocializmus autokratikus hatalomgyakorlásának évtizedeire visszatekintve ma már komolyan venni sem igen lehet ezt a tézist, legfeljebb azon lehet eltűnődni, hogy mitől adtak neki annyian és oly sokáig hitelt? Ezzel szemben indokolt a formális demokrácia kritikája egy másik szempontból. Nem is annyira a kritikája, mint inkább elégtelenségének megvilágítása. Mint ahogy arra már az előbbiekben utaltam, ahhoz, hogy a közhatalom társadalmi ellenőrzés alatt maradjon, nem elég az, hogy demokrácia van, vagyis hogy létrejött az erre szolgáló intézményrendszer, s hogy abban a hatalmi ágak helyes belső egyensúlya papírforma szerint biztosítva van, sőt még az sem elég, hogy polgári szabadságok vannak - nemcsak papíron, hanem a valóságban is -, amelyeknek értelmében a kormány elgondolásai és intézkedései szabadon, nyilvánosan, minden hangfogó nélkül bírálhatók. Jóllehet a demokrácia normális működéséhez mindez nélkülözhetetlen, mint ahogyan elengedhetetlen az is, hogy a kormányzat szankcionálható legyen, vagyis hogy a szabad véleményalkotásnak és a választói akarat érvényesülésének semmi ne álljon útjába, mindezek a feltételek - ismerjük el - a demokráciának csupán a működési *keretét* képezik, nem azt, ami a kereten belül van, nem annak élő tartalmát. S itt elérkeztünk valamihez, ami még a kormányzati felelősségnél is több, illetőleg ami nélkül a kormányzat felelőssége, intézkedéseinek számonkérhetősége csupán hangzatos beszéd.

Ez a „valami”: a közösséget alkotó egyedek, a közönséges állampolgárok felelőssége. Ahhoz, hogy a „keretben” tartalom is legyen, az is kell, hogy a közösség tagjai ne csak passzív szemlélők - vagy még a személőnél is kevesebbek - legyenek, hanem mint a nyilvánosság részei, mint a köztársaság névleges, választópolgári minőségükben pedig tényleges birtokosai folyamatosan odafigyeljenek a köz dolgainak alakulására, s minden lehető törvényes eszközt megragadva *éljenek* a demokrácia által egyezményesen biztosított számonkérési jogukkal. Nem sokat ér az a közélet, amelyből hiányzik ez a figyelés és ez a számonkérés, pontosabban, ahol az egyiket is és a másikat is csupán egy nagyon szűk, a választópolgároknak még egy százalékát is alig elérő, erre szakosodott elit gyakorolja. A mai politikai szakirodalomban ugyan nagyon divatos az a felfogás, amely szerint a demokrácia semmi egyéb, mint egymást váltó politikai vezetőcsoportok szabad versengése,²⁰ amelyek szemében a modern politikai párt tulajdonképpen csak egy hivatásrendi képződmény, ahol is az oligarchia vastörvényei

¹⁹ Lord Acton tömör megállapítása szerint: A hatalom korrumpál, az abszolút hatalom abszolúte korrumpál.

²⁰ E felfogás legkorábbi s talán legismertebb kifejezése a közgazdász Joseph Schumpeternél található, in: *Capitalism, Socialism, and Democracy*, London, 1942, IV. rész.

uralkodnak,²¹ - a valóságban a demokrácia szociológiai lényege ennél sokkal bonyolultabb; elvehetetlen részét képezi például az az elégedetlenség is, amelyet az oligarchia úgynevezett vastörvénye kivált. A világban - de Európában legalábbis - úgyszólván nincsen olyan demokrácia, amelyben az állampolgárok *normálisnak* tekintenek, hogy a politikai játékban való részvétel egy szűk elit kiváltsága. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy a kiábrándulás és a visszahúzódás korszakait újból és újból felváltják az élénkülés, az állampolgári reaktiválódás korszakai, olykor majdhogynem a földindulás erejével!

Az állampolgári felelősségérzet s az ebből eredező jogok ennek megfelelő gyakorlása az az egyedüli alap, amelyről az oligarchia - kétségkívül létező - veszélye visszaszorítható. A demokratikus közvélemény állandó figyelme és szankciókban kifejeződő nyomása kell ahhoz, hogy a közszereplők - az ún. politikai elit tagjai - tartózkodjanak attól, hogy helyzetükkel, szakosodott tudásukkal, szerepükből adódó fölényükkel visszaéljenek, hogy ne essenek nyomban és szinte jóvátehetetlenül a hatalom korrumpáló hatásának áldozatául. Csakis a közösség éber odafigyelése mellett képzelhető el, hogy a választott tisztségek viselői ne csak formálisan tegyenek eleget az előírt játékszabályoknak - magában véve persze már ez is sokat számít! -, hanem magukévá tegyék a demokráciának azt az éltető elvét, hogy megbízatásuk *szolgálatra* szól, nem pedig a közösség felett való uralkodásra, még kevésbé a belőle való élésköedésre. A demokratikus politika erkölcsi felelőssége, ha úgy tetszik, talán leginkább ebben az elvben - a szolgálat elvében - összegezhető.

Megragadható-e ez az erkölcsi felelősség a társadalmi erőforrások elosztását illetően is? Vagy pontosabban: vannak-e demokratikus normák s ezzel kapcsolatos igazgatási vagy törvényhozási feladatok a gazdasági javak vonatkozásában? Nos, van olyan felfogás, amely szerint az állam, még a jelenkori állam is, csak törvényes kereteket szabhat a gazdasági életnek, de annak menetébe nem ajánlatos beavatkozni, s még ennél is kevésbé van felhatalmazása arra, hogy elosztási normákat állapítson meg, illetve kényszerítsen ki. S nem kétséges, hogy a gazdasági erők szabad játéka mellett nagyon erős érveket lehet felhozni (pl. a technikai fejlődés, a hatékonyság és hasonló megfontolások nevében). Ha azonban a politikai közösséget úgy fogjuk fel, mint amely végső soron az igazságosságon áll vagy bukik - s mint tudjuk, ezt már Arisztotelész is így gondolta, hogy messzebbre ne menjünk! -, akkor a demokratikus államnak és a gazdasági források elosztásában uralkodó törvényeknek ezt az éles elválasztását nem írhatjuk alá. Igenis van olyan létminimum, van olyan oktatási, egészségügyi vagy környezetvédelmi norma, amelynek biztosítása a demokratikus államvezetés erkölcsi felelősségéhez tartozik. Igenis van olyan igazságossági norma, amelynek megszegését vagy a külső körülmények által előidézett - társadalmi értelemben véve akaratlan - sérelmét a demokratikus államközösség nem nézheti tétlenül.

E ponton azonban beugrik egy olyan elméleti nehézség, amelynek messzemenő gyakorlati kihatásai is vannak. A probléma, amelyre célzok, az igazságosságnak a gazdálkodásban érvényesíthető fogalmával kapcsolatos, s hogy ez a probléma mennyire súlyos, azt a XX. század szocialista kísérletezéseinek hosszú sora, ezen belül is különösképpen a kommunista utópia hosszú agóniája és a kapitalista piacgazdálkodással szembeni alulmaradása bizonyítja. E probléma alapja az, hogy a gazdaság mint az emberi lét fönntartására szolgáló tevékenység elsősorban a hatékonyság törvényeinek van alávetve, s minden egyéb, ha úgy tetszik, „kívülről” (pl. a politikából) jövő szabályozásnak is tekintetbe kell vennie ezt az alapadottságot. Az eddigiekben tárgyalt gondolatokhoz, illetve politikai elvekhez kapcsolódva a

²¹ Ezt a „törvényt” eredetileg Robert Michels német szociológus fogalmazta meg 1910-ben. Lásd erről Giovanni Sartori: *Demokrácia*, Budapest, 1999, 87-88.

probléma úgy hangzik, hogy az állampolgári egyenlőség elve nem érvényesíthető - se fogalmilag, se gyakorlatilag - a gazdasági javak elosztásában.²² Holott, mint azt valamennyien tudjuk és valljuk, a politikai és jogi egyenlőség a demokratikusan szerveződő közösségi rend alfája és omegája, s noha azt is tudjuk, hogy e kíváncsi és a valóság között szakadékok tátonghatnak, a demokratikus rend önkorigáló intézkedései mégiscsak arra szolgálnak, hogy a valóságot minél inkább közelítsék az ideálhoz. A modern kori társadalom lázadásai, forradalmi, politikai és jogi reformjai valamilyen értelemben mindig a nagyobb egyenlőség jegyében folytak, azzal a nem titkolt céllal, hogy az ilyen-olyan módon újrakeletkező kiváltságoknak véget vessenek.

A gazdasági életben azonban e törekvésnek határt szab a tevékenység jellege, a természettől adott javak célszerű felhasználásának, a munka minél jobb hatékonyságának, a termelő és forgalmazó apparátus versenyképességének törvénye. Ha e szférában egyáltalában megfogalmazható az igazságosságnak valamilyen elve, akkor az nem az egyenlőségé, hanem az „arányosságé”: abban az értelemben ugyanis, hogy ép érzékkel - mintegy a természet parancsa szerint - azt a gazdasági rendet tartjuk igazságosnak, ahol valamiféle belátható és igazolható arányosság van a teljesítmény és a javadalmazás között. Ez az elv nemcsak a munkabérre, hanem a vállalkozói haszonra is vonatkoztatható, ennyiben tehát eléggé általános mérce. Sőt, az is kimutatható, hogy egy jól működő, monopóliumokat nem tűrő piacgazdaságban az így meghatározott arányossághoz közelebb jutunk, mint bármely más gazdasági rendszerben, beleértve a szocializmust. A politikai probléma ott kezdődik, hogy a társadalom nem minden tagja teljesítményképes; például a betegek vagy az öregek eltartása - hogy mást ne mondjunk - nem oldható meg a teljesítmény-arányosság elve alapján. Ennél is nagyobb kihívást támaszt a gazdasági versenynek az a leküzdhetetlen tulajdonsága, hogy előbb-utóbb hatalmas, erkölcsileg szinte elviselhetetlen egyenlőtlenségekhez vezet. Semmilyen politikai közösség nem maradhat egészen közömbös e kihívással szemben, pláne az olyan demokratikus közösség, amely tagjait egyenlőknek tekinti és tételezi. Valamiféle igazságosabb - esetünkben tehát: „arányosabb” - elosztás irányában már csak a társadalmi stabilitásra való tekintettel is lépni kell, az erre vonatkozó (redistribúciós) döntésekben azonban szerepet játszanak más erkölcsi motívumok is, mint például a szánalom vagy a szolidaritás. Nagyon nehéz volna egyetlen argumentumban összefoglalni, hogy miért van szükség egy demokratikus államrendben a piaci jövedelmek korrigálására, hiszen a népesség alakulására vonatkozó előrejelzéstől az esélyegyenlőség biztosításáig a legkülönbözőbb megfontolások játszhatnak abba bele. Hogy ezek között mi a fő szempont, ez már a döntéshozók filozófiai beállítottságától, politikai színezetétől is függ. Akármilyen színezetű legyen is azonban a döntéshozó, demokrataként nem maradhat tétlen a kirívó egyenlőtlenség kihívásával szemben. Ebben a negatív kijelentésben összegezhető véleményem szerint a demokratikus politika erkölcsi felelőssége az előzőekben felvetett vonatkozásban.

*

Jóllehet a demokratikus politika erkölcsi felelősségének elméleti kérdéseit még korántsem merítettem ki, hadd térjek most át a kérdéskör aktuálisabb vonatkozásaira. Az elmúlt évtizedben Magyarország maga mögött hagyta a külhatalomtól függő államszocialista rendet és a demokratikus államépítés útjára lépett. Voltaképpen már a kilencvenes évek elején megteremtette azokat az intézményes alapokat, amelyek a jogállamiság, a politikai pluralizmus, a szabadon formálódó közakarat és az ellenőrzött, demokratikus kormányzati rendszer talpazatát képezik. Hogy ez az intézményrendszer felépítése szerint és irányultságában

²² Lásd erről *A köztársaság törékeny rendje* című könyvem, Budapest, Osiris, 2000. 9. fejezet

megfelel az európai normáknak, ezt ma már senki sem vitatja, sőt az Európai Unió erre kiküldött vizsgálóbizottsága, ha úgy tetszik, „bizonyítványt” is állított ki erről. Az intézményrendszer irányultságát illetően ráadásul belföldön is teljes egyetértés uralkodik, legalábbis az ezzel foglalkozó politikai elit és a kérdésben illetékes politológus és jogásztársadalom körében. Az 1989. évi politikai fordulat óta három országos választásra került sor, valamennyi választás szabadon és szabályosan zajlott le, az alkotmányos normákat messzemenően respektáló kormányváltáshoz vezetett, miközben egyik alkalommal sem vált kérdésessé a fennálló rend, illetve az annak alapján végbemenő kormányalakítás legitimitása.²³

Miért beszélek ilyen nyomatékkal erről a - valamennyiünk által ismert - „sikertörténetről”? Miért hangsúlyozom a kialakult intézményrendszer mintaszerűségét és eurokonformitását? Azért, mert miközben lehetetlen volna el nem ismerni az új magyar államiság demokratikus szabályszerűségét, eközben mindannyian érezzük, hogy valami azért még sincs igazán rendben ebben a hazában. Nem az intézményekkel, hanem azzal, ahogyan ez a gépezet működik.

Demokráciánk első, s talán legszembetűnőbb deficitje állampolgári oldalon jelentkezik. A választásokon való részvételi arány, mint tudjuk, 1990 óta feltűnően és kétségbeesetten, európai viszonylatban szinte egyedülállóan alacsony. (A választásoktól való távolmaradás magyar rekordjait csak néhány, tőlünk keletebbre eső ország haladja meg.) Ennél is nyugtalanítóbb a pártok és más politikai szervezetek iránti érdektelenség mérete, az a növekvő elszigeteltség, amelyben a parlamenti pártok programjai, kritikái, ilyen-olyan irányú kezdeményezései megfogannak. Az egyszerű emberek tömeges részvétele már a rendszerváltás eredményeit sem jellemezte. Jóllehet az ezt előkészítő évben, 1989/90-ben, volt némi állampolgári mozgás és csoportképződés - hiszen lényegében ebből az időszakból származnak az ún. rendszerváltó pártok is -, a tárgyilagos megfigyelőnek már ebben az időben is az volt a benyomása, hogy az állampolgári közösség inkább nézője, mint tevékeny részese a végbemenő politikai változásnak. A korszakról készült szinte valamennyi elemző visszatekintés éles választóvonalat, ha nem is kifejezetten szakadékot, lát a rendszerváltó elit és a közember érzelmi beállítottsága között. A kivívott szabadságokhoz való viszonyulás a közember oldaláról inkább volt megragadható a vásárlóturizmus, mintsem a politikai aktivitás jelenségében. Az új intézményekhez való közemberi viszony alakulása a továbbiakban jól nyomon követhető azoknak a közvélemény-kutatási adatoknak a segítségével, amelyek a parlament, a pártok, a kormányzat és hasonló állampolitikai képződmények presztízsére vonatkoznak. A kép meglehetősen lesújtó, hiszen - kormányváltás ide, személyzeti csere oda - a közember 1990 óta egyre kevésbé bíz az általa megválasztott tisztségviselőkben, egyre kevésbé hisz alkalmasságukban és tisztességükben.²⁴

Aligha kell magyarázni, hogyan és miért kapcsolódik ez a téma előadásom központi gondolatához. A demokrácia sorsáért felelősséget csak azok érezhetnek, akik a demokrácia intézményeit valamiképpen a magukénak tekintik. Ha tehát az átlag magyar állampolgár ezekkel az intézményekkel már eleve sem vállalt nagyon erős közösséget, s a továbbiakban még el is idegenedett tőlük, akkor ábrándokban ringatja magát, aki azt várja, hogy a demokrácia veszélyeztetése esetén a szabadság intézményeit majd a polgárok tömeges fellépése fogja megvédeni... „Feltűnő - írtam ezzel kapcsolatban a köztársaság rendjéről szóló könyvecském-

²³ Csak egyetlen egyszer jelentette ki egy nagy párt vezetője, hogy többre törekszik, mint kormányváltásra. Igaz, hogy mindjárt hozzátette: azért kevesebb, mint rendszerváltásra... (Orbán Viktor 1998. tavaszi megnyilatkozásaira célzunk.)

²⁴ Lásd pl. Vásárhelyi Mária könyvét: *Rendszerváltás alulnézetben*, Budapest, 1995.

ben -, hogy a szabadságjogokért - például a médiatörvény tiszteletbentartásáért vagy a parlamenti bizottságokban érvényesítendő ellenzéki jogosítványokért - folyó csatározásokat milyen érdektelenség kísérte 1999 tavaszán-nyarán a szélesebb közvélemény oldaláról.”²⁵ Mintha az intézmények egyensúlya vagy a parlamenti kontroll érvényesülése nem is volna igazán *közügy*.

Meglehet, sőt valószínű, hogy ebben az érdektelenségben része van a polgárok rossz gazdasági közérzetének, pontosabban annak, hogy az életnívó alakulása szempontjából a szabadság 1989 után beköszöntött rendje nem hozta azt a változást, amit a közember az új rendtől a leginkább várt. A közember nyilván azt is megértette, hogy a gazdaság sok éven át tartó mélyrepülése olyan tényezőktől is függött, sőt talán minden másnál jobban olyan tényezőktől függött, amelyek fölött a magyar politikai vezetőknek semmi hatalmuk nem volt. Ettől viszont az a meggyőződés alakult ki benne, hogy az életet érintő legfontosabb dolgok amúgy sem a politikai döntéseken múlnak, legalábbis nem azokon, amelyeket a budapesti Parlament épületében hoznak.

Most pedig lássuk az érem másik oldalát. Mennyiben felelős az 1989 utáni magyar politikai elit azért az érdektelenségért és azért a lelki elhatárolódásért, amellyel a társadalom egy jó része a politika világára tekint? Vagy fogalmazzunk így: felelős-e az elit a demokrácia alacsony presztíziséért, s ha igen, pontosabban miben, miféle dolgokban, megítélésekben, mulasztásokban hibáztatható?

Nem szeretnék magas lóról ítélni, s ezért sietve leszögezem, hogy a rendszerváltás lebonyolítását 1989/90-ben, csakúgy, mint az új, demokratikus intézményrendszer megalapozását és a gyakorlatba való átültetését a kilencvenes évek elején, majd ennek további finomításait az évtized közepén máig is példaszerűnek tartom, s minden tisztelem azoké, akik ebben a korszakos újrakezdésben, oly nehéz körülmények között, annyi nehézséggel dacolva, kulcsszerepet vállaltak. Mondani sem kell, hogy itt az elit elitjére célok, s noha jól tudom, hogy emberi gyengeségektől annak egyik tagja sem volt mentes, még ezt is inkább a javukra írom, mert hiszen a régi rend összeomlásának pillanatában nyilvánvalóan olyan embereknek kellett a vezetés felelősségét magukra vállalniok, akiket addigi előéletük erre (egy-két kivételtől eltekintve) egyáltalában nem készíthetett fel.

Az egypárturalomról a többpártrendszerre való áttérés azonban nemcsak, sőt nem is elsősorban szakmai felkészülés kérdése, hanem sokkal inkább annak a valaminek a megértéséé, amit úgy hívnak, hogy pluralista demokrácia. Ha hihetünk Hannah Arendtnek, ennek a dolognak a veleje pedig az, hogy *megtanuljunk egyet nem értésben élni*.²⁶ Ez először is annak tudomásul vételét jelenti, hogy a demokrácia vitáiban soha nem az ördöggel van dolgunk, hanem egyformán létjogosult, s szinte egyformán védhető álláspontok között kell valamilyen élhető kompromisszumot találni. Nos, ha szabad ezzel kapcsolatban egy véleményt megköcskáztatni, a magyar parlamentarizmus 1990 utáni gyakorlata - úgy gondolom - egyebek között abban hibáztatható, hogy a kötelező kölcsönös tiszteletnek ezt a hangját nem találta meg, vagyis hogy nem tanulta meg, hogyan lehet „egyet nem értésben élni”. Hozzátenném azonban, hogy a hangnem megrontásáért, a viták elfajulásáért, a gyűlölködő indulatok elszabadulásáért a felelősség egyáltalában nem egyenlően oszlik meg az új elit különféle csoportjai között. A baj ott kezdődött s attól mélyült el, hogy a magyar parlament jobboldalán egyre inkább a múltat felhánytorgató sérelmi politika vált uralkodóvá, amelynek számára az érvelésnél

²⁵ Kende: *i.m.*, 130.

²⁶ Hanna Arendt: *The Human Condition (Vita activa)*, idézi R. Safranski, *Nagyvilág*, 2000/9, 757.

előbbre való lett az ellenfél diszkreditálása. Ez a szellem és a hozzá tartozó, lehangolóan személyeskedő stílus a felelős azért, hogy az új magyar parlament végül is nem az érvek, hanem az ellenségeskedés és a sértések felvonulási terepévé vált. Valamennyire tárgyilagos vitára legfeljebb a bizottságok zárt ajtóit mögött került sor.

Egy második dolog, amelyben az új politikai elit, úgy is mint testület, en bloc hibáztatható: hogy nem nyújtott példát egyfajta szerény és puritán életvitelre, amely pedig szegény országban a köz szolgáitól igenis megkövetelhető. Ez a megjegyzésem nem a képviselőkre s nem is a köztisztviselőkre vagy a bírói-ügyészi karra vonatkozik, hanem a kormányzati elitre, amely pártállami elődeitől szép csendesén átvett egy sor olyan kivételezettséget és könnyebbséget - mondjuk, a kék lámpás autók használatát -, amelyek a közember számára irritálóak. Pedig milyen szép lett volna, ha a demokrácia azzal kezd, hogy szakít mindenféle feudális hagyománnyal és a közpénzek kezelését olyan átlátszóvá teszi, aminők azok még soha nem voltak ebben az országban! Ehelyett berobbantak a színre a luxusautók, a busásan fizetett igazgatósági, felügyelő-bizottsági és kuratóriumi tagságok, a mesés végkielégítések, s hadd ne folytassam ezt a sort.

Az a korrupciós hullám, amelynek habjai most csapnak át az éppen hivatalban lévők feje felett, azért fenyeget minden eddiginél súlyosabb bizalmi válsággal, mert olyan előzményekre épül rá, amelyek már eddig is bőven kikezdték a demokráciát működtető elit morális tekintélyét. A különféle gyanús ügyek elszaporodása miatt, de különösen azért, mert azoknak felderítése majdnem mindig elakad valahol, a közvélemény meg van győződve arról, hogy többé-kevésbé mindenki sáros, s hogy lassan nincs olyan ellenőrzési, illetve számonkérési fórum, amelynek a tisztességében, pártatlanságában és felderítési/ítélkezési elszántságában bízni lehetne. Vagy azért nincs, mert az illető testület pártbetyárbecsületből cinkos, vagy azért mert valamiképpen függ a végrehajtó hatalomtól, s ezért meg van félemlítve, vagy azért - s itt a parlamenti vizsgálóbizottságokra célok -, mert betekintési jogaiban korlátozva van.

Előadásom végéhez értem. A demokratikus politika morális felelősségének fogalmából indultam ki, s a magyar demokrácia tízéves tapasztalatát mérlegre téve csak megismételni tudom azt a hipotézisemet, hogy a politikai közösségeknek jó közérzetben való magatartása és sikeres kormányzása nemcsak teljesítmény kérdése és nem is csak nyelvpolitikai bravúrkodásé, hanem legalább annyira a törvények szelleméhez való hűségé. Tisztesség nélkül, de legalábbis a törvénytisztelet látszatának fenntartása nélkül egy kormányzati rendszer aligha tudja elfogadtatni magáról, hogy az ügyek vezetéséhez nemcsak képessége, hanem jogcíme is van.

Lendvai L. Ferenc:
A Nyugat politikai kultúrája - Keleten

Hegel *Történetfilozófiája* lapjain úgy jellemezte a világ korabeli állapotát, hogy Nyugat-Európában (illetőleg Európában általában) a történelmi fejlődés, lényegét tekintve, már elérte a tetőpontját - habár még lehetséges, sőt kívánatos is a viszonyok egy olyan, ha nem is minőségi, de mennyiségi jellegű fejlődése, mint a reformtervek megvalósítása Angliában vagy egy korporatív-polgári alkotmányé Poroszországban -, ám Amerikában és Oroszországban új ágak hajthatnak ki az európai civilizáció fáján, miközben a világ egyéb részei (még olyan ősi kultúrák is, mint a kínai) el kell, hogy sajátítsák e civilizáció eredményeit. Napjainkban az úgynevezett „globalizáció” világfolyamata - mely folyamat egy nyugati mintájú világcivilizáció kialakulását célozza - világosan mutatja, hogy egy ilyesfajta fejlődés csöppet sem egyszerű. Az úgynevezett (vagy inkább: egykori) „harmadik világban” sokan vélik úgy, hogy míg annak idején a gyarmatosítás a globalizáció erőszakos formája volt, napjainkban viszont a globalizáció a gyarmatosítás békés formája. A világ periferiáinak és félperiferiáinak országai a centrumban végbemenő fejlődés eredményeit még akkor sem tudják egyszerűen elfogadni és bevezetni, ha ezeket az eredményeket egyébként kívánatosnak tekintik. Ezt már - sajnálatos módon - a háborút követő évtizedek dekolonizációs folyamata is világosan megmutatta. A brit, francia és belga gyarmatosítók (Pakisztántól Kongó-Zaire-ig) képmutatón a gyarmati országok függetlenségének előfeltételéül szabták, hogy ezek először hozzanak létre egy nyugati típusú parlamentáris rendszert. E mesterségesen fölállított parlamenti rendszerek azután néhány évig működtek, majd mindenütt a diktatúráknak kellett átadniuk a helyet - s még szerencse, ha nem valamely véres polgárháború (vagy inkább: törzsi háború) során. Ha ilyen parlamentáris demokráciák valahol még - mint Indiában vagy Dél-Afrikában - működnek, az egyfelől kész csoda, másfelől csak látszat: a valóságban itt egyfajta „konkordanciális demokrácia” funkcionál. A liberalizmus és a parlamenti rendszer szellemi atyái, mint Locke vagy Montesquieu (olyan teoretikusok tehát, akik a historizmus elvének még nem hódoltak) maguk is úgy vélték, hogy egy nép érettségének bizonyos foka szükséges ahhoz, hogy egy demokratikus rendszer megalapozása lehetséges legyen. E vonatkozásban a korábbi keleti tömb - egy félperiféria - országai ma problematikus helyzetben vannak.

Ezek az országok természetesen igen különbözők. Nyugaton az egykori NDK ma ismét Németország és így Nyugat-Európa része. Keleten az egykori Szovjetunió belső-ázsiai területeket foglalt magába: a déli és voltaképpen Kazahsztánt, valamint Üzbegisztánt, Kirgizisztánt, Tadzsikisztánt és Türkmenisztánt - e területek ma ismét a középázsiai iszlám világhoz tartoznak. Transz-Kaukázia ismét Kis-Ázsia részét képezi, jóllehet nem föltétlenül muzulmán vagy (oszmán-)török egyszersmind: a grúzok és az örmények keresztények, s bár az azerik muzulmánok, de iráni-törökök. Szibéria egy különleges területe Oroszországnak: egy belső gyarmat, a (kelet-)európai civilizációtól felületesen befolyásoltan - s meglehet, hogy a jövőben függetlenségi törekvésekkel. Kelet-Európa tulajdonképpen magvát a történelmi Oroszország („Rusz”) képezi, vagyis a mai Orosz Föderáció európai része (az úgynevezett Moszkóvia a Volga-vidékkel és Cisz-Kaukáziával) valamint Belorusszia és Ukrajna. Az egykori orosz és az egykori német birodalmak között helyezkednek el az úgynevezett Köztes-Európa országai: földrajzi és történelmi - geopolitikai és geokulturális - szempontból nézve nyugaton Németország, keleten Oroszország, északon Skandinávia, délen a Bizánci/Oszmán Birodalom térségei között. Földrajzi szempontból a régió két részből tevődik össze. A Balti-térséghez, Északkelet-Európa-hoz tartozik Csehország (mely egyébként erősen köztes helyzetű) és Lengyelország (az egykori Poroszfölddel, mely ma orosz birtok), továbbá a balti országok:

Litvánia, Lettország, Észtország, s végül Finnország az orosz Karéliával. A Dunai-Balkáni-térséghez, Délkelet-Európához tartoznak először is a két Duna-medence országai. Így a Kárpát-Duna-medencében elhelyezkedett történelmi magyar birodalom minden tartománya: az egykori Felső-Magyarország (a mai Szlovákia és az úgynevezett Kárpát-Ukrajna), az egykori Alsó-Magyarország (a mai Magyarország és a szerbiai úgynevezett Vajdaság) valamint Erdély (ma Románia része). Ide tartoznak azután a román területek a Balkán-Duna-medencében: az egykori Havaselve (ma Románia magva) Nyugat-Moldovával és Moldova (vagy Besszarábia, ma a Szovjetunió utódállama). A dunai területekhez délről a voltaképpeni Balkán országai csatlakoznak. Először is a délszláv államok: Szlovénia (az egykori osztrák Krajna) valamint a szerb-horvát országok, így Horvátország (egykor Magyarország társországa), Bosznia-Hercegovina (egy Horvátország és Szerbia közti köztes terület), Szerbia és Montenegró, továbbá Makedónia és Bulgária. Végül a Balkáni-térséghez tartoznak még Albánia és a boldogtalan Koszovó-Metohija (etnikailag Metohija mindig albán, a tulajdonképpeni Koszovó előbb szerb, majd kevert népességű volt).

Hogy tehát az egynémely német geopolitikus által „Teufelsgrütel” gyanánt jellemzett Köztes-Európa földrajzi és néprajzi, történelmi és kulturális, így geopolitikai és geokulturális helyzete rendkívüli módon bonyolult, az világos. Sokkal világosabb mindenestre, mint a régió, az egyes térségek, országok és tartományok határai... A régió nyugati határaként az imaginárius Odera-Lajta vonalat tekintem, tehát a Német Királyság és a hozzá csatlakozó „mark”-ok 1000 körüli, relatíve már stabil keleti határát. Ami e vonaltól nyugatra terült el, az volt a Nyugat, a római-kelta-germán *Occidens* (e néven eredetileg az ázsiai-hellenisztikus *Oriens*szel szembeállítva). Ami e vonaltól keletre feküdt, az volt a Kelet, az akkor még barbár, szláv-finnugor-török Kelet-Európa, ahol épp ekkoriban kezdődött meg a keresztény államalakulatok kiképződése. Mégpedig háromféle befolyás alatt. Északról a Novgorod - Kijev tengely mentén előrenyomulva alapítják meg a „Rusz” államát a varégok: inkább kalandorok, mint hódítók, s így az általuk megalapított birodalom független marad. (Habár később Dánia és Svédország meghódítják a finn-balti országokat.) Délről a bizánci befolyás hatol előre, Oroszországban inkább kulturálisan, a Balkánon azonban politikailag és katonailag is: kulturális hatásai a két dunai medencét is érintik, habár a magyar területeket csak gyöngén. (Később, amikor az oszmánok átveszik Bizánc örökét, a tulajdonképpeni Balkánt bekebelezik, s vazallus államokat hoznak létre a dunai területeken: a román fejedelemségekben, sőt Magyarországon is - itt Erdélyt és egy rövid időre Felső-Magyarországot.) Nyugatról nyomul előre a német „Drang nach Osten”, munkával és fegyverrel egyaránt. A Német Királyság befolyása alatt jönnek létre Csehország, Lengyelország és Magyarország mint keresztény államok - sőt egy időre mint vazallus államok (ez Magyarország számára csak rövid, Lengyelország számára hosszabb, Csehország számára hosszú időszakot jelentett). Így és ezért alakult ki itt később az úgynevezett Kelet-Közép-Európa eszméje: e fogalom jelentése az, hogy egyfelől Németország vagy a német területek általában (tehát Ausztria és Svájc, távolabbról akár a két Németalföld is) nem a Nyugathoz tartoznak, hanem egy Közép-Európát képeznek, másfelől a cseh, lengyel és magyar területek mint szerves alkotóelemek kapcsolódhatnak ehhez a (Nyugat-)Közép-Európához. Hogy Németország számára semmiféle „különút” nem létezik, az a két világháború után már világos. A mi köztes-európai térségünkben azonban gyakran ma is szívesen beszélnek „Kelet-Közép-Európáról”.

Az alapot ehhez az adja, hogy Köztes-Európa északi részének országai - és e tényt például a lengyel történész, Oskar Halecki nagy művei erősen hangsúlyozzák - történelmük során valóban mindig a nyugati kereszténység szférájába tartoztak. Így hát az északi Köztes-Európa keleti határa - legalábbis elvileg - a nyugati és a keleti kereszténység közti 1054-es választóvonal lenne. Ám ez a lengyelek és ukránok, magyarok és románok, horvátok és szerbek közti

határvonal egyáltalán nem olyan egyértelmű, amint azt sokan (újabbán pl. Samuel Huntington) vélik. Sokféle - földrajzi és történelmi - kötelék kapcsolja ezeket az országokat Kelet és Dél felé. Így inkább olyan köztes helyzetben vannak, mint Olaszországban Lombardia vagy Spanyolországban Katalónia: a Nyugat egyelőre, egy *glacis* helyzetében. Mindamellett nem kérdéses (komolyan legalábbis nem az), hogy Lombardia része Olaszországnak és Katalónia része Spanyolorzágnak: ugyanígy képezik az észak-köztes-európai országok - végső soron - Kelet-Európa periferikus részeit. S éppígy a balti országok lakói azt gondolják, hogy ők Észak- (vagy Északnyugat-) Európához, Skandináviához tartoznak, a románok és a bosnyákok azt, hogy ők Kelet-Közép-Európához, tudniillik az egykori Osztrák-Magyar Monarchia térségéhez, sőt a szerbek és az ukránok is úgy vélik, hogy ők nem tartoznak a tulajdonképpeni Balkán, illetve Oroszország területéhez, tehát Dél- vagy Kelet-Európához - ők akkor talán kelet-keletközépeurópaiak... Kultúrföldrajzi vagy kultúrtörténeti törvényszerűségnek vehetjük, hogy Európa minden népe úgy véli: keleti és déli szomszédai kevésbé civilizáltak, viszont bizonyosan lustábbak nála. Végül is csak az oroszok és a törökök nincsenek abban a helyzetben, hogy Európán belül még keletibb vagy délibb szomszédnépeket találjanak: így aztán legalább ők kénytelenek kelet- és dél-európaiak lenni... Ám az előítéletek néha helyes elemeket is tartalmaznak. A civilizációs folyamat az európai kontinensen csakugyan nyugatról keletre haladt végig: így a keletebbre fekvő országoknak a nyugati civilizáció eredményeit valóban a nyugatabbra fekvő szomszédoktól kellett átvenniük. Leibniz és Nagy Frigyes még azon a véleményen voltak, hogy egy művelt embernek Németországban is francia kell legyen a műveltsége, s az Osztrák-Magyar Monarchia fönnállása idején a magyar elit műveltsége is természetesen német volt. Ezért gondolta úgy a nagy geográfus, Hugo Hassinger, amikor az I. világháború idején Friedrich Naumann „Mitteleuropa”-terve hatalmas vitát váltott ki, hogy létezhetne egy „nagyobb” Közép-Európa is, a délszláv és román területekkel: ahogyan kifejezte magát, egy „keletkező” Közép-Európa (werdendes Mitteleuropa).

Nem sokkal az állam megalapítása után Észak- és Délkelet-Európa minden országa, 1793 (Bulgária bukása) és 1795 (Lengyelország fölosztása) között, elveszítette vagy a szuverenitását, vagy az integritását - vagy éppen mindkettőt. A polgári civilizáció kifejlődésének a fölvilágosodástól kezdődő folyamata során e népek számára a legfontosabb politikai föladattá egy önálló és szuverén nemzet kialakítása lett. Mivel azonban egy államnemzet kialakításához a legtöbb esetben hiányoztak a politikai és geopolitikai keretek, a nemzeti ideológia alapjává a közös nyelv, vallás és történelem vált - vagyis egy kultúrnemzet eszméje. Németországhoz képest azonban egy különbséggel. Németországban a kultúrnemzet eszméje eredetileg azt jelentette, hogy a német államokat a közös kultúra, néhány közös intézmény és szimbólum egyesíti - hasonlóképpen, mint az antikvitásban a sok görög poliszt -, s csak később keletkezett a végzetes gondolat, hogy a világon minden német mint „népileg német” (Volksdeutsch) tulajdonképpen a német nemzethez tartozik. Kelet-Európában viszont épp ezen utóbbi eszme vált jellemzővé: ez jut kifejezésre például az olyan fogalmakban, mint „minden oroszok cárja” stb. E szerencsétlen hagyomány sajnos napjainkig él. Magyarországon már a demokratikus fordulat utáni első (konzervatív) miniszterelnök kijelentette, hogy ő „lélekben 15 millió [vagyis minden] magyar miniszterelnöke” kíván lenni. E kijelentés mármint vagy értelmetlen, vagy veszélyes. Ha a mondat azt jelenti, hogy Magyarország miniszterelnökének elkötelezve kell éreznie magát arra nézve, hogy a magyar kultúrát mindenütt a világon (és elsősorban nyilván a Kárpát-medencében) segítse, a mondat értelmetlen - mi lenne ugyanis a különbség a következő két mondat között: „A világon minden magyar a magyar kultúrához tartozik”, illetőleg „A világon minden magyar a magyar kultúrnemzethez tartozik”? Ha itt valóban csakis a kultúra a fontos, nyilvánvalóan semmi. Ha azonban a kultúrnemzet-koncepció közös intézményeket vagy szimbólumokat igényel, a tétel veszélyes. E veszélyes tendencia bontakozik ki most az új (neokonzervatív) magyar kormány terveiben. Eszerint minden, a Kárpát-

medencében élő magyar speciális különjogokat kapna Magyarországon: így ők - amint a kormány szóvivői mondják - „kevesebbek lennének, mint állampolgárok, de többek, mint turisták”. Ez az elv elméletileg ugyan szépnek látszik, gyakorlatilag azonban abszurd. Ki fogja eldönteni, hogy ki is voltaképpen egy romániai stb. magyar? Aki magyarnak vallja magát? vagy magyarul beszél? Mindkettőt megteheti egy román stb. is. És mik lennének a következmények a Romániában stb. élő magyarok számára? Ott is többek lennének, mint turisták, de kevesebbek, mint állampolgárok?

A patriotizmus helyett és az etnocentrizmus mellett a köztes-európai, így például a magyar nacionalizmus másik összetevője az a historizmus, mely szerint: kis népek vagyunk ugyan, de nagy nemzetek! Minden köztes-európai nép fölmutathat a történelmében olyan dicsőséges mozzanatokat, amelyek annak bizonyítékai, hogy a nemzet a nyugati nemzetek nível áll. Magyarország számára az egyik ilyen dicsőséges - sajnos azonban hamis - szimbólum az ún. Szent Korona. A hagyományos fölfogás szerint - ami azonban történeti tévedés - a magyar királyi korona eredetileg I. (Szent) Istváné, az ország első királyáé volt, s így maga is megszentelt jellegű: mindama jogok összességét és összefoglalását testesíti meg, melyeket a magyar szuverén birtokol. Ezt az eszmét persze egészen szimbolikusan is föl lehetne fogni, a magyar konzervatívok azonban úgy vélik (az ókonzervatívok kezdettől fogva, az újkonzervatívok pedig újabban), hogy a Szent Korona nem egyszerűen egy magasztos történelmi szimbólum vagy a népszuverenitás szimbóluma: szerintük a korona ma is, hogy úgy mondjuk, karizmatikus erővel bír. Ennek megfelelően nem maradhat hát a Nemzeti Múzeumban, hanem az Országházban kell közjogi szerepet játszania. A magyar ókonzervatívok egyébként már közvetlenül a demokratikus fordulat után elérték, hogy a korona kerüljön föl a Magyar Köztársaság címerpajzsára, ami voltaképpen heraldikai abszurditás: ugyanis ilyen heraldikai pozíciót (tehát nem a címerpajzson belülit) egy korona csupán monarchikus politikai alakulat esetében foglalhat el. Nos, a magyar nemesség államideálja persze mindig is voltaképpen a király - vagy legalább dinasztia - nélküli királyság volt. Eszerint a „Szent Korona” a király és a rendek egységét fejezi ki: egy nemesi köztársaság eszméjét, mint amilyen a lengyel *Rzeczpospolita* is volt - csak kevesen ismerik egyébként azt a történelmi tényt, hogy a Rákóczi fejedelem vezette rendi szabadságharc Magyarország államformájaként a rendek konföderációját fogadta el, vagyis a katasztrofális lengyel példát követte. Már Károlyi Mihály gróf, a második magyar köztársaság elnöke és igaz republikánus is úgy vélte: Magyarország számára nagy problémát jelent a tény, hogy történelméből mindig hiányzott egy nemzeti abszolutizmus. A rendi tradíció így nem egyszerűen egy konzervatív, hanem általánosságban egy nemzeti tradíció is lett. A budapesti millenniumi emlékmű baloldali szárnyáról 1945 után eltávolították a Habsburg királyok szobrait, hogy erdélyi fejedelmek és kuruc vezérek szobrait tegyék a helyükre - a történelem efféle manipulációja tragikomikus jellegű.

Másfelől persze az is történelmi tény, hogy a nemesség a magyar történetben és kultúr-történetben már évszázadok óta egy elit szerepét töltötte be. Különösen a XIX. században: mivel Magyarországon ekkoriban gyakorlatilag nem létezett polgárság (vagy túl kicsi és gyöngye volt), a polgári civilizálódás folyamatát a nemesség valósította meg. A már kapitalisztikus jellegű századfordulón azonban Magyarországon egy új polgári osztály alakult ki, s a társadalmi élet különféle területein - különösen mint szabad értelmiség - vezető szerepet kezdett játszani. A XX. században, az elvesztett I. világháború és a trianoni békediktátum után, ami a tradicionális elit számára valódi katasztrófa volt (a történelmi Magyarország nagy területein bár nem-magyar parasztok, de magyar nemesi hivatalnokok, jogászok, rendőr- és katonatisztek éltek), e hagyományos elit már veszélyben érezte magát. Ettől az időtől kezdve vált reakcióssá. Saját magát mint „keresztény magyar középosztályt” jellemezte, e fogalom azonban teljes mértékben negatív meghatározottságú volt. Ugyanis ezt jelentette: „közép-

osztály”, azaz nem arisztokrata és nem paraszt, „magyar”, azaz nem szláv vagy román, „keresztény”, azaz nem zsidó. A II. világháború után ezt az osztályt mint osztályt a kommunista forradalom megsemmisítette. Mint már annak idején, 1918-1919-ben is (demokratikus forradalom és tanácsköztársaság) a szocialisták és kommunisták ismét a forradalmi polgári tradíció radikális szárnyát képezték. Demokratizálni kívánták az országot: a szociáldemokraták egy parlamentáris, a kommunisták egy közvetlen demokrácia értelmében - az úgynevezett „népi demokrácia” azonban később (a rousseau-i *volonté générale* vagy a lukácsi „hozzárendelt osztálytudat” szellemében) a diktatúrába ment át. E folyamatnak nemcsak külső okai voltak (hogyan ti. az ország a szovjet érdekszférába került), de Magyarországon belül is léteztek olyan erők, melyek a régi rendszert meg akarták semmisíteni. A régi elittel szembeni *ressentiment* különösen a parasztság és a munkásosztály alsóbb rétegeiben volt erős. A kommunista rendszer éveiben egy új elit keletkezett a parasztság és a munkásosztály soraiból, amely azután később, a rendszer konszolidált időszakában, hogy úgy mondjuk, elpolgárosodott: ez a réteg ma a szocialisták és a liberálisok egyik társadalmi bázisa. Az ókonzervatívok a hagyományos elit maradványai, az újkonzervatívok viszont ama provinciális kispolgárság soraiból jönnek, mely korábban a hagyományos elit csatlósa volt. Ha most magukat mint „polgárokat” nevezik meg, ez ismét pusztán negatív meghatározott, s azt jelenti: mi nem szocialisták vagy egykori szocialisták, liberálisok - nem, mi a „polgárok” pártja és kormánya vagyunk! E propagandisztikus jelszóban szándékosan össze van keverve a „bourgeois” és a „citoyen” fogalma.

A valóságban, bár Magyarországon ma már sok *bourgeois*, azaz polgár, és *citoyen*, azaz republikánus van, a polgári társadalom és a republikánus tradíció sajnos mindmáig meglehetősen gyöngé. Miért? Mint korábban a kommunisták is, ma az újkonzervatívok is a nemzeti tradíció örökösei. Országunk nagy nemzetté kell legyen, el kell érünk a nyugati nemzetek színvonalát: ehhez pedig központosítani kell. Magyarországon minden központosítva van: ennek következménye a klientelizmus, ahol is minden kormánynak megvan a maga klientúrája, s mivel - természetesen - csakis a kormány politikája lehet helyes, ez így jó és helyénvaló... Az újkonzervatív kormány jelszava: mi kevesebbet akarunk, mint rendszerváltást, de többet, mint kormányváltást! Valóban: elit- és klientúra-váltást akarnak. És mivel az ex-kommunista elit már régóta elpolgárosodott és kozmopolitává lett, az új provinciális-kispolgári elit nacionalista jelszavakkal és populista módszerekkel manipulál. Számára a demokrácia a nép közvetlen érdeke és akarata - a demokrácia és a republikánizmus közötti különbségről sohasem hallottak. Mi vagyunk a többség, tehát mi képviseljük a nép akaratát - gyakorlatilag ismét mint *volonté générale*. Jóllehet Magyarország parlamentáris képviselői demokrácia, a hatalommegosztás elve nem jut eléggé érvényre. A végrehajtó hatalom már ma is manipulálja és korlátozza a törvényhozó hatalmat, s legszívesebben a bírói hatalmat is manipulálná és korlátozná: hiszen úgymond a népakaratnak (gyakorlatilag persze a kormányzati akaratnak) minden tekintetben érvényesülnie kell. A polgári jogok formálisan - habár a rendőrség túl sok ellenőrizetlen joggal rendelkezik - nem sérülnek és biztosítva vannak, éppígy az alkotmányosság elvei, egy republikánus demokrácia számára azonban nem a törvények formális elvei, hanem a törvények szelleme a fontos: ezt már „Publius” (a *Federalist Papers* szerzőinek álneve) és Alexis de Tocqueville megmutatták. A magyar polgárok bizalma a köztársaság intézményeivel szemben erős, a politikusokkal szemben azonban gyöngé. A veszély itt abban áll, hogy az intézményeket és az őket képviselő személyeket nem lehet egymástól szigorúan elválasztani. A demokratikus intézmények azonban nincsenek veszélyben: autoritér és populista politikusok a fejlődést csak hátráltatni tudják, megakadályozni nem. A jövő e tekintetben nem nyitott - csupán egyetlen alternatívánk van: a republikánus demokrácia.

Egy, a viszonyokban végbemenő döntő jellegű változást azonban nem a politikai változásoktól várhatunk. A fiatal újkonzervatívok nem eléggé erősek egy nagykoalícióhoz a szocialistákkal, így aztán nem tudnak megszabadulni az ókonzervatívoktól. Valódi változásokhoz az lenne szükséges, hogy egy polgári társadalom (*société civile*) Magyarországon - és Kelet-Európában általában - végre eléggé erős legyen. S akkor nemcsak a Nyugat formális politikai intézményei, hanem politikai kultúrája, a republikánus szellem is valóban érvényre juthatnak, és kell is, hogy érvényre jussanak - Keleten is.

Hivatkozott irodalom

Halecki, Oskar: *Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas* (1956), I; *The Millennium of Europe* (1963), IV.

Hamilton, A.-Jay, J.-Madison, J.: *The Federalist Papers* (1788/89), 10.

Hassinger, Hugo: Das geographische Wesen Mitteleuropas, *Mitteilungen der k.k. Geographischen Gesellschaft in Wien* (1917), 60.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* [1822-31], III. 3.

Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 1993/96, III. 7.

Locke, John: *Second Treatise of Government* [1680-82], XVIII.

Montesquieu, Charles de Secondat Baron de: *De l'esprit des lois* (1748), I. 3.

Rousseau, Jean-Jacques: *Du contrat social* (1762), II.

Tocqueville, Alexis de: *De la démocratie en Amérique* (1835/40), I. 4.

Tóth Tamás:
Az európai identitás kérdőjelei

„Hier mag es ein besonderer Vorzug Europas sein, daß es mehr als andere Länder hat lernen können und lernen müssen, mit anderen zu leben, auch wenn die anderen anders sind.”

Gadamer²⁷

Az európai integráció kérdéseivel foglalkozó nemzetközi szakirodalomban tallózva a figyelmes olvasóban mind gyakrabban fogalmazódik meg a felismerés: Az Egyesült Európa nem teremthető meg kizárólag gazdasági-pénzügyi, jogi-intézményi, illetve politikai-ideológiai logikák mentén, hanem ahhoz minden bizonnyal az integrációs folyamat történelmi és kulturális, tudományos és művészeti, nyelvi és kommunikációs dimenziójának figyelembe vételére is szükség van.

Minthogy a nyugat-európai integráció útja intézménytörténeti szempontból vizsgálva az Európai Közösségtől az Európai Unióig vezet, a „monetáris unió” 1999 január 1.-én történt bevezetése kétségtől az integrációs folyamat egésze szempontjából is jelentőséggel bír.²⁸ Fölvetődik azonban a kérdés: Miközben az EU-n belül egyre határozottabban kirajzolódnak egy-egy gazdasági, pénzügyi és politikai unió körvonalai, vajon ezek mellett, illetve ezeken túlmenően beszélhetünk-e valamiféle „kulturális unió” kialakulásáról is? Nos, egyelőre bizonyára nem beszélhetünk, s számos nyugati és keleti elemző véleménye szerint ma épp egy többé-kevésbé hatékonyan működő „kulturális unió” feltűnő hiánya, a „kulturális integráció” intézményi-politikai folyamatainak gyakori megtorpanása, sőt az „európai kultúrpolitika” szembevető gyengesége tekinthető az EU egyik leginkább sebezhető pontjának.

Az Európai Unió politikai életében és intézményi struktúrájában tehát egyelőre még nem figyelhető meg az integrációs folyamat történeti, kulturális és kommunikációs dimenziójának látványos fölértékelődése. Az elmúlt évek európai gondolkodásában és szellemi életében viszont annál inkább beszélhetünk egy ilyen tendencia kibontakozásáról. Ami mármost ez utóbbit illeti, az egyebek között azzal a korántsem meglepő következménnyel járt, hogy kontinensünk nyugati felének fejlett országaiban a „kollektív identitás” - s különösen a „nemzeti”, illetve az „európai” azonosságtudat - kérdései ismét a demokratikus közvélemény érdeklődésének előterébe kerültek.²⁹ Jürgen Habermas német filozófus például már a hetvenes évek közepén világosan megfogalmazta azt az alapvető kérdést, melyre azután láthatólag sem neki, sem másnak nem sikerült teljesen megnyugtató választ adnia: „Képesek-e komplex társadalmak ésszerű identitás kialakítására?”³⁰

²⁷ H.-G. Gadamer: *Das Erbe Europas*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1989, 30.

²⁸ Vö. Europe, de la Communauté à l'Union, *Pouvoirs*, No. 69, Paris, Seuil, 1994.

²⁹ Vö. pl. J.-C. Ruano-Borbalan (szerk.): *L'identité*, Auxerre, Éditions Sciences Humaines, 1998; Thiesse A.-M.: *La création des identités nationales. Europe, XVIIIe-XXe siècles*, Paris, Seuil, 1999.

³⁰ J. Habermas: Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden? in *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1976, 92-126; Uő: Képesek-e a komplex társadalmak ésszerű identitás kialakítására? in: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Atlantisz, 1994, 141-182.

Ha Habermas - akit az értelmiségi közvélemény méltán tekint az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb európai társadalomtudósának - végül is adós maradt azzal, hogy a modern identitás kérdésére valóban meggyőző választ adjon, akkor ez alighanem a következővel függ össze. Bár a kollektív identitás korszerű formáinak kialakítását a német gondolkodó mind politikatudományi, mind történettudományi, mind pedig szociálpszichológiai szempontból abszolút elengedhetetlennek tartja, e formák ésszerű megalapozására törekedve a maga részéről határozottan elutasítja azt, hogy eközben a nemzeti identitásnak az egyes európai országokban történelmileg kialakult és társadalmilag áthagyományozott struktúráira (is) támaszkodjék. Kétségtelen persze, hogy a „nemzeti identitás” jellegzetesen modern fogalmát (és valóságát) az utóbbi években hozzá hasonlóan más komolyan vehető brit, német és francia társadalomtudósok is alapos történeti-szociológiai, illetve politikai-filozófiai bírálatnak vetették alá; lényeges körülmény azonban, hogy tőle eltérően korántsem utasították el szőröstül-bőröstül.³¹ Ilyen értelemben talán nem túlzás úgy fogalmazni: Amennyiben Habermas a kollektív identitás mai problémáinak tanulmányozásakor nem annyira az egyes országok közéletét és közgondolkodását ténylegesen továbbra is alapvetően befolyásoló „nemzeti”, hanem inkább az általa úgynevezett (és egyelőre csak meglehetősen elvontan jellemzett) „poszt nacionális” konstellációt választja kiindulópontul,³² annyiban tudatosan vállalja annak kockázatát, hogy ezen álláspontja elszigetelődik, s a nyugat-európai gondolkodáson belül perifériára szorul.

Az említett vonatkozásban egyébként a viszonylagos elszigetelődés veszélye véleményem szerint már csak azért is fennáll, mert míg Jürgen Habermas a „poszt nacionális identitás” általa megszabott kereteit főként az „európai identitás” tartalmaival igyekszik kitölteni, addig olyan szerzők, mint pl. Gérard-Francois Dumont és munkatársai, ám más értelemben például Anthony D. Smith és Richard Münch is, épp az „európai identitás” gyökereit keresik, s azokat a nemzetenként egyébként erősen eltérő arculatot mutató „nemzeti identitásban” vélik megtalálni. Ehhez járul, hogy míg Habermas számára az „európai”, illetve a „poszt nacionális” identitás jellegét alapvetően továbbra is az európai integráció folyamatában (re)generált politikai, intézményi és főként konstitucionális tartalmak adják meg, addig a francia, a német vagy a brit értelmiségi-politikai eliteknek az „európai eszme” megvalósítása és az „európai integráció” következetes végigvitele mellett elkötelezett képviselői előbb-utóbb kénytelenek voltak (illetve lesznek) belátni a következőt:

A modern piacgazdaság bonyolult pénzügyi mechanizmusainak, illetve a parlamentáris demokrácia politikai intézményrendszereinek olajozott működése, a posztmodern tömeg-tájékoztatás elektronikus és multimediális formáinak kontinensünkön való tömeges elterjedése, valamint az „európai értékek” népszerűsítésére irányuló nemzeti-politikai erőfeszítések számának növekedése önmagában együttvéve sem szavatolja azt, hogy az EU-tagországok polgárai ne csak, mondjuk, személyiségi jogaiknak és individuális kötelezettségeiknek - valamint persze közös nemzeti érdekeiknek és közös uniós kiváltságaiknak - legyenek

³¹ A. D. Smith: *National Identity*, Penguin Books, 1991; G. Hermet: *Histoire des nations et du nationalisme en Europe*, Paris, Seuil, 1996; R. Münch: *Das Projekt Europa, Zwischen Nationalstaat, regionaler Autonomie und Weltgesellschaft*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1993.

³² J. Habermas: *Die postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie*, in Uő: *Die postnationale Konstellation, Politische Essays*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1998, 91-169; Uő: *Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität, Die Westorientierung der Bundesrepublik (1987)*, in: Uő: *Die Moderne - ein unvollendetes Projekt, Philosophisch-politische Aufsätze 1977-1992*, Leipzig, Reclam, 1992, 159-179.

tudatában, hanem valamiféle „európai identitásra” is szert tegyenek, illetve egyfajta „európai szellemmel” is felvérteződjenek. Minthogy pedig egy ilyen, a szó nemes (sőt olykor kissé patetikus vagy retorikus) értelmében vett európai azonosságtudat kialakítására a kutatók és elemzők, a szakértők és kommunikátorok jelentős részének véleménye szerint már csak egészen pragmatikus politikai megfontolásokból is feltétlenül szükség van, a tagállamok polgárainak (s különösen fiatal polgárainak) a nyugati világ politikacsináló elitjei rendszerint nyomatékosan azt javasolják: Igyekezzenek minél többet elsajátítani „Európa” közös - bár persze többretegű és soknyelvű, többdimenziós és multikulturális jellegű - „történelmi örökségéből”.

Persze magam is úgy gondolom: „Európainak” a mostani század- és ezredfordulón alighanem csak az tekintheti méltán magát, aki többszörös - tehát egyszerre „helyi” és „nemzeti”, „regionális” és „kontinentális” - identitástudattal rendelkezik. Mindez viszont feltételezi magas fokú (idegen)nyelvi kompetencia és fejlett kommunikációs készség megszerzését; valamint más földrajzi régiókból származó, más történelmi múltra visszatekintő, más nemzetekhez (országokhoz vagy államokhoz) tartozó európaiak kultúrájának és civilizációjának minél jobb megismerését. Minden bizonnyal szükség van továbbá arra is, hogy az egyes európai nemzetek képviselői között kibontakozó (s egymás kölcsönös megértésének szándékán alapuló) kommunikáció és dialógus ne csupán a „szellemi kultúra” klasszikus értékeire, illetve magasrendű tartalmaira terjedjen ki, hanem például a „politikai kultúra”, az „intézményi kultúra” és a „gazdasági kultúra” országokként többnyire érezhetően eltérő sajátosságait is messze-menőig figyelembe vegye. A különböző mentalitású európaiak közötti párbeszéd és közvetítés ugyanis másként aligha elképzelhető. Nem is beszélve arról, hogy az európai társadalom, amelyben az európai ember él, a fentiekben túlmenően persze az ún. mindennapi élet szempontjából sem tekinthető homogén közegnek, egységes kulturális erőternek, hanem inkább egymástól régióként jellegzetesen különböző életvilágok sokaságaként vagy összességeként fogható fel.³³ Ha pedig ez utóbbi összefüggést történelmi perspektívába állítjuk, akkor joggal tételezhetjük fel: Ebben a heterogén közegben a hosszú évszázadok során bizonyára a „mindennapi kultúrának” is éppoly változatos formái alakultak ki és hagyományozódtak át, mint amilyen sokfélék és változatosak például az „európai magaskultúra” formái.

A fentebb említett készségek és ismeretek megszerzésére mármost nyilván komoly reményt ad, hogy az egyesülő Európa nyelvi-kulturális, jogi-politikai és gazdasági-társadalmi sokféleségén belül az összehasonlító elemzés végső soron számos közös pontot, konvergáló tendenciát képes kimutatni. Vagyis joggal feltételezhető, hogy az európai kultúra eltérő fejlődéstendenciái legalább némely tekintetben mégiscsak közös nevezőre hozhatók. Ebben bizonyára közrejátszik az, hogy a történelem során mind a görög-római, mind a zsidó-keresztény, mind pedig a modern-polgári civilizáció és mentalitás erőteljes hatást gyakorolt kontinensünk kultúrájára. Az említett közös nevezők közé sorolható például a keresztény „humanizmus” és a polgári „individualizmus” értékeinek;³⁴ vagy más megközelítésben a „szép”, a „jó” és az „igaz”; a „szabadság”, az „egyenlőség” és a „testvériség”, illetve az „egyenlőség”, a „szolidaritás” és az „emberiesség” értékeinek³⁵ megvalósítására irányuló törekvés. Ismét más megközelítésben pedig, mondjuk, a „politikai demokrácia” kivívásáért és az „emberi

³³ Ezt jól illusztrálja pl. a F. Féron - A. Thoraval (szerk.): *L'État de l'Europe*, Éditions La Découverte, Paris, 1992 című kötet terjedelmes első fejezete.

³⁴ D. Wolton: *La dernière utopie, Naissance de l'Europe démocratique*, Paris, Flammarion, 1993, 313-314.

³⁵ J.-B. Duroselle: *Európa népeinek története*, Budapest, Officina Nova, 21; vö. pl. G. Ankerl: *Nyugat van, Kelet nincs, Az Értől az Óceánig*, Budapest, Osiris, 2000, 17-18.

jogok” érvényesítéséért folytatott történelmi küzdelem; valamint a gazdasági „fejlődés” és a társadalmi „haladás” feltartóztatatlanságába, illetve a technikai-tudományos „racionalitás” gyors térhódításába vetett hit. Sőt vannak olyan kortárs szerzők is, akik az uniós intézmények Európa-képének alapvonásait elemezve főként a „humanizmus” és a „racionalizmus”, a különféle partikularizmusok fölött végül mindenkor diadalmaskodó „univerzalizmus”, valamint például a „modernizmus”, az „ökonomizmus” és a „voluntarizmus” szempontjait állítják előtérbe.³⁶

Mindez azonban véleményem szerint még korántsem jelenti szükségképpen azt, hogy közös kontinensünk vonatkozásában mi, mai európaiak, joggal beszélhetnénk - vagy évtizedekkel, évszázadokkal, sőt évezredekkel korábban élt elődeink valaha is joggal beszélhettek volna - egyetlen, egységes és egyetemes érvényű „kulturális modell” létezéséről. Éppen ellenkezőleg, határozottan úgy látom: Amennyiben napjainkban egyáltalán értelmesebb van annak, hogy az „európai kultúráról” mint az „európai identitás” kialakításában kardinális szerepet játszó tényezőről beszéljünk, annyiban azt a kontinensen kialakult „nemzeti kultúrák” összességként, illetve bonyolult szintéziseként érdemes felfognunk. Ebből pedig természetesen adódik, hogy legalábbis az európai integráció előmozdításán, illetve az egységes Európa megteremtésén fáradozó értelmiségi-politikai elitek szempontjából a „kulturális dimenzió” felértékelődésének ma mindenütt megfigyelhető tendenciája nem annyira végső megoldásként, mint inkább újabb kihívásként jelenik meg.³⁷ Minthogy itt minden jel szerint egy különös eszmetörténeti paradoxonnal találjuk szemben magunkat, alábbiakban az „európai kultúrának” az „európai identitás” kialakulásában és fennmaradásában játszott szerepére szeretnék legalább futó pillantást vetni.³⁸

Induljunk ki az említett paradoxon következő, nem lényegtelen mozzanatából. Egyrészt persze - Dominique Wolton francia társadalomtudós szellemes megállapítására támaszkodva - nyugodtan elmondható: Míg napjainkban az ún. „gazdasági Európa” untatja, a „politikai Európa” bosszantja, a „katonai Európa” aggasztja, a „szociális Európa” pedig kételkedéssel tölti el az európai közvélemény képviselőit, addig az ún. „kulturális Európa” gondolata szinte mindenkit meghódít és fellelkesít.³⁹ Mégpedig különösen kontinensünk értelmiségi közvéleményének képviselőit, s legalább az első pillanatban. Másrészt viszont - kissé tüzetesebben szemügyre véve a dolgot - csakhamar kiderül az is, hogy az egész kérdés korántsem ilyen egyszerű; mégpedig természetesen Dominique Wolton és más komoly kutatók véleménye szerint sem az.

Alighanem komoly fenntartásokkal kell ugyanis fogadnunk azt a közkeletű elképzelést, amely a „kulturális Európa” eszméjének roppant integratív erőt tulajdonít, s amely ez utóbbit bizonyos egészen konkrét Európa-politikai célok elérése érdekében is könnyen és gyorsan mozgósíthatónak véli; az „egyesült Európa” tényleges megteremtésének talán legfontosabb előfeltételét pedig épp a „kulturális Európa” mechanizmusainak harmonikus működésében látja. Ám nyilván komoly fenntartásokkal kell fogadnunk azt az előbbivel rokon nézetet is, mely szerint legalább az „európai Kultúra” közös értékeire, korszakalkotó eredményeire és

³⁶ M. Abéles: *En attente d'Europe*, Paris, Hachette, 1996, 127-128.

³⁷ J.-M. Domenach: *Europe: le défi culturel*, Paris, Découverte, 1990; H. Schmidt: *A globalizáció, Politikai, gazdasági és kulturális kihívások*, Budapest, Európa, 1999.

³⁸ A kortárs kultúrszociológiai, ill. kultúrantropológiai irodalomból e tekintetben itt főként Dominique Wolton, Richard Münch, Marc Abéles, Jean Molino és mások elemzéseire támaszkodom. Vö. Münch: *i.m.*; J. Molino: *Les métamorphoses de l'Europe culturelle*, *Esprit*, No. 265, juillet 2000, 94-110.

³⁹ Wolton: *i.m.*, 295.

egyetemes érvényű alkotásaira való nyomatékos hivatkozásban kontinensünk valamennyi országának képviselői kockázat nélkül egyetérthetnek, hiszen e sajátos területen vélhetően senkinek nem kell saját jólfelfogott érdekei sérelmétől, vagy egyenesen nemzeti identitása elvesztésétől tartania.

*

Az 1989 és 1991 közötti időszak eufórikus hangulatában Jacques Boudet francia történész nagyjából a következőképpen írta le napjaink egyesülő, illetve egységesülő Európáját:⁴⁰ A hagyományos elképzelés szerint - melyet például történelmi atlaszaink tartalmaznak róla -, Európa nem több és nem kevesebb, mint Földünk öt kontinensének egyike; közelebről pedig egy olyan geopolitikai entitás, amelyet harminc vagy harminckét állam alkot, mely államok mindegyike saját pénzzel és zászlóval, saját határokkal és intézményekkel rendelkezik. Az 1989 körül bekövetkezett világtörténelmi változások - valamint az európai integráció előmozdítása érdekében korábban tett brüsszeli, strassbourgi és luxemburgi erőfeszítések - horderejét felismerve mármint a francia szerző a következő prognózt kockáztatja meg: Történelmi mércével mérve rövid ideig „Európa” talán még megfelel majd ennek a meglehetősen prózai képnek, hagyományos elképzelésnek. Előbb-utóbb azonban minden bizonnyal valamiféle „ideális alakzattá” fog átlényegülni, melynek találó leírására persze az európai értelmiségének megfelelő elképzelést kell majd kialakítania.

Ezt a különös új geopolitikai alakzatot egyébként Boudet a XX. század egyes gondolkodói által már évtizedekkel azelőtt megfogalmazott „Európa-eszme” mai inkarnációjaként, s végső soron az ún. „európai Európa” eljöveteleként képzei el. Természetesen a francia történész nem az első és nem is az egyetlen olyan szerző, aki ebben az összefüggésben az „Európa-eszme” valamely változatának történelmi megvalósításáról, illetve egy annak tökéletesen megfelelő geopolitikai entitás, egyfajta „európai Európa” tényleges létrehozásáról beszél. Érthető módon ugyanis a modern nyugati értelmiség azon képviselői számára, akik a XX. században épp ezen, a világháborúk következtében önmagával is mélyen meghasonlott európai kontinensen éltek, a fenti nemes célok eléréséért munkálkodni már jóval korábban (s bizony még hosszú ideig) nagyon is méltó feladatnak tűnt; közös történelmünk vészterhes pillanataiban pedig egyenesen végső reménysugárként jelenhetett meg. Szeretném azonban föl hívni a figyelmet arra is, hogy ha a társadalomtudományi terminológia szigorú szempontjai szerint közelítünk ehhez a kérdéshez, akkor „európai Európáról” - legalábbis e kifejezés erős értelmében - tulajdonképpen csak az 1980-as évek elejétől kezdve beszélhetünk. Gerhard Heimann véleménye szerint ugyanis a német politikatudományi irodalomban különböző előzmények után csak ekkor körvonalazódott határozottabban az a sajátos geopolitikai koncepció,⁴¹ melynek legfőbb stratégiai célja „Európa európaizálása”, vagyis végső soron egy „európai” - tehát nem „szovjet” és nem „amerikai” - „Európa” megteremtése volt.⁴²

⁴⁰ J. Boudet: *Chronologie de l'histoire européenne*, Paris, Nathan, 1991, 1-4, 319.

⁴¹ G. Heimann: Die Europäisierung Europas - Sprengsatz oder Chance für die Beziehungen zu den Vereinigten Staaten von Amerika, in: *Vierteljahresberichte 1989*, März, No 115, 59-65.

⁴² A német stratégiai gondolkodásban „Európa európaizálásának” célkitűzése erősen leegyszerűsítve azt jelentette, hogy az Európai Közösségbe tömörült európai hatalmak Nyugat-Európa „amerikanizálásának” és Kelet-Európa „szovjetizálásának” évtizedei után végre kísérletet tesznek az európai kontinensnek a korabeli szuperhatalmak fennhatósága alól való következetes emancipálására, az európai identitás újrafogalmazására. Vö. Heimann: *i.m.*, 59-61. skk.

Jacques Boudet persze tisztában van azzal, hogy a „történelmi Európa” általa tanulmányozott konkrét alakzatai soha nem érték (és nem is igen érhatték) el ezen „európai Európa” ideális dimenzióit. Világosan látja például, hogy még az 1945 utáni időszakban gyors egymásutánban életre hívott Európai Közösségek is csak egészen rövid, s részleges geopolitikai megoldásokat kínáló átmeneti szakaszokat jelentettek azon a hosszú történelmi úton, amely kontinensünk nemzeteit reményei szerint az „európai Európa” felé vezeti. Ám voltaképpen csak a közelebbi vagy távolabbi jövő „európai Európájának” tökéletlen előformáiként értékeli szerzőnk a történelmi múlt olyan geokulturális alakzatait is, mint például a „humanista”, a „puritán”, a „barokk” és a „romantikus” Európa. Éppen ezért készséggel elismeri, hogy ez a mitikus ország, ez az ideális „Európa” alighanem még 1991-ben is éppoly ismeretlen az európaiak döntő többsége számára, mint mondjuk „Amerika” volt 1491-ben, mielőtt Kolumbusz felfedezte volna. Sőt a francia szerző ezen a ponton azt a kérdést is fölteszi magának: Vajon ez az ideális alakzat, ez az európai Európa nem éppúgy a képzelet világába tartozik-e, mint ahogyan a dantei Pokol, vagy a miltoni Paradicsom? Vajon tulajdonítható-e egyáltalán koherens történelmi tartalom e hangzatos elnevezésnek?

Végső soron persze Jacques Boudet láthatólag minden kétely és minden fenntartás ellenére kitart fentebb körvonalazott elképzelésénél. Vagyis annál a különös elképzelésnél, miszerint ez az (egyébként korántsem csak általa) úgynevezett „európai Európa” - legalább virtuálisan - igenis létezik, s hogy az annak megfelelő geopolitikai alakzat éppoly tüzetesen tanulmányozható, mint valamely geometriai alakzat. Sőt egyenesen úgy fogalmaz, hogy az „európai Európa” elnevezés mögött egy roppant tartalmi gazdagsággal rendelkező eszmei entitás, egy olyan hatalmas geopolitikai és geokulturális univerzum húzódik meg, amely egyelőre még éppúgy „felfedezőjére” vár, mint ahogyan annak idején Amerika „várt” Kolumbuszra, vagy a XVIII. századi kémia „várt” Lavoisier nomenklatúrájára...

Bár a francia történész fejtegetései helyenként kissé naivnak tűnnek, talán nem volt fölösleges aránylag részletesen idéznem őket. Már csak azért sem, mert egy nagy példányszámban megjelentetett, s vélhetően igen sok olvasó által föllapozott tudományos ismeretterjesztő műből származnak. Főként pedig azért nem, mert ez a gondolatmenet véleményem szerint igen jó illusztrációját adja annak az „univerzalisztikus”, „teleologikus” és „esszencialista” jellegű történelemszemléletnek, amely minden európai (s így a francia, a német és a brit) történetírásban oly hosszú ideig uralkodó volt, s amelynek egyes megnyilvánulásai olykor még ma is találkozhatunk.

Anélkül, hogy ebbe a kérdéskörbe itt részletesebben belemehetnék, szeretném legalább jelezni, hogy az utóbbi évek-évtizedek legérdekesebb történelem- és kultúrfilozófiai, társadalom- és szellemtudományi, hermeneutikai és fenomenológiai elemzései megítélésem szerint határozottan szembefordulnak a fenti gondolkodásmóddal és történelemszemlélettel, s így korántsem meglepő, hogy azokból a fentitől lényegesen eltérő, s annál sokkal árnyaltabb Európa-kép körvonalai bontakoznak ki. Érdemes azonban megjegyezni azt is, hogy míg a nemzetközi szakirodalom a közelmúltban számos érdekes Európa-történettel gazdagodott, addig rendszeresen kidolgozott Európa-filozófiák megjelenéséről nincs tudomásom. Ha az Európa-problematikával kapcsolatos elméleti-filozófiai reflexió megújulásáról mondtak mégis nevekkellene illusztrálnom, akkor elsősorban a német Hans-Georg Gadamer, a francia Paul Ricoeur és a magyar Heller Ágnes nevét említeném. Ők ugyanis azon kortárs szerzők közé tartoznak, akiknek Európa-elemzései szerintem nyilvánvaló európai relevanciával bírnak.

*

Míg egyes brit szerzők még 1965-ben is úgy gondolták, hogy az „Európa” szó jelentése a középkor századai óta tulajdonképpen soha nem változott meg alapvetően (s hogy így kontinensünk lakói voltaképpen mindig is egészen pontosan tudták, mi az, hogy Európa), addig Mía Rodriguez-Salgado, a London School of Economics tanára egészen más álláspontot képvisel. Az ő 1992-es cikke szerint ugyanis⁴³ e szó jelentése az évszázadok során többször is gyökeresen átalakult. Az állítólag örök, illetve öröktől fogva létező Európáról szóló művek - mint írja - tulajdonképpen az 1950-es évektől jelennek meg nagyobb számban, mégpedig nyilvánvaló módon „az európai egység gondolatának sulykolása” céljából. Ezek a művek „közös identitást, sok százados közös történelmet próbálnak igazolni”, s azt sugallják, „hogy mindig is azok szerették Európát a legjobban, akik valamiféle egységét hirdették”.

E fáradozásoknak köszönhetően azután az Európa, illetve az európai kifejezéseket az 1980-as évek végére, az 1990-es évek elejére „szinte teljesen kisajátította az EK (később az EU) zászlaja alatt felsorakozó hatalmak közössége, olyannyira, hogy azok gyakorlatilag ezen országok politikai, kulturális és gazdasági rendszereivel egyenlők”. Az Európa szót persze Rodriguez-Salgado szerint a történelem során „nem első ízben manipulálják” annak érdekében, hogy „sajátos politikai és kulturális identitás benyomását keltsék vele”. És nem kétséges az sem - hangsúlyozza -, hogy „egy ilyen erős ideológiai és érzelmi asszociációkkal terhes kifejezés” az európai integráció II. világháború után kezdődő folyamatában és az azzal kapcsolatos heves vitákban „már több oldalt szolgált pro és kontra”. Végül hadd idézzem a hivatkozott szerző egyik olyan megállapítását, amely sok más kortárs elemző véleményével egybecseng, s amelyben szerintem is sok igazság van: „Az Európa jövőjéről folyó hangos vita során legalább azzal legyünk tisztában, hogy múltjában semmi olyan nem található, ami kijelölné vagy akár határok közé szorítaná e jövőt.”

Mint fentebb már utaltam rá, a közelmúlt nemzetközi szakirodalmában az Európa-történet műfaja ismét előtérbe került, s az ilyen művek némelyikének univerzalisztikus, teleologikus és esszencialista előfeltevésein időközben több neves szerző is megpróbált felülemelkedni. A legszuggesztívebb kísérletek egyike e vonatkozásban véleményem szerint Heller Ágnes nevéhez fűződik. Különböző esszéiben⁴⁴ ő nem csupán arra mutatott rá, hogy Európának nem csak egy, hanem sok története volt és van, s hogy „Európa” valószínűleg nem más, mint mindazon történetek összessége, amelyeket az európaiak róla elbeszélnek. Hanem arra is, hogy az európai identitást ezek a különböző történetek - mint ahogyan ez a narratív identitásalkotás vagy identitásmegőrzés esetében általában történni szokott - mindig a mások, a nem-európaiak identitásával való éles kontrasztban, a „mi” és az „ők” szembeállításával teremtik meg.

Az Európáról elmesélhető számos történet közül mármost Heller Ágnes szerint napjainkra jó néhány végleg elveszítette identitásteremtő erejét. Azok közül viszont, amelyek még ma is elmesélhetőnek tűnnek róla, s amelyek legalább bizonyos elemeikben és motívumaikban mindmáig képesnek látszanak európai identitást teremteni, a magyar filozófus egyebek között

⁴³ M. Rodriguez-Salgado: Európa nyomában, *Világosság*, 1992/5, 321-327.

⁴⁴ Heller Á.: Kultúra és európai integráció, *Magyar Hírlap*, 1992. június 27; Heller Á.: Európa második reneszánsza; Uő: Európa arcai; mindkettő in Fehér Ferenc - Heller Ágnes: *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”*, Budapest, T-Twins, 1992, 179-190, ill. 191-196; Uő: Europe - An Epilogue? In: Heller Á. - Fehér F.: *The Postmodern political Condition*, Polity Press, 1988, 146-159.; Heller Á.: Európa, Európa... in *Európai integráció - európai filozófia*, szerkesztette: Csejtei Dezső-Laczko Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány, 1999, 21-32.

az „európai kultúra” történetét említi.⁴⁵ Ez utóbbiról, megint csak egyebek között, a következőket írja: „Ami azonban - furcsa módon - kétséget kizáróan európai az európai kultúrában, az éppen az, ami a IX. században az Európa-gondolatot veszélyeztetni látszott.” Nevezetesen az, „hogyan az európai kultúra kisebb-nagyobb nemzeti kultúrák összessége”. Európában ugyanis - mutat rá Heller Ágnes - „nemcsak igen sok nép, illetve nemzet él egy viszonylag szűk területen, hanem e nemzetek és népek többsége jelentős magas kultúrát is teremtett”. Így válik érthetővé, hogy az európai kultúra egyik legérdekesebb sajátossága szerinte éppen az, „hogyan voltaképpen európai magaskultúra nem létezik”. Létezik viszont „angol és skót, francia és német, magyar és olasz, németalföldi és norvég stb. magaskultúra. Azaz van brit és francia, német és itáliai filozófia, van itáliai, francia és német zene, ahogy festészet és költészet és tudomány mindenütt van.” Érdekes módon egyébként az európai magaskultúra a hivatkozott koncepció szerint „nemzetről nemzetre vándorol”, vagyis „egyszer az egyik nemzet, máskor a másik nemzet teszi le a legtöbbet, a legújabbat, a legfigyelemreméltóbbat, egyszer ebből, másszor meg amabból a zsánerből, az európai magaskultúra közös asztalára”.

Azt, hogy Európáról több történetet lehet elbeszélni, egyébként Paul Ricoeur is kifejezetten megerősítette abban a hosszú párbeszédben, amelyet 1991-ben és 1996-ban volt szerencsém folytatni vele.⁴⁶ Sőt hozzátette, hogy közelebbről szemügyre véve olykor még a XX. század olyan jelentős - s kifejezetten szikár, eseményellenes történetírói koncepcióra támaszkodó - tudósainak egyes művei is a „nagy elbeszélés” (*grand récit*) tipikus eseteinek bizonyulnak, mint pl. Fernand Braudel. Minthogy pedig Paul Ricoeur az említett alkalommal nemcsak Braudel és Spengler, hanem még Husserl és Hegel Európa-elemzéseinek bizonyos egyoldalságával kapcsolatban is tett szellemesen kritikus és szelíden ironikus megjegyzéseket, előadásom végéhez közeledve szeretnék még egyszer visszatérni Heller Ágnes fentebb idézett tanulmányához. Ennek egyik passzusa szerint⁴⁷ ugyanis a Hegel-féle „nagy elbeszélés” volt az egyetlen olyan történet, „melyben a mai Európa a szintetikus valóság formáját öltötte”, vagyis amelyben egyaránt megjelent „gazdasági, politikai és kulturális realitásként”, illetve egy ilyen realitás eszméjeként. Ez csak úgy válhatott lehetségessé, hogy „a hegeli nagy elbeszélés... a teljesség igényével lépett fel, és így megkerülte az Európa különböző történetei közötti összeférhetlenség dilemmáját”. Heller Ágnes tehát ebben a vonatkozásban nemcsak azt hangsúlyozza, hogy legalábbis elvben „nem minden európai önarckép fér meg egy csárdában”, hanem azt is, hogy „Hegel (tudatosan) úgy válogat, hogy (mégis) elférjenek”, hogy minden kép és forrás egyaránt megkapja „az őt megillető helyet (azaz időt) az európai emlékezet szelektáló, de mégis nagyvonalú panteonjában”.

Befejezésül szeretném röviden megfogalmazni azt a dilemmát, amelybe akkor ütköztem bele, amikor legalább futólagosan, sőt töredékesen áttekintettem az európai kultúra és az európai identitás problémakörének egy-két vonatkozását, s megpróbáltam valahogyan feloldani a bevezetőben jelzett eszmetörténeti paradoxont.

Induljunk ki az „európai örökség” és az „európai identitás” történelmi, kulturális és tudományos vonatkozásainak bonyolult kérdéskörét igényes filozófiai elemzés tárgyává tevő Hans-Georg Gadamer munkásságából. Egyik kései, 1989-ben publikált könyvében, a *Das*

⁴⁵ Heller Á.: *i.m.*, 21-32.

⁴⁶ Paul Ricoeur: *Az „oltvány”, az „üledék” és az „emlékezet”*, Két beszélgetés Tóth Tamással, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1997/5-6, 871-908.

⁴⁷ Heller: *i.m.*, 24-25.

Erbe Europas című kötetben⁴⁸ a német gondolkodó nyomatékosan felhívta olvasói figyelmét arra, hogy az „európai kultúra” sajátosságát kutatva nemcsak a filozófia, a vallás, a művészet és a tudomány kölcsönviszonyában, hanem az egyes természet-, társadalom- és szellemtudományok vonatkozásában kibontakozó különféle differenciálódási folyamatokat is feltétlenül vizsgálódás tárgyává kell tennünk. Ehhez járul az európai kontinens nyugati és keleti régiói közötti (és vallás-, művészet- és tudománytörténeti szempontokat egyaránt figyelembe vevő) különbségtétel, valamint a nyugati régió látszólag abszolút, monolit jellegű kulturális egységének illúziójával való türelmes leszámolás. Végül Európa kulturális egységének valóságos megteremtése Gadamer szerint csak a kontinens regionális és felekezeti megosztottságának, nyelvi és nemzeti sokféleségének figyelembe vételével, az európai történelem során keletkezett különféle ökumenikus mozgalmak eredményeire támaszkodva, s a különféle egységtörekvéseket egységbe foglalva képzelhető el. Ennek viszont elengedhetetlen feltétele, hogy az európai kultúrán, mint „kommunikációs közösségen” belül mind gazdagabban kibontakozzanak a „dialogikus megértés” változatos, a hermeneutikai gondolkodás által megalapozott formái.⁴⁹

Ám hasonlóképpen közelíti meg a problémát Paul Ricoeur francia filozófus is, egyebek között már *Civilisation universelle et cultures nationales* című, 1961-es tanulmányában.⁵⁰ Ebben említést tesz a regionális kultúrák sokféleségéről, a közöttük kibontakozó kommunikáció lehetőségeiről, s szellemi teljesítményeik egymás számára való közvetíthetőségének, illetve egymás nyelvére való lefordíthatóságának esélyeiről stb. Továbbá kitér arra a kérdésre, hogy miért is olyan nehéz a párbeszéd a magunk és a mások civilizációja között, megállapítván, hogy bár a különböző kultúrák értékei elvben korántsem közvetíthetetlenek egymás számára, az általunk ismert történelemfilozófiák a gyakorlatban nem sok fogódzót nyújtanak számunkra ahhoz, hogy a megértés és a magyarázat, illetve a fordítás, a megfeleltetés és a közvetítés nehéz munkáját ténylegesen elvégezhessük. Ricoeur ugyanis láthatólag úgy gondolja, hogy mi, európaiak, mintegy be vagyunk zárva a nyugati kultúrába és a világtörténelem univerzalista filozófiájába, mely utóbbi nemigen teszi lehetővé az egyetemes, a különös vagy éppen az egyedi vonásokat mutató kultúrák közti közvetítést... Véleményem szerint itt egy komoly problémával állunk szemben, amelynek felismeréséhez egyebek között Ricoeur segített hozzá bennünket, s amelyet csak súlyosbít a következő: Bár a francia filozófus szóban forgó tanulmányának megírása óta mintegy negyven év telt el, benyomásom szerint mind a mai napig nem rendelkezünk olyan részletesen kidolgozott történelem- és kultúrfilozófiával, amely lehetővé tenné számunkra azt, hogy elfogulatlanul kibontakoztassuk a más emberekkel és kommunikációs közösségekkel, a miénktől eltérő kultúrákkal és civilizációkkal való termékeny párbeszédet, s hogy másként is képesek legyünk megragadni az emberi másságot és emberi egyetemességet, mint elvont és lehangoló módon, kulturális közterek kollektívjaként...

⁴⁸ Vö. H.-G. Gadamer: *Das Erbe Europas*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1989.

⁴⁹ Erre az összefüggésre egyebek között Philippe Ivernel, Gadamer szóban forgó művének francia fordítója és elemzője is föl hívta a figyelmet. Vö. Ph. Ivernel: Préface, in: H.-G. Gadamer: *L'héritage de l'Europe*, Bibliothèque Rivages, 1996.

⁵⁰ P. Ricoeur: *Civilisation universelle et cultures nationales*, in *Histoire et vérité*, Paris, Seuil, 1964, 286-300. Az e tanulmányban fölvetett problémákkal kapcsolatban lásd továbbá Paul Ricoeur: Az „oltvány”, az „üledék” és az „emlékezet”, Két beszélgetés Tóth Tamással, *i.m.*, 871-908.

A dilemma ezek szerint a következőképpen vázolható fel: A mai Európában számos kollektív szubjektum, például eltérő kulturális identitással rendelkező emberi közösség létezik. Ezek egyik jelentős része éppúgy bezárkózik a maga vélt univerzalizmusába, mint másik jelentős része a maga valóságos partikularizmusába. Nemcsak a kontinens periferiáján, hanem annak centrumában, az EU tagországaiban is szaporodnak tehát a Karl-Heinz Bohrer által szellemesen „europrovincializmusnak” nevezett jelenségek.⁵¹ Ilyen körülmények között a „kultúrák dialógusának” minél szélesebb körű kibontakoztatására, illetve a „dialógus kultúrájának” közös erővel való felvirágoztatására lenne szükség. A szomorú valóság ezzel szemben az, hogy a mai Európában az igazi dialógus gyakran létre sem jön, vagy ha mégis létrejön, akkor hamarosan megint megszakad; a kultúrák közötti kommunikáció, a mások mentalitása iránti megértés, az eltérő koncepciók közötti közvetítés kísérletei pedig rendre zsákutcába futnak vagy kudarcba fulladnak. Így aztán az egyes kommunikációs közösségeken belül - főként azonban azok között és azok körül - mind markánsabban rajzolódnak ki az emberi, a kulturális és a filozófiai megértés⁵² egyelőre sajnos áthághatatlanak tűnő határai.

⁵¹ K.-H. Bohrer: *Europrovinzialismus*, Merkur.

⁵² M. Frank: *Die Grenzen der Verständigung*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1998.

Veress Károly: **Dialógus és politikai kultúra**

A politikai kultúra

Amikor politikai kultúráról beszélünk, arra utalunk, hogy politikai megnyilvánulásaink - mindennapi életvitelünk szintjén és szervezett, intézményes formáikban - beletartoznak a kultúra körébe. Tehát egy bizonyos fokú és formájú kulturáltság jellemezheti őket, s ez a valós politikai élet minőségében meg is mutatkozik. Így a politikai kultúra egyaránt vonatkoztatható a köznapi értelemben vett politikai mentalitásra és magatartásra, illetve a szervezett, intézményes politikai cselekvésre, mégpedig a kultúra mindkét szemantikai összetevője értelmében: úgy is, mint a politikai eszközöket, eljárásokat, technikákat, intézményeket, kommunikációt és cselekvéseket magában foglaló tárgyi-dologi kultúra; és úgy is, mint a „politikai” élet-szférában élő emberben kifejlődő képességek, készségek, beállítódások, mentalitások, magatartásformák, lelki történések formájában megélt szubjektív kultúra.

Ha számba vesszük a politikai kultúra lényegi jegyeit, kiderül, hogy ezek megvalósulása, mindkét vetületében, *hermeneutikai szituációt* feltételez,⁵³ mivel a politikai kultúra mind objektíve, mind szubjektíve a másikkal való érintkezés síkján bontakozik ki, amely - akár együttműködés, akár versengés formáját ölti - mindig feltételezi bizonyos fokig és értelemben a másik megértését. Ugyanakkor a politikai kultúra mindkét vetületében közös vonás, hogy elsődlegesen a nyelv szférájában valósul meg, a beszélés útján, amelyet folytonosan átszó a politikáról való beszélés is.⁵⁴ Egy adott időszakban, egy adott emberi közösség által gyakorolt beszélés, beszédmód kultúrája leginkább az illető közösség politikai kultúrájában érvényesül, mint ahogy fordítva is, egy adott korszak politikai kultúrája mindig kifejeződik a rá jellemző beszédmódban.

⁵³ Ez összefügg voltaképpen magának a kultúrának alapvetően *hermeneutikai* természetével. A világ felől nézve a kultúra az értelemösszefüggések rendszere, az értelemképzési, -képződési folyamatok összessége, a világban kibontakozó-megvalósuló értelem-történet. Az ember felől nézve a kultúra az ember értelemfeltáró és értelemképző, -teremtő képességeként, e képességeknek az emberben zajló történeti kibontakozásaként gondolható el. Az ember kultúrlény, kultúrateremtő és kultúrában élő lény, mivel a megértés módján létezik a világban és a megértés módján létezik számára a világ. A megértés tehát kultúrateremtő létforma az ember számára, mint ahogy a kultúra a megértést kibontakoztató, teljesebbé tevő léttörténet. Ebből a hermeneutikai kultúraszemléletből egyrészt kiderül, hogy minden konkrét kulturális megvalósulás kettős történet: egyszerre végbemenő történet a tárgyi és az emberi, a külső és a belső, az objektív és a szubjektív megnyilvánulások területén, másrészt ebből a perspektívából válik igazán észrevehetővé az adott korszakra jellemző emberfelfogásnak és az adott kultúra önszemléletének egymással való szerves kapcsolata. - Erre vonatkozólag vö. Veress Károly: *A nemzedékváltás szerepe a kultúrában*. Kolozsvár, Pro Philosophia-Polis, 1999. 5-170.

⁵⁴ Egyes politológusok meglátása szerint az európai kultúrában napjainkban egyre fokozottabb méretet ölt „a politikai szavak általi megvalósítása”. - Vö. Bíró Gáspár: *Bevezetés a nemzetközi politikai viszonyok tanulmányozásába*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998, 88. Ez méginkább ráirányítja a figyelmet a „politikai” hermeneutikai természetére.

A beszélés mint diszkurzus

Milyen beszéd mód jellemzi a modernitás politikai kultúráját?

E kérdés kapcsán sokan kézenfekvőnek vélik a *monologikus* és *dialogikus* beszéd mód poláris szembeállítását. Abból indulnak ki, hogy az európai modernitás elmúlt két-háromszáz éve folyamán kitermelődő, ma már hagyományosnak mondható politikai kultúrát a *monologikus* beszéd mód jellemzi. Valójában azonban e beszéd módok viszonya korántsem egyszerűsíthető egy ilyen sematikus ellentétpárra. Ez leginkább a *beszélés* (diszkurzus) és a *beszélgetés* strukturális és funkcionális különbözőségének megvizsgálása során derül ki.

A *beszélés* mindenekelőtt feltételezi azt a *valakit*, aki beszél, vagyis egy centrális szubjektum elsődlegességét, amely mindenféle beszélés alapvető szervező elve. A beszélő kiemelkedik a beszélgetés köztes közegéből, s e kivontsága (és nem bevontsága) és visszavontsága (és nem belevontsága) révén önnön egysége és egyedisége válik hangsúlyossá. A magába hajló szubjektum megnyilvánulásai pedig szükségképpen monologikus természetűek.

A beszélő mindig *valamiről* (valakiről) beszél. A beszélés tehát feltételezi a beszélés tárgyát, vagyis a tárgyszerűségét, a tárggyá tevését annak, amiről szó van. Ez nem annyira közvetlenül magánál a dolognál levést jelent, mint inkább a szubjektumtól való elkülönülést-elkülönböztetést, amelynek során a szubjektum a maga szabályaival meghatározza a tárgynál levés, azaz az objektivitás feltételeit. Ez képezi az alapját a tárgyhoz való leíró-magyarázó viszonyulásnak, amelynek során a beszélés egy meghatározott logikai-rationális rendbe szervezi a tárgy megnyilvánulásait, s ezáltal érthetővé, felfoghatóvá teszi azokat. Ily módon a tárgyról egy diszkurzív szerkezetű tudást rögzít és továbbít. A beszélés tehát voltaképpen *diszkurzus*, azaz mindig egy tárgyra vonatkozó, a tárgyról állító kijelentéseket tevő, a tudás kérdező természetét elrejtő egyirányú, egyenirányított megnyilvánulás. Lényege szerint minden diszkurzus monologikus természetű. Soha nem adott dologra vagy helyzetre jellemző teljes tudás és teljes értelem mutatkozik meg benne, hanem a lehetséges tudásnak mindig csak az egyik, a kimondott, kinyilvánított oldala, amely egyúttal elfedi - miközben egyszersmind feltételezi is - önnön „hallgatag dimenzióját”.⁵⁵ A rationális logikai elvek szerint strukturált diszkurzivitás az így létrejövő tudásból kirekeszti azt a fajta reflexivitást, amelyet e tudás hallgatolagos dimenziója hív ki, s amely nemcsak egy rendszerszerű egész, hanem egy intenzív teljesség horizontjába is helyezi a vizsgálandót.

A beszélés, mint valamiről való beszélés, a beszélőhöz képest mindig a *másról* való beszélés is egyben, ami több következménnyel jár: egyrészt feltételezi a beszélőnek a másikhoz való megismerő viszonyulását; másrészt a másiknak mint *másiknak* a feltárása lehetővé teszi egyszersmind a beszélő elrejtését; végül a (mindig) másról való beszélés során lehetővé válik a másik helyett való és a másik nevében való beszélés is.

A beszélő mindig *valakihez* - a hallgatóhoz - szól, aki a beszélőtől éppúgy megkülönböztődik, mint a tárgy. Helyzeti meghatározottságuk folytán nagyjából a beszélői és hallgatói szerepkörök is elkülönülnek. A beszélő az információ, a tudás birtokosa, a hallgató ennek befogadója. A beszélő nemcsak ismereteket bocsát ki, hanem befolyást is gyakorol arra, akihez beszél, ő a kezdeményező, aktív fél, nála van a helyzet kulcsa, ő a kommunikáció elsődleges irányítója. A beszélés pusztán tényéből, a beszélési helyzet természetéből nem következik szükségképpen e szerepek felcserélhetősége. Sokkal inkább lehetségessé válik a

⁵⁵ Polányi Mihály kifejezése. - Vö. Polányi Mihály: *The Tacit Dimension*. Garden City, N. Y., Doubleday, 1966.

beszélői szerepkör kisajátítása és uralása. Ebből kifolyólag betöltése hatalmi helyzetet jelent, mivel a másokra való egyirányú ráhatás előbb-utóbb alá-fölé rendelődési viszonyokban strukturalódik.

A beszélés tehát *hatalmi struktúrákat* feltételez és ő maga is hatalmi struktúrákat hoz létre.⁵⁶ E ténynek a kultúrára való kihatása nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a beszélő pozíciója és a beszélés funkciói intézményesülnek, s az informálás-formálás, oktatás-nevelés, hatás-cselekvés funkcióit kisajátító hatalmi intézményekben öltenek testet, hanem a szubjektív kultúrában is, a képességek terén és a képzési folyamatokban egyaránt. Egyféle képességek képződnek ki azoknál, akik az értelmet, a tudást birtokolják, s általa hatni tudnak másokra és a környezetükre, és másfélék azoknál, akik ezt a tudást felhasználják, a ráhatást elszenvedik. A beszélő szubjektum centrális és domináns pozíciója ennél fogva az empirikus egyén szintjén egyoldalúan kiképzett, a dominancia és az alárendelődés, az irányítás és a végrehajtás elkülönült funkcióira beállítódott képességeket eredményez.

A beszélgetés mint dialógus

A dialógus a maga tiszta formájában és spontaneitásában *szabad beszélgetésként* valósul meg. A szabad beszélgetés világa olyan hermeneutikai szituáció, amely magában a beszélgetés folyamatában épül fel. Ebben a beszédtevékenység feltételei és szabályai is bármikor a megbeszélés témájává válhatnak, mivel a velük kapcsolatos konszenzus nincs előre lefektetve, hanem a beszélgetési folyamatban közösen kialakított szabályokon alapul.

A beszéléstől eltérően a szabad beszélgetés a beszélők köztes kommunikációs terében, a *közöttiség* szférájában zajlik, amely a mindennapi élet kötöttségeivel és a polgári kötelességek világával szemben egy öntörvényű világot alkot. A résztvevők mindkét világban benne élnek; egyrészt élnek a maguk különböző, egyenlőtlenül terhelt és eltérő lehetőségeket felkínáló mindennapi életét összes polgári kötelezettségeikkel és feladatvállalásaikkal egyetemben, másrészt egy tisztán intellektuális világ egyenrangú tagjaiként vesznek részt a beszélgetésben. Így a különbözők egyenrangúsága valósul meg a beszélgetés folyamatában.

A szabad beszélgetés világa nem öncélú világ, hanem olyan intellektuális közeg, amelyben a másik világ problémáira folyik a megoldáskeresés. A közöttiség közege a szabadság szférája. A beszélgetők itt szabadon beszélnek meg azokat a szabályokat, amelyeket a gyakorlati életben kötöttségekként vesznek magukra. Ebben a közegben válik lehetővé a független és kötetlen odafigyelés a dologra magára, amiről szó van, itt válik lehetővé, hogy releváns mondanivaló

⁵⁶ A diszkurzus hatalomképző és a hatalom nyelvi strukturalódását elősegítő funkciójára leginkább a posztstrukturalista szemlélet képviselői hívják fel a figyelmet. M. Foucault szerint a hatalom az egyénekből szubjektumokat hoz létre. „A szubjektum szónak - írja Foucault - két jelentése van: az egyikben az egyén irányításon és függőségen keresztül másnak van alávetve (subject to), a másikban pedig egyfajta lelkiismeret vagy önismeret saját identitásához köti. Mindkét jelentés egy hatalmi formára enged következtetni, amely az egyént valaminek aláveti, alárendeli (subjugates and makes subject to).” (M. Foucault: *A szubjektum és a hatalom*, Szeged, Pompeji, 1994/1-2. 182). A szubjektum-funkció tehát termeli a beszélő szubjektumnak a hallgatóéval szembeni kitüntetett pozícióját eredményező hatalmi szituációt, mivel szerves összefüggésben áll az alárendeltség és az alávetettség viszonyaival, az alá-fölé rendelődési viszonyokon alapuló kommunikációs és cselekvési struktúrák működtetésével. Azáltal, hogy a hatalom az egyénekből szubjektumokat hoz létre, egyrészt önmagához köti az egyént, azaz önnön érdekeinek, céljainak érvényesítőjeként lépteti fel, s ezáltal - másrészt - szükségképpen alárendeli másoknak.

fogalmazódják meg vele kapcsolatban. Úgyszintén ebben a kötetlen környezetben válik lehetővé a másik mondanivalójára való tényleges odafigyelés, valamint az, hogy az egyes mondanivalókban megfogalmazódó értelmek egy közös és releváns értelemmé szerveződjenek a beszélgetés folyamán. A szabadságból való részesülés az értelemképződés folyamatában való szabad *részvétel* formáját ölti.

Ily módon a szabad beszélgetés nem jelent birtokbavételt sem a tárgy (a dolog), sem a partner irányában. A beszélgetésben való részvétel nem egy *terra incognita* felfedezését és gyarmatosítását célozza. A megismerésre irányuló törekvést nem a kisajátítás vagy elsajátítás szándéka vezérli. A szabad beszélgetésben a dolog lényegébe és a partner gondolatainak, viselkedésének értelmébe egyazon közös alapról nyílik betekintés. Itt nemcsak a másik világ ismeretlensége tárul fel, hanem a saját világ ismertsége is ebben a perspektívában keresi és találja meg a másik világhoz vezető utat. A másik megismerése és építése így önmaga megismerése és építése is egyben.

A beszélés és a beszélgetés között éppen ebben mutatkozik meg a legfontosabb különbség. A diszkurzív beszédmód, még akkor is, ha formailag dialógusnak álcázza magát, alap nélküli. A beszélgetés feltáró és önfeltárló jellegével szemben a diszkurzív beszédmód nem feltáró jellegű. Abban különbözik a tényleges dialógustól, hogy nem tárja fel, hanem éppenséggel elrejtja a beszélgetés közös alapját. Sokkal inkább a kellés prekoncepciójából, mintsem a levés felfedéséből indul ki. A másik megismerése helyett inkább önmagát vetíti rá a másikra, a másik birtokbavételére, átnevelésére, gyarmatosítására törekszik.

A politikai diszkurzus

Hogyan függnek össze a beszélésnek és beszélgetésnek ezek a jellemzői a politikai kultúrával? Ez az összefüggés a politikai kultúra két lényegi jellemzője kapcsán fejthető ki: a) a politikai diszkurzus formáját öltő politikai kultúra megnyilvánulásai a valamiről való beszélés szabályai szerint szerveződnek, tehát szükségképpen monologikus jellegűek; b) a politikai diszkurzus a másiktól és a másik nevében való beszélés explicit formáját ölti.

Mindkét jellemző a szubjektum centrális pozíciójával, s az ebből adódó diszkurzív racionalitás térhódításával, a beszédpozíciók polarizálódásával, a beszélő-hallgató szerepkörök hierarchikus, alá-fölé rendelődési viszonyokon alapuló kommunikációs struktúrákba való beépülésével áll összefüggésben.⁵⁷ A politikai szférában szabad beszélgetések helyett inkább *beszélések* történnek, s ezek az egymást követő, vagy egymás ellenében teret hódító beszédmódokba, diszkurzusokba illeszkednek. Mindez közvetlenül is megmutatkozik a hatalom monologikus nyelvezetében. A diktatúrák nyelvének monologizmusa nyilvánvaló. Itt azonban

⁵⁷ Foucault szerint az európai racionalitás jegyében kitermelődött hatalmi struktúrák nem dialogikusak. Azáltal, hogy a hatalom alá-fölé rendelődési viszonyokat hoz létre, lehetetlenné teszi a tényleges párbeszéd érvényesülését. A hatalom, amelynek belső logikája a koncentráció révén az egyszemélyes politika irányába tendál, szükségképpen monologikus nyelvezetű. Hasonlóképpen, a modernitás tudományos diszkurzusában testet öltő tudás - az igazság és a hamisság közötti különbségtétel - diszkurzív természete is egyfajta hatalmi rezsimet feltételez, mivel a ráció kisajátítja a megkülönböztetés kritériumát, s így módon a Ráció univerzalizmusa együtt jár annak „terrorizmusával”. A ráció terrorjának nemcsak a hallgató, hanem a dolog maga is ki van téve, mivel a beszélés nem a természetes közvetlenségében adott dologról folyik, hanem a tárgyról, ami a szubjektum konstrukciója. - Vö. Nagy Endre: A dialógus mint várakozás. Értelmezés Polányi Mihály tudásemelélete alapján, *Pannonhalmi Szemle*, 1994, II/3, 44.

arról van szó, hogy az európai modernitás időszakában mindenféle politikai diszkurzus, a demokráciák politikai nyelvezetét is beleértve, monologikus, antialogikus jellegű. Ez összefüggésben áll a politika nyelvének és a morális (moralizáló) politizálásnak a patetizmusával, amely feleslegessé teszi a polgárok argumentációját, s így módon ellehetetleníti a valódi dialógus kialakulását.⁵⁸

A politikai diszkurzus minél inkább kisajátítja a politikai szférát, annál inkább leválik erről a magánszféra, a mindennapi élet tevékenységi köre, de ezzel egyidőben egyre fokozottabban lehetővé válik a politikai diszkurzus számára a másik nevében való beszélés, a politikum alatti életvilág érdekeinek, törekvéseinek képviselése, a politikum szférájában való megszólaltatása. A másik (Mások) nevében való beszélés lehetősége azzal is összefüggésben áll, hogy a politikai diszkurzus - általában mindenféle diszkurzus - mindig a *másikra* irányul. Miközben a diszkurzus szubjektuma a másikkal azonosulni látszik, mindvégig hangsúlyozza e tőle különböző másságát is. Ez a kétarcú beszédmód a szubjektumot egyrészt felelősségérzettel, felelősségtudattal, a másikért való felelősségvállalás látszatával ruházza fel, másrészt - paradox módon - fel is menti e felelősség alól, mivel, úgymond, a rosszat is a másik érdekében cselekedve követheti el. Ez a lehetőség e beszédmód tudáscentrikus jellegéből is adódik, mivel a beszélés szubjektuma azáltal éri el a másik nevében való beszélés legitimitását, hogy a középpontba állított tudás birtokosaként lép fel. Úgy tünteti fel magát, mint aki „tudja”, hogy melyek a másik érdekei, mi több: „jobban tudja”, mivel ő van az egyedül hiteles tudás birtokában; ugyanakkor így módon kellőképpen humanitáriusnak is tűnik, mivel azt a benyomást kelti, hogy a másikat hozzásegíti érdekei felismeréséhez.

E beszédmód legitimitásának másik forrása a választottság, a képviselő, illetve a megbízatás a képviselőre. Valaki erre való alkalmasságának látszatát éppen a politikai diszkurzus teremti meg, mivel már akkor is a legitim beszélés alanyaként lép fel, amikor még csak a választópolgárok feltételes bizalmát élvezi. Ezáltal a politikai diszkurzus mintegy elébe megy önnön legitimitációjának. Ugyanakkor az így módon fenntartott legitimitása mindig hiányos, mivel a

⁵⁸ Ezt a gondolatot Kiss Lajos András fejti ki részletesebben, Rudolf Lengertre hivatkozva. Variációk a dialógusra, *Gond*, 1993/4, 69. Kiss itt Lengert *Die Dialogkultur und ihre Zerstörung* (in *Bildung und Erziehung*, 1989) című írására hivatkozik. A politika nyelvének antialogizmus és a politizálás patetizmus közötti összefüggést két példával is alá lehet támasztani: Az egyik éppen a Kiss által leírt magatartás, aki szerint - szintén Lengertre hivatkozva - „a politika nyelve már csak azért sem a dialógusra, tehát az egymással kölcsönviszonyban álló érvek szimmetrikus cseréjére orientált, mert azáltal, hogy a hatalom nyelve folyamatosan önmaga jószándékát hangoztatja, lehetetlenné teszi a valódi dialógus kialakulását.” Például: „A problémát érzékeljük, alaposan át gondoljuk és azután lelkiismeretes döntést hozunk.” „Sohasem veszítjük szem elől távlati céljainkat.” „Mindig a helyzet urai maradunk.” (vö. Kiss: i.h.) De ugyancsak jó példa erre a morális politizálásnak a világszintű nagypolitikában érvényesülő patetizmus, amely manapság az USA neo-trumani politikai doktrínáját jellemzi, miszerint: a demokratikus nemzetek vezetője az Egyesült Államok, amelynek világtörténelmi feladata a demokratikus értékek védelme és terjesztése, ami egy vég nélküli amerikai elköteleződést jelent a világban. Az USA így egy olyan sugaras szerkezetű rendszer közép-pontjaként (centrális szubjektumaként) definiálja önmagát, amely körül bolygószerűen keringenek a demokrácia értékei, illetve az azokat képviselő, érvényesítő demokratikus hatalmak. - Vö. Lengyel László: Kelet-Közép-Európa Koszovó után. Miért nincs Közép-Európa? *Limes*, 1999/3-4, 42-43. Az argumentációs forrás ez utóbbi esetben is a *centrum*, még akkor is, ha a legmagasabb szinten és a legátfogóbban történik a demokrácia melletti beszélés. Ebben a politikai paradigmában a demokráciáról szóló diszkurzus korántsem demokratikus, azaz dialógus-elvű, s ezt morális emelkedettségével, kinyilvánított elkötelezettségével, patetikus hangvételével igyekszik leplezni. Vajon az EU-s beszédmód tendenciája, stílusa, hangvétele mennyiben különbözik ettől?

választópolgárok összességén belül - „mindenki”, „a társadalom”, „az emberiség”, azokat is beleértve, akik közömbösségük vagy ellenszenvük folytán nem támogatják -, akiknek a nevében beszél, a neki ténylegesen bizalmat szavazó polgárok csoportja általában csak egy kisebbséget, egy töredéket alkot. Ezért a „mindenki”, akinek nevében beszél, olyan teoretikus általánosítássá, idealisztikus kategóriává lényegül át, amely tartalmilag messzire eltávolodik a választópolgárok tényleges létvalóságától. Ez az eltávolodás a másik oldalon is érvényesül. A politikai képviselet és cselekvés centrális szubjektuma épp olyan teoretikus, idealisztikus képződményként jelenik meg, mint a képviseltek tömege, akiknek a nevében beszél. Ugyanis feljük nem annyira tényleges képviselőként és cselekvőként lép fel, mint inkább a politikai diszkurzus forrásaként, fenntartójaként. Cselekvései ily módon elsődlegesen beszédcselekvéseként nyilvánulnak meg. A képviselő és a képviselt közé beékelődik maga a diszkurzus, amely a politikai kommunikáció egészét a nyelv körébe vonja, s ezáltal ellehetetleníti mindkét pólus empirikus valóságát, és kiszolgáltatja a saját érdekei szerinti manipulációknak. Ennélfogva a hatalom elsődlegesen nyelvként, nyelvi képződményként épül fel, s ez leginkább a képviseleti demokráciák nyelvezetében mutatkozik meg.

Mindezek következtében a politikai diszkurzus által fenntartott politikai kultúrában a vezetők-höz, illetve a vezetettekhez tartozó egyéni képességek és képzettségek gyakorlatilag is szétválnak. A képviselők és vezetők jól informáltságával, helyzetismeretével, bennelevőségével, politikai aktivizáltságával, paternalisztikus fölényérzetével szemben áll a mindezeket elszenvedő, s a politikai aktivitást a vezetőktől elváró tömeg, amelynek a tudatába ugyan betáplálja a nevében beszélő tömegkommunikáció a politikai részvétel és aktivizáltság illúzióját, de ténylegesen csak a választási kampányok idején szólítja meg, mivel ekkor kínálkozik egyedüli lehetőség politikai aktivitásának a tényleges kiélésére a szavazás gesztusában. A gyakorlatban az egyik oldalon fellépő képviselethez a másik oldalon nem társul tényleges részvétel, sokkal inkább a részvétel hiánya és politikai közömbösség a jellemző.

A mindennapi élet nevében beszélő politikai diszkurzussal szembeni reakcióként a mindennapi szféra is kialakítja a maga diszkurzusát, a mindennapi politizálás beszédmódját, amely a politikai szféra működésével kapcsolatos észrevételeket, vélekedéseket, ítéleteket tartalmazza. E diszkurzus tényleges kihatása (visszahatása) a politikai szférára többnyire csekélynek bizonyul. A két diszkurzus inkább elbeszél egymás mellett, mintsem párbeszédet folytatnának egymással. Minél inkább uralja politikai diszkurzus a hatalmi mezőt és a tömegkommunikációt, a mindennapi élet diszkurzusa annál inkább kiszorul ezekből, s a magánbeszélgetések szintjén marad. Itt viszont sokkal inkább megvan a lehetőség arra, hogy a monologizáló beszédmód visszatáljon a párbeszédes formához, s az emberek közötti mindennapi véleménycseré az igazságkereső, értelemképző szabad beszélgetés formáját öltse.

A dialógus kultúrája

A politikai kultúra - legalábbis az egyén hozzáállása, képességei, beállítódása szintjén - éppen a közömbösség meghaladásában mutatkozik meg. Abban, hogy mennyiben képes véleményt formálni és nyilvánítani a körülötte zajló és őt érintő politikai történésekről, milyen fokot ér el a politikai részvételi szándéka és ehhez képest mekkora a tényleges részvétele a maga körében és lehetőségei szintjén a politikai eseményekben és történésekben. A kérdés tehát úgy tehető fel, hogy van-e remény a beszéléstől a beszélgetéshez való visszatérésre? A *dialógus kultúrájává* válhat-e az európai politikai kultúra?

Mai szemmel nézve Szókratész és Platón idejében még valóságosan elképzelhetőnek tűnt a polisznak egy olyan berendezkedése, amely az élő párbeszéd, a közügyeknek mindenki

aktív részvételével történő szabad megbeszélésén, a dialógus-elv alkalmazásán alapult. Platón a dialógust az emberi együttműködés igazi formájának tekintette, amelynek keretében a polisz tagjai számára lehetőség nyílik a megfelelő államrend kialakítására. A potenciális dialógus-partnerek különféle, de egyaránt releváns perspektívákat nyitnak meg az igazságosság kérdése kapcsán, amelyek mindig más oldaláról világítják meg ezt a kérdést, s ugyanakkor nyilvánvalóvá teszik, hogy az igazságosság problémáját nem lehet végérvényesen megoldani. Inkább csak haladni lehet az igazságosság felé vezető úton, amely nem más, mint a résztvevők mindenikének hozzájárulását magába ötvöző értelem-történet. Éppen ebben a folyamatjellegben és egy végső igazság elérhetetlenségének belátásában rejlik annak lehetősége, hogy a későbbiekben az ésszerűség és a gyakorlati hozzáállás - amely konkrét szabályok és elvek alkalmazásához, tényigazságok belátásához köti a sikeres lépések megtételét - egyre inkább leváljon a teóriának erről a szabad, szellemileg nyitott intellektuális világáról. Ezzel együtt jár a dialógus alkalmazhatósági terének fokozódó beszűkülése a politikai gyakorlatban, a demokrácia gyakorlatát is beleértve.

A közvetett - képviseleti - részvétel és a gyakorlati hatékonyság elve a politikában meghatározott nézetek és érdekek kitüntetését, egy domináns álláspont felvállalását teszi szükségessé, ami a párbeszéd lehetőségeinek a további beszűkülését vonja maga után. A párbeszéd a politikai gyakorlat előterébe utalódik, ahol még cseppfolyósak az állapotok. Itt sem feltétlenül a résztvevő egyének között zajlik, hanem sokkal inkább a politikai szereplők között, akiknek legfeljebb csak szószólói az egyes egyének. Így a valós egyéneknek (és közösségeknek) egyre kisebb a lehetőségük arra, hogy saját elképzeléseiket szólaltassák meg. Inkább intézményesült nézetek, vélemények, elvek és elképzelések párbeszéde zajlik, s az is csak addig, amíg a politikai viszonyok kikristályosodott, megszilárdult formát öltenek. Minél ténylegesebbé és hatékonyabbá válik a politikai aktivitás, annál kevésbé enged teret az igazságról és igazságosságról folyó beszélgetésnek, és egyre fokozottabban támaszkodik a monologikus diszkurzusra, amely az egyedüli igazság hordozójaként lép fel.

Ezért kerül elő egyre sürgetőbbben a mai politikai kultúrában a kérdés: képes-e ez a kultúra visszatérni a dialógushoz, képes-e önmagát a dialógus-elv jegyében megszervezni és működtetni? Más szóval: vajon a dialógus-elvű politizálás manapság egy képzeletbeli, illuzórikus valóság, egy politikai ideál velejárója csupán, vagy az európai kultúrában élő ember számára valós létállapottá, a politikának valós világává válhat? Vajon az az elgondolás, hogy a dialógus-elv az európai kultúra normája, az európaiság mércéje - a múltba is visszavetíthető - pusztán illúzió, vagy egy valós kultúra tényleges szervező elveként működhet a dialógus? Vajon indokolt-e és fenntartható-e az európai kultúrában a dialógus-elvhez fűződő optimizmus?

Manapság a legkülönbözőbb teoretikus-ideologikus törekvések a dialógust egy pozitív, konstruktív lételemként állítják szembe a monológgal. De vajon ténylegesen megnyilvánul-e, és miként nyilvánul meg a dialógus-elv eme konstruktivitása az európai kultúrában? A kételyek nemcsak a dialógus-elv alkalmazási körének beszűkülésével, érvényesíthetőségével kapcsolatban merülnek fel, hanem az elv hatékonyságával, alkalmazásának pozitív kihatásával kapcsolatban is. Ezek a kételyek nem újkeletűek, valójában magával a dialógus-elvvel egyidősek. Mindig is felmerült a probléma, hogy a beszélgetésben való, szabad részvétel, az álláspontok sokasága és sokfélesége nem vezet-e valamiképpen az igazság szétszóródásához, a meghatározatlanná váló, értelem nélküli keresgéléshez? Voltaképpen ez a szkeptikus attitűd fogalmazódik újra abban a magát posztmodernnek tekintő nézőpontban is, amely az álláspontok pluralista sokféleségében az értelemvesztést, értelemnélküliséget, az egyetlen és módszeresen megragadható értelem jóvátehetetlen szétszóródását látja, s erre a dialógus-elv újbóli életre keltése a mai kultúrában kiváló alkalmat/lehetőséget teremt.

A kérdés tehát végső formájában arra vonatkozik, hogy vajon a dialógus-elv érvényesülése/érvényesítése a mai kultúrában az értelemnélküliség, értelemszétaszóródás állapotához vezet, vagy éppenséggel az értelemképződést és értelemkoncentrációt segíti elő. A szkeptikus beállítódással szemben ma már egy másik, határozottan pozitív töltetű álláspont is megfogalmazódik és egyre erőteljesebben és szélesebb körben hallatja hangját. Ez a hermeneutikai beállítódás, amely a dialógus-elvben az európai kultúra megújulási, önmaga autentikus lényegéhez való visszatérési, illetve előrehaladási lehetőségét ismeri fel, s úgy véli, hogy éppen a mi korszakunk igényli a leginkább a dialógus-elv érvényesítését.

Soós Edit:

Az europanizáció hatása a regionális identitás fejlődésére

Az európai integráció és a regionalizmus kettős kihívást jelent a nemzetállam számára Nyugat-Európában. Az elmúlt évtizedekben megerősödő mindkét folyamat gazdasági és politikai dimenzióval is rendelkezik. Az 1957. évi Római Szerződéssel megerősödő gazdasági integráció az Európai Unióról szóló Szerződéssel (1992) politikai Unióvá bővült. A változás következtében az integráció folyamata során a tagállamok mellett felértékelődött a szupranacionális politikai intézmények szerepe.

A régió az 1980-as évekre a politikai dialógus és tevékenységek szintjévé vált, ahol a nemzeti, kontinentális, a globális és a lokális erők találkozására nyílik lehetőség.

Az 1992. évi politikai unió a multikulturalitásra épül azzal az elvárással, hogy a kulturális sokszínűség elismerésével az európai egység még szorosabb lesz. Az EU azzal, hogy elismeri a kulturális sokszínűséget, lehetőséget kap a további fejlődésre, megakadályozva az egységesítéssel együtt járó bizonyos fokú elidegenedést. Az egységes európai pénz, az emberek, a tőke és az áru szabad áramlása az Unión belüli mozgásra és fejlődésre ad lehetőséget. A belső határok nélküli Európa európai identitásunkat és kulturális sajátosságainkat nem rombolja le. Ellenkezőleg a megosztottság elismerésével, a tagállamok és régiók közötti kulturális különbségek felerősödésével fejlődik az Unió. A kulturális megosztottság gazdasági tőkévé válik azzal, hogy a gazdasági folyamatok - a termékek előállítása és a kereskedelem stb. - nem a homogenizáció irányába hatnak, hanem elősegítik a régiók kulturális sokszínűségének megerősödését.

*

Az 1960-1970-es évek regionalizmusát követően az 1980-as években a területi politika stabilizálódása megy végbe Európa legtöbb országában. Az 1980-as évek végétől a regionalizmus új irányzata jelenik meg a funkcionális nyomás és a politikai mozgalmak hatására, amely a terület szociális és gazdasági jelentésének újradefiniálásával párosul. Az „új regionalizmus” modernizál és előretököl a korábbi provincializmusával ellentétben, amely a tradicionalizmus védelmében ellenállást képviselt a változásokkal szemben.

A változások a központi kormányok nemzetközi környezete, azaz a változó nemzetközi piac, a megerősödő kontinentális rendszer és az Európai Közösség hatására valósulnak meg.

Az állam hatalma erodálódik a piac törvényei által, a privatizáció és a dereguláció válasza a globális tőkének és a neoliberális ideológiának. Az állami szuverenitás átértékelődik. A korábbi nemzetállami szuverenitásra épülő kormányközi rendszer átalakul, miközben a régiók megerősödése megy végbe Európa-szerte politikai és döntéshozói értelemben egyaránt.

Erodálódik a hagyományos gazdasági menedzsment és a szociális szolidaritás, a kultúra, a felülről irányított mesterséges identitásformálás és az intézményi konfiguráció.

A regionális identitás etnikai meghatározottsága

A regionális identitás a régiók felépítésének lényeges része. A regionális sajátosságok meghatározásánál lényeges a különböző értékek, a normák és magatartásformák különbözősége az egy államon belüli régiók között. A közös értékek és a kommunikáció háttere lehet a vallás és a nyelv. Ezek követik az állami határokat. Az északi államok általában homogének értékeikben, míg Spanyolország, Olaszország, Portugália heterogén. Az NSZK homogenitása

helyi és regionális szubkultúrák lerombolásával magyarázható. Nagy-Britannia multinacionális jellege ellenére viszonylag homogén értékekkel rendelkező állam. Belgium homogén a vallás terén, szemben a protestáns Hollandiával vagy a szekuláris Franciaországgal.

A nemzeti határok mentén ugyanakkor spill-over hatás figyelhető meg. Katalónia azonosságot mutat a Midi-Pyrénées körzetével, Bajorország Északnyugat-Olaszországgal, Schleswig-Holstein Dániával. Vallóniának Franciaországgal, a flamand régióknak Hollandiával vannak közös vonásai.

Az identitás létrehozása és reprodukciója mára központi kérdéssé vált. A helyi identitások, amelyek Európa számos részén meghatározóak, tipikusan személyes kapcsolatokon és a mindennapi élet kötődésein alapulnak.

A regionális identitás gyökeresen különbözik ettől, amennyiben a nagyobb távolságok miatt a kapcsolatok eleve lazábbak, s inkább a médián, a politikai pártokon vagy más intézményeken keresztül realizálódnak. A regionális identitás modern formája történelmi tradíciókban gyökerezhet. Az identitás politikai jelentősége azonban elsősorban kognitív dimenzió, s nem jár feltétlenül politikai következménnyel.

A régió mint gazdaságirányítási eszköz

A területi szinten jelentkező gazdasági változások inkább a régiók közreműködésére építenek, mintsem az állam tervezési politikájára. Ugyanakkor a regionális értékek, magatartásformák mellett az identitás kifejezésére új jellemzők jelentek meg, nevezetesen a globális gazdasághoz való viszony, amely mára sokkal jelentősebb, identitást meghatározó ismérvvé vált.

A politikák kevesebb szerepet szánnak a központi kormány által kezdeményezett befektetéseknél, s nagyobb hangsúlyt helyeznek az endogén növekedésre, a befektetők régióba vonzására, a környezet, az életkörülmények és a munkaerő javítására. Az infrastrukturális befektetésekről fokozatos az áttérés a humán erőforrás-fejlesztésre és az üzleti szféra fejlesztéseire.

Az új fejlesztési paradigma fontos szerepet szán az identitás alakításának, a területi szolidaritásnak, a tevékenységek területi bázisú rendszerének, amely most már az állam közvetítő szerepe nélkül kerül szembe a nemzetközi piaccal.

A globalizáció és az európai integráció, a piac nemzetköziesedése következtében a régiók mint a politika új területei kerültek megerősítésre mint a globális rend aktorai, amely rendszerben az államok elveszítik korábbi monopóliumukat.⁵⁹

1. Globalizáció. A politika átalakulóban van, az Európai Unió szabályozása határozza meg az aktorok - beleértve a régiókat és az önkormányzatokat is - mozgásterét abban a keretben, amely többé már nem egyszerűen az állam, hanem azon átnyúló, transznacionális jellegű rendszer.⁶⁰

⁵⁹ Niels Lange: *Regionalist Responses to Economic Globalization*. Paper presented at the European Research Conference on „Territory, Identity and Politics: Territorial Politics in the New European Order”. Eurovillage d’Obernai, 3-8 September, 1999. Draft Paper.

⁶⁰ A 70-es évek gazdasági válsága és a keynes-i konszenzus összeomlása következtében az európai és a nemzetközi integráció megnövelte a regionális különbségeket. A korábbi politika területi hatása következtében a nemzeti és a regionális fejlődés versenyben állt egymással, az állam alkalmatlanná vált a gazdasági problémák megoldására. Válaszul a nemzetközi kihívásokra a gazdasági egyenlőtlenségek mérséklésére 1975-ben bevezetésre kerül az ERDF.

2. Integráció. Az EU szintjéről ható nyomás következtében a tagállamok kompetenciáik egy részét fokozatosan a szupranacionális szintre transzferálják (a gazdasági és pénzügyi politika területei, a környezetvédelem és a szociálpolitika stb.). A szupranacionális szintről ható nyomásnál meg kell említeni a globális szervezetek létét, a multinacionális korporációkat és a pénzügyi piacokat, amelyek a tagállamoktól függetlenül működnek, s amelyek tevékenysége nem ellenőrizhető a központi kormányok által.

3. Új regionalizmus. A területi politika stabilizálódása az 1960-1970-es évek regionalizmusát követően az 1980-as években megy végbe Európa legtöbb országában. Az „új regionalizmus” erői között jelentős szerepet tölt be a gazdasági átalakítás funkcionális dinamikája, amely egy újfajta területi hierarchiát eredményez, egy újfajta nemzetállam ellenőrzése nélküli cselekvési rendszerben.

A funkcionális kritériumok a társadalmi és politikai aktoroknak kölcsönöznek újabb jelentést, amely magában foglalja *a kultúrát, a politikát és az intézményeket*, valamint *a regionális civil társadalomban gyökerező tradíciókat*.

A tér újraszervezés alatt áll. A nemzetközi politikai-gazdasági átrendeződéssel párhuzamosan nem minden régióban figyelhető meg a funkcionális térbeli átszerveződés.

A területi politika megújulhat a régi keretek között is: Baszkföld, Skócia, Katalónia esetében ez történt. Belgiumban a flamandok területi-nyelvi követeléseik alapján törekednek a tér elfoglalására. A különféle kontextusok a regionalizmus és a területi politika különböző formáit eredményezték.

a. A régiók a decentralizáció folyamatának és a társadalmi mozgalmak megerősödésének jelentenek területi keretet.

b. A piacokért s a befektetésekért folytatott verseny a régiókon belüli versenyből régiók közötti versennyé alakul át. A régiók mint az új rendszer új aktorai jelentkeznek ebben a folyamatban.

Ehhez azonban meg kell teremteni a lehetőséget a regionalizációra az egyes tagállamokban. A Közösség hatalmának növelése, a szupranacionális szintre delegált hatalom mellett fontos bizonyos feladatok (nemcsak az adminisztratív, de a közös döntést és menedzsmentet érintőké is) decentralizálása az állampolgárokkal közeli kapcsolatban levő regionális hatóságok felé.

A régió mint társadalomirányítási eszköz

A régiónak rendelkeznie kell az intézményei fenntartásához szükséges hatalommal és pénzügyi autonómiával. A Közösségi Karta a Regionalizációról 1988-ban már a régiót „földrajzi szempontból világosan körülhatárolt egységet képező területként jellemzi, vagy ehhez hasonló olyan összefüggő területcsoportosulásként, amelynek lakossága bizonyos közös vonásokkal rendelkezik”.⁶¹ Közösen kívánja az ebből eredő specifikus identitás biztosítását és annak fejlesztését a kulturális, társadalmi és gazdasági haladás serkentése céljából. A közös vonások a nyelvet, a kultúrát, a történelmi hagyományokat, a gazdasági érdekeket jelentik. Ezek a feltételek nem kell, hogy együttesen jelentkezzenek egy adott régió esetében, de a régióra jellemző, markáns elemeknek (pl. nyelv és kultúra) vagy azok hiányában a gazdaságnak jelen kell lenni.

⁶¹ *Community Charter for Regionalisation*. OJ No C 326, 18 November, 1988, 296.

„... annak érdekében, hogy regionalizált rendszerrel még nem rendelkező országok mielőbb megtehessek az oda vezető lépéseket, a már régiókba szerveződött régiók pedig elismerhessék és tiszteletben tarthassák a régiók hatásköreit”,⁶² lényeges, hogy az európai egységre irányuló törekvés teremtsen meg a régiók demokratikus képviselőjének lehetőségét, és lássa el a szükséges hatalommal a regionális és a helyi hatóságokat, hogy azok aktívan működhessenek közre Európa politikai, társadalmi és gazdasági egységének kialakításában.

Sok esetben általában a tradíciókkal nem rendelkező, külső és belső hatások és kihívások (pl. az Európai Közösség) következtében formálódó, alakuló régiók határai instabilok. Mivel azonban a régió *egy adott térben szerveződő embercsoport sajátos viszonyainak rendszere*, a regionalizációnak a népesség akaratát is tükröznie kell. Meg kell felelnie azon alapelveknek, hogy a régiók a nemzeti jogrenden belül a lehető legmagasabb intézményi státust élvezzék, s rendelkezzenek a lakosság által megválasztott demokratikus intézményekkel. Ezért az állam által „felülről” kezdeményezett regionalizáció befejezéséről a lakosság bevonásával, referendummal kell döntést hozni. A lakosság véleménynyilvánításának feltétele ma már valamennyi nemzetközi dokumentumban szerepel. Ez a politikai regionalizmus lényege, s alkalmazására a tradicionális régiókkal nem rendelkező országokban kerül sor, ahol az etnikai vagy gazdasági identitás mértéke nem elegendő a regionális kohéziós erő megteremtéséhez.

Politikai téren a regionalizáció bátorításával, a demokratikus intézményrendszerek megteremtésével, a demokratizálódási folyamat mélyítésével, a kisebbségi problémák megoldásában való aktív közreműködéssel igyekeznek a béke, az alapvető emberi és politikai szabadságjogok biztosítását elérni.

A kultúra szerepe a regionális identitás formálásában

A nemzeti kultúra meghatározásában az állam szerepe a nemzetköziesedés folyamán erodálódik, s a globális kultúra inkább egy amerikai kulturális hegemoniát jelent, mintsem egy transznacionális terméket. A nemzeti kultúra mellett megfigyelhető a helyi és kisebbségi kultúra újjáéledése, például a katalán nyelv használatának az oktatásban és a közigazgatásban való elterjedése, vagy a walesi nyelv újjáéledése a középosztály rétegeiben.

A „Régiók Európája” gondolatának megfelelően a nemzeti szintek alatt kirajzolódó határok mentén erősödő történelmi, nyelvi és kulturális örökség interregionális együttműködések révén a regionális identitás erősödését segíti. Az európai identitás és a regionális identitástudat alakulása szempontjából is lényeges, hogy a specifikus regionális jellemzők kifejezésre jussanak, nyelvi és kulturális örökségüket tiszteletben tartásuk. A régió fogalma tehát *a tradicionális homogenitást, a kulturális és nyelvi azonosságot feltételező entitás*.⁶³

A regionális fejlődés érdekében Európa régiói közötti párbeszéd megszervezésével - az egyes államok alkotmányainak figyelembevételével - a régiók az európai kulturális sokszínűség megőrzésének erős támaszai és a legfőbb partnerek a szociális-gazdasági fejlődésben. Ezért lényeges, hogy felelősséget vállalhassanak a gazdaság, a kultúra, a környezetvédelem, a regionális területfejlesztés, a tudományos kutatások stb. területén.

⁶² *Resolution on the Community regional policy and the role of the regions*. OJ No C 326, 18 November 1988. 294.

⁶³ Uo.

A nemzetállam léte hatalmas erőt jelentett a kulturális uniformitás megeremtésében az oktatás területén, s a hivatalos nyelvnek a közigazgatás s a politika szféráiban való használatával. A második világháborút követően a tömegkommunikáció, a televízió, a rádió a nemzeti hátterek megerősítését szolgálta.

Ma a kisebbségi nyelvek új státust kapnak. Spanyolországban a nyelv központi helyet foglal el az oktatásban Katalóniában, de Galíciában is, ahol használatát a városi középosztály sokáig az elmaradottság jelenségének értékelte. Walesben a nyelv intézményi támogatottságot kapott a közigazgatásban, a médiában és az oktatásban, habár Dél-Walesben a középosztály elangolosodása figyelhető meg. Franciaországban csak minimális intézkedés történt a kisebbségi nyelvek használatára.

A skandináv országokban, az NSZK-ban a politikusok a dialektusokat identitásuk kifejezésére használják fel. Az észak-olasz Lombardiai Liga kezdetben a dialektusban a politikai mobilizáció eszközét látta. Franciaországban a dialektus használata sokáig a modernizációellenességet, a tradíciók védelmét jelentette. Az Egyesült Királyságban az 1970-es évektől megerősödött a regionális dialektusok szerepe a rádióban, televízióban és a politikusok körében is.

A regionalizmus s vele a sokszínűség a művészetekben, a zenében, az irodalomban egyaránt jelentkezik, s tükrözi a hivatalosan jóváhagyott nemzeti kultúra presztízsének hanyatlását. A kultúrában jelentkező pluralizmus a megosztottság és a társadalmi konfliktus kifejezője. A kulturális termék nem feltétlenül politikai, és könnyen elkülöníthető a regionalizmus más dimenziójától. A regionális kultúra revalorizációja lényeges része a modern regionális identitás létrehozásának. A regionalizmus szakított a provincionalizmussal és korábbi antik jelentésével, s mára a modernizáció és globalizáció felé vezető út részévé vált.

A történelmi identitással rendelkező régiókban a társadalmi-kulturális környezet segíti a regionalizmus megerősödését. Galíciával szemben Katalóniában az autonómia támogatottsága magas. Az autonómiára való törekvés a nemzeti identitás történelmi következménye, amely újrakovácsolódott a diktatúra elleni harcban, s szorosan kapcsolódik az európai modernizációs tervekhez.

A területi identitás gyakran gyenge kötődést jelenthet azokon a területeken, ahol a társadalmi-kulturális környezet nem segíti elő a „bottom-up” törekvéseket. A regionális identitás a kormány vagy a közigazgatás regionális egységeivel való azonosulás terén ezért ezeken a területeken inkább gyenge, kivéve az olyan történelmi nemzeteket, mint Skócia, Wales, Katalónia, Baszkföld.

Belgiumban a nyelvi kérdés és a lokális identitás erősebb, mint a nemzeti identitás az 1970-es években. Ez a flamand társadalom tradicionális lokalizmusával magyarázható, a flamandok elismerésért folytatott harcával az államon belül. Ezzel szemben a vallonok azonosultak az állammal, amelyben domináns szerepet töltöttek be.

Olaszországban a helyi identitások erősek, s jelentős különbség van a társadalmi értékekben a déli, a központi és az északi területek között, amely azonban nem jelentkezett politikai regionalizmusként.

Az európai kulturális örökség identitásformáló szerepe

A régiók jelentős szerepet töltenek be a kulturális fejlődésben, a kulturális örökség részét alkotó művészetek, múzeumok, galériák, színházak, zenekarok, az opera, a rádió, a TV, a média, sport, azaz a kultúra valamennyi területe sokszínűségének fenntartásában. A lakosság eltérő életmódja egyben a kulturális identitás faktorát is jelenti.

Az erős kulturális identitás, a kultúra értékeinek elismerése a gazdaság megerősítését és a foglalkoztatási lehetőségek kialakítását jelenti. A határok nélküli Európa lehetőségeket kínál az egyéneknek és a régióknak kultúrájuk és identitásuk regionális és lokális ápolására. A kulturális különbségek jelen vannak a régiók lakosságának szokásaiban, tradícióiban, a társadalommal fennálló kapcsolataiban.

A kulturális megosztottság gazdasági jelentősége a gazdasági folyamatokban érezhető. A kultúra hatása a foglalkoztatási politikában teszi a kultúrát gazdasági tényezővé. A kultúra munkalehetőségek teremtését jelenti, ezért Európában a gazdasági és szociális kohézió valójában a 'regionális kohézió' megvalósítását segíti elő. Az Amszterdami Szerződés 7d. cikkelye,⁶⁴ amely a közszolgáltatásokkal foglalkozik, egyben a szociális és regionális kohézió elősegítéséről szól. Az európai kulturális örökség megtartása, az európai identitás fenntartása megköveteli a stratégia összekapcsolását a gazdasági és regionális fejlődés szükségességével.

Az európai örökség védelme nem az uniformitás megteremtését jelenti. Ahogy a világ egyre inkább egységesül, oly mértékben fontos visszatérni a megosztottsághoz: „A Közösség hozzájárul a tagállamok kultúrájának virágzásához, tiszteletben tartja a nemzeti és regionális különbségeket és előtérbe helyezi a közös kulturális különbséget.”⁶⁵

Az európai intézmények közül a Régiók Bizottságának a kultúra változó európai szerepéről 1998 novemberében elfogadott állásfoglalása, a Kulturális Támogatások Keretprogramja (2000-2004) hangsúlyozza a regionális és helyi szintek szerepét a kultúra, a foglalkoztatás és a szociális összetartozás megvalósításában.

Európa kulturális és nyelvi sokszínűsége a helyi, regionális szintek kulturális megosztottságára épül. Az Európai Unió kulturális programjain keresztül segíti elő a helyi önkormányzatok, a régiók és nagyvárosok közeledését. „A kulturális különbségek nem jelentenek diszharmóniát, ellenkezőleg, a multikulturális Európában a lakosság közeledését segítik elő.”⁶⁶

Az utóbbi években egyre inkább erősödik annak bizonyossága, hogy a kultúra jelentős mértékben segíti a gazdasági és szociális kohézió megvalósulását. A Régiók Bizottsága hangsúlyozza a kulturális szektorba való befektetések fontosságát, új munkahelyek létrehozását, a szociális

⁶⁴ Consolidated version of the Treaty establishing the European Community. Article 17 (ex Article 7d), in *European Communities, Consolidated Treaties*. 1997. 47.

⁶⁵ Consolidated version of the Treaty establishing the European Community. Title XII (ex Title IX). Culture. Article 151 (ex Article 128) In *European Communities, Consolidated Treaties*, 1997. 107.

⁶⁶ *European Union*. Committee of the Regions. Opinion on the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council and the Committee of the Regions - First European Community Framework Programme in Support of Culture (2000-2004) and Proposal for a European Parliament and Council Decision Establishing a Single Financing and Programming Instrument for Cultural Cooperation (Culture 2000 Programme). Brussels, 18/19 November, 1998. 3. CdR 227/98 fin.

kohézió elősegítését. Az Európai Szociális Alap (illetve a Strukturális Alapok) által támogatott kulturális tevékenységek kritériumainak meg kell felelniük a regionális és helyi szinteknek. A kultúra közreműködhet a társadalmi marginalizáció csökkentésében, az etnikai kisebbségek és más kulturális kisebbségi csoportok munkaerőpiacra jutása érdekében. A kulturális tevékenységek elősegíthetik a különböző kultúrák közötti párbeszéd létrejöttét, a toleranciát, a közös identitás és szolidaritás megerősödését.

Laczkóné Tuka Ágnes:
Politikai kultúra az Európai Unióban - az euroválasztások tükrében

A politikai kultúra a politikatudomány sajátos kategóriája, amelynek értelmezése még ma is viták középpontjában áll.⁶⁷ Ennek ellenére meghatározónak tekinthető Allmond és Powell 1978-as magyarázata: a politikával kapcsolatos magatartások, érzelmek és hitek összessége, vagyis azok a nézetek, melyeket egy közösség tagjai a politikai folyamat szereplőiről és saját magukról kialakítanak. Számukra a politikai kultúra mércéje a demokratikus részvétel szintje. Az emberiség eddigi történetében a polgári demokráciák biztosítják leginkább a legmagasabbnak tekintett résztvevői vagy participációs szint kibontakozásának lehetőségeit. A XX. század fejlődésének eredményeként e kérdéskör vizsgálata túllép a helyi, vagy nemzeti kereteken, hiszen az integráció hatására az Európai Közösségen belül kialakult a politikai kultúra értelmezhető tartománya. E téma sajátos metszetével foglalkozunk csak: az európai integráció állampolgári legitimációjáért folytatott küzdelemmel.

A II. világháború után Európában jelentősen nőtt a lakosság körében azoknak az aránya, akik értéknek fogadták el az európai államok új típusú együttműködésének lehetőségét, az Európai Egyesült Államok létrehozását. Ezt már 1946-1948-ban készített közvélemény-kutatási eredmények is tükrözték, mivel a megkérdezett lakosság 61%-a támogatta és csak 10%-uk ellenezte megvalósítását. Természetesen jelentős értelmezési különbségeket tükröztek a felmérések, ám a többség a vámok eltörlését, a személyek szabad utazását, az európai pénz és a közös hadsereg megvalósítását remélte. Bár a korabeli koncepciók szerinti tervek nem valósultak, nem valósulhattak meg, a bipoláris világ kialakulása, Európa visszaszorulása a világgazdaságban, a gazdasági integráció lassan fejlődő folyamatához vezetett.

Az integrációs intézmények közül az Európai Parlament (EP) - bár a szerződések szerint csak tanácsadói funkcióval rendelkezett - az együttműködés állampolgári nyomon követését szolgálta. Hiszen az EP tevékenysége a nyilvánosság előtt zajlott: a delegált képviselők interpellációval, kérdéssel fordulhattak az Európai Bizottsághoz és a Miniszterek Tanácsához, napirendre tűzhettek bármely, az integrációt érintő kérdést. Képviselői éppen ezért már 1958-tól szorgalmazták a plurális demokrácia elvárásainak megfelelő döntéshozatali rendszer kialakítását. E követelések közé tartozott a közvetlen euroválasztások bevezetése is. Az általános, titkos és közvetlen választástól azt várták, hogy növekszik az Európai Parlament legitimációja, s ezzel együtt módosul a funkciója: jogköre jelentősen kiterjed a döntéshozatalban csak úgy, mint az ellenőrzés területén. Azt remélték, felismertethetik, hogy a globalizáció gyorsuló folyamatait az integrációs intézmények és a nemzeti kormányok szimbiózisa képes megfelelő módon befolyásolni. Ennek következtében az állampolgárok érdeklődése megnövekszik az európai integráció iránt. A választási kampányok során a közbeszéd tárgya lesz az Európai Közösségek jövője, hiszen a vámunió már megvalósult, ám a gazdasági és pénzügyi unió, illetve az együttműködés kiterjesztése a közös külpolitika területére komoly akadályokba ütközött.

⁶⁷ Lásd részletesebben: Simon János: A politikai kultúra, in *A politikatudomány arcai*, szerk.: Gergely A.-Bayer J.-Kulcsár K. Budapest, Akadémiai, 1999.

Az első közvetlen választást 1979-ben tartották, és 1999-ben a tagállamokban már az ötödik európai képviselőválasztásra került sor. Ezekben a nemzeti parlamenti választásokhoz képest a választópolgárok jóval alacsonyabb arányban járultak az urnák elé, amint azt a táblázatban is láthatjuk.

Részvétel az euroválasztásokon (a választásra jogosultak %-ban)

Ország	1979	1981	1984	1987	1989	1994	1995, 1996	1999	Átlag ⁶⁸
Ausztria							67,2	49	86
Belgium*	91,6		92,2		90,7	90,7		90	91,3
Dánia	47,1		52,3		46,1	52,5		50,4	85,3
Finnország							60,3	30,1	68
Franciaország	60,7		56,7		48,7	53,5		47	76,1
Görögország*		78,6	77,2		79,8	71,1		70,2	82,4
Hollandia	57,8		50,5		47,2	35,6		29,9	82,7
Írország	63,6		47,6		68,3	37		50,5	70,8
Luxemburg*	88,9		87		87,8	90		85,8	88,9
Nagy-Britannia	31,6		32,6		36,2	36,1		24	75,2
NSZK	66,5		56,8		62,4	52,5		45,2	83,4
Olaszország	85,5		83,9		81,5	74,8		70,8	83,5
Portugália				72,2	51,3	35,6		40,4	74,2
Spanyol-ország				68,9	54,8	59,9		64,4	74,1
Svédország							41,6	38,3	78
Összesen	63		61		58,5	56,4		49	79

* Ezekben az országokban a választáson való részvétel nemcsak jog, hanem az állampolgárok kötelezettsége is. (A választások szokásos időpontjától eltérő dátumok azt az évet jelzik, amikor az új tagállamok tartják első euroválasztásukat.)

Nyilvánvaló, hogy a részvétel állandóan csökkenő tendenciáját jelentős figyelmeztető jelként értékelték mind az euroképviselők,⁶⁹ mind a téma elemzői. Az állampolgárok érdektelensége több okkal magyarázható:

- Az EP különleges - a parlamenti demokráciák hagyományaitól jelentősen eltérő - helyzetével, hiszen ez az integrációs intézmény nem rendelkezik sem hatalmat legitimáló, sem törvényhozói jogkörrel. Bár 1979 óta jelentősen tudta növelni befolyását, mivel a gazdasági unió területére vonatkozó döntések 70%-a nem születhet meg az EP támogató véleménye nélkül,⁷⁰ ez azonban csak módosította ezt a helyzetet. Az EP ellenőrző funkcióját csak a Bizottság felett gyakorolhatja, azonban az euroképviselőknek - a leendő biztosok meghallgatásán, illetve az egész Bizottság lemondatásán túl - nincs joguk a Bizottság összetételét befolyásolni.

⁶⁸ Az utolsó négy nemzeti választás átlaga. Szilágyi István: *Európa és a hispán világ*. Forrás: Revista de Estudios Políticos 1995. október-december, 90. szám 30.; Rathmanné Túry Mária: Népszerűség-szerzési technikák az osztrák pártoknál, in *Versenyben a voksokért*, szerk.: Johancsik J., Villányi úti könyvek, 1998, 106.

⁶⁹ Az elnevezésre vonatkozó javaslatom már több, a témában írt munkámban szerepel, az indoklás: *A „kis” Európától a Tizenkettek Közösségéig*. Pécs, Studia Europaea, 1999. E szóösszetétel segítségével könnyebb megkülönböztetni a nemzeti parlamenti képviselőktől az Európai Parlament képviselőit.

⁷⁰ Az Amszterdami Szerződés kiterjesztette és egyszerűsítette az együttdöntési eljárást, amely keretében a Bizottság által előkészített - a gazdasági integrációt érintő - határozatok, irányelvek többsége a Parlament jóváhagyása nélkül nem fogadható el.

- Az euroképviselők jelölésére és megválasztására is nemzeti szabályozás van érvényben. Ennek következtében a választásokon a politikai szereplők nemzeti szervezethez, nemzeti vagy regionális témákkal vesznek részt. A pártok gyakran politikai barométerként „használják” az euroválasztásokat, amely csak a pártok közötti belső erőfelmérésre szolgál. Gondot okoz az is, hogy ezeken a választásokon, amelyek csak Luxemburgban igazodnak a nemzeti választásokhoz, a lakosság az adott kormányzó pártról „állít ki bizonyítványt”. Így gyakran megfigyelhetjük, hogy a polgárok elégedetlensége miatt az ellenzéki pártok jutnak jelentősebb arányban mandátumhoz, s ez a helyzet nehezítheti az Európa Tanácsnak, illetve a Miniszterek Tanácsának és az EP-nek az együttműködését. Eurómandátumot olyan pártok is szerezhettek, amelyek saját országukban nem tudnak parlamenti párttá válni (pl. a Nemzeti Front Franciaországban). Ez a tény sem segíti a szoros kapcsolatot a többi integrációs intézménnyel. A kampányok eddigi története igazolta, hogy a jelentős politikai csoportoknak nincs markáns alternatív integrációs koncepciójuk, így a viták keresztültüzebe sem kerülhettek az Európai Unió jövőjével foglalkozó kérdések. Mind a kereszténydemokraták által létrehozott Európai Néppárt, mind a szociáldemokraták Európai Szocialista Pártja elkötelezetten támogatja a közös Európa megteremtését, így a választópolgárok nem érzékelik nézeteik eltérő voltát.
- Az állampolgárok számára Európai Unió működése bonyolult és átláthatatlan. A döntéshozatal továbbra is kormányközi maradt, s a lakosság nehezen tud eligazodni a „brüsszeli útvesztőben”. Nem hatástalanok azok a kritikai megjegyzések, amelyek az eurobürokrácia jelentős térnyerésére hívták fel a figyelmet. Hiába növekedett meg az EP szerepe és befolyása, ez a helyzet az együttműködés folyamatát lassítja, és a gazdasági kihívásokra adandó gyors válasz elfogadását gátolja. A választási részvétel alacsony aránya tükrözi ezt az elégedetlenséget is.
- Az 1980-as évek végétől jelent meg a demokratikus deficit kifejezés, mint az európai integráció kritikai eleme. Első meghatározását az Európai Parlament fogalmazta meg még 1988-ban. Ennek értelmében a jelenség előfeltétele, hogy a nemzeti parlamentek hatáskörének egy részét a nemzeti szintről a közösségi szintre ruházták át, ám úgy, hogy a törvényhozói jogköröket nem a demokratikusan választott Parlament, hanem a Tanács birtokolja. E felfogás szerint a deficit kiküszöbölhető az EP hatáskörének jelentős bővítésével. Ez a folyamat az alapító szerződések módosításával megindult, hiszen a konzultációs eljárás mellett a Parlament vétőjogot kapott az I. pillért érintő nemzetközi szerződéseket - többek között az új tagok felvételét - illetően (hozzájárulási eljárás). A Maastrichti és Amszterdami Szerződések együttdöntési jogkörrel ruházták fel a képviselőket. Ugyanakkor az integráció további mélyítésének hívei hangsúlyozzák, hogy a demokratikus deficit csak csökkent e módosításokkal, s újabb és újabb javaslatokat készítenek a polgári pluralista demokrácia-felfogás érvényesítése érdekében.
- A választópolgárok mozgósítását is szolgálta az uniós állampolgárság (European citizenship) bevezetése. Látnunk kell, hogy ennek keretében az EP választásokon állampolgárságtól függetlenül vehetnek részt tartózkodási helyükön a tagállamok polgárai. Azonban az Amszterdami Szerződés is megerősítette másodlagosságát, azaz azt a tényt, hogy ez tagállami állampolgársághoz kötött. Ennek következtében csak csekély mértékben járul ahhoz, hogy az európai identitás megerősödjön a lakosságban. Hiszen az uniós polgárság jelenleg az euroválasztásokon való részvételen kívül a szabad letelepedés jogát, a helyi választásokon való részvétel jogát,⁷¹ az integrációs intézmények irányában az anyanyelv használatának jogát biztosítja.

⁷¹ Itt jelentős megszorításokat alkalmaznak a tagállamok: pl. nyelvismeret megkövetelése, meghatározott ideig tartó tartózkodás, helyi közigazgatás ismerete stb.

- Az Európai Parlament az egyetlen olyan integrációs intézmény, amely tevékenysége a teljes nyilvánosság előtt zajlik. A polgárok figyelmének felkeltését ugyanakkor megnehezíti az, hogy minden képviselő saját anyanyelvét használja a parlamenti munkában, így a lakosság csak késve és részlegesen értesül csak a bizottsági, frakció-, vagy plenáris ülések vitáiról.
- Az euroképviselők politikai, regionális és nemzeti identitásának feszültségeivel is számolnunk kell akkor, amikor az alacsony részvétel okait számba vesszük. Hiszen, bár 1953-tól a képviselők politikai ideológiák mentén csoportokat alkotva foglalnak helyet a plenáris üléseken, véleményüket befolyásolja az, hogy nemzeti pártok jelölhetik e pozícióba, sőt a regionális kötődés is kimutatható tevékenységükben. Ezt igazolja az euroképviselők körében szerveződő csoportközi csoportok⁷² magas száma, amelyek egy-egy konkrét ügy kapcsán lobbiznak az adott kérdésben.
- Az eddigi kezdeményezések ellenére sem sikerült elérni, hogy egységes legyen az euroválasztások szabályozása. Ez eltérő időpontú (csütörtök és vasárnap) lebonyolítást, sőt Hollandia kivételével a nemzeti választási rendszertől eltérő módszereket jelent. Ez a helyzet megnehezíti az állampolgárok eligazodását, és hozzájárulhat érdektelenségükhöz.
- Az euroképviselők nehezen találják meg azokat a fórumokat, amelyek segítségével szoros kapcsolatot alakíthatnak a választópolgárokkal. Az EP működőképességének megőrzése indokolja az euroképviselők viszonylag alacsony számát⁷³, azonban kis államoknak nyújtott előnyösebb képviselést, illetve a várható bővítés tovább nehezíti e probléma feloldását.

Felismerve e problémákat, az európai integráció elkötelezett hívei az 1990-es évektől megújuló jogi és politikai kezdeményezések segítségével törekedtek a résztvevői politikai kultúra növelésére.

A jog területén elsősorban egy európai alkotmány megalkotását és elfogadtatását szorgalmazták. E koncepció hosszú múltra tekint vissza, hiszen a Szén- és Acélközösség Közgyűlése az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésével közösen már 1953-ban kidolgozott egy alkotmánytervezetet az Európai Politikai Közösség számára. Az Európai Parlament képviselői is elfogadtak ilyen típusú dokumentumokat 1984-ben és 1994-ben is, ám komoly politikai támogatást a tagállamok részéről nem élveztek.

1999 őszétől az újabb kormányközi konferencia tematikájának kibővítésére tettek javaslatot az euroképviselők, hangsúlyozva, hogy az új, ún. Nizzai Szerződés váljon alkotmányjellegűvé. A parlamenti határozat 2. fejezetének címe „Az Unióban az alkotmányos folyamatért”⁷⁴ is tükrözi a képviselők e régi vágyát. Véleményük szerint az egyszerűsített szerződés első része kell, hogy tartalmazza az alkotmányos jellegű kitételeket - a preambulumbot, az Unió céljait, az alapvető jogok chartáját, az intézményeket, a döntéshozatali eljárást és a kompetenciák megosztását a tagállamok és az Unió között -, míg a második a jelenlegi szerződés területeit. A nemzeti parlamentek ratifikációját csak az első részre vonatkozóan kérik az euroképviselők, a második rész elfogadása többségi szavazás után hozzájárulási eljárással

⁷² Erről részletesebben: Navracsics Tibor: *Európai belpolitika*, Budapest, Korona, 1998; Laczkóné Tuka Ágnes: Az Európai Parlament és a civil társadalom, in *Magyar és európai civil társadalom*, szerk. Csefkó F.-Horváth Cs., Pécs, 1999.

⁷³ NSZK 99 mandátummal bír, Magyarország nagyságú államok 25 hellyel, míg Luxemburg 6 mandátummal rendelkezik.

⁷⁴ Résolution du Parlement européen avec ses propositions pour la Conférence intergouvernementale. A5-0086/00. 2000. 04. 13.

történne. A módosításokkal egyrészt nyilvánvalóvá kell tenni az állampolgárok számára, hogy melyek az európai és melyek a nemzeti kompetenciák, másrészt, megszüntetve a pillérek struktúráit, fokozatosan csökkenteni kell a kormányközi döntéshozatalt.

Az Európa Tanács nizzai ülése előtt másfél hónappal már megállapítható, hogy a képviselők javaslata nem talált meghallgatásra, sőt az intézményi reformok sokkal szűkebb körű elfogadására sem látunk esélyt a tagállamok különböző érdekeinek összeegyeztethetlensége miatt.

Komoly kétségek merülnek fel az intézményi átalakítás másik elemével kapcsolatban is, amely szerint az Európai Uniót jogi személyiséggel kell felruházni, azaz a kül- és biztonságpolitika és a bel- és igazságügy területeire is ki kell terjeszteni a közösségi döntéshozatalt, illetve ezzel az eszközzel lehetne elérni, hogy az EU csatlakozhasson nemzetközi jogi egyezményekhez, hatékonyabban működhessen a globalizált térben.

A politikai követelések közé soroljuk a szubszidiaritás elvének érvényesítését. E kategória értelmezése azonban szintén eltérő, hiszen a Régiók Európájának követői a regionális döntéshozatal megerősítését szorgalmazzák, a brit, dán politikusok a nemzeti szint dominanciájának indoklására használják, míg a föderáció hívei az EU kompetenciáinak további növekedését várják érvényesítésétől. Arra hivatkoznak, hogy a globalizáció kihívásaira csak egy erős Gazdasági és Pénzügyi Unió tud sikeresen reagálni.

Az uniós polgárok aktivitásának növelését remélik azok az euroképviselők, akik síkra szállnak részint az integrációs intézmények jogköreinek világos elhatárolásáért, részint a Bizottság és Tanács tevékenységének nyilvánosságáért, részint az EP szerepének jelentős módosításáért. Ez utóbbi területen legérdekesebb kezdeményezés az euroválasztások tétjének emelése oly módon, hogy a Bizottság elnökének közvetlen megválasztására nyújtson lehetőséget. Ennek megvalósítása érdekében a választásokra a politikai csoportok közösségi listákat állítanának, s minden polgár két szavazattal rendelkezve szavazhatna a nemzeti és az uniós listára is. Annak a csoportnak a listavezetője válna a Bizottság elnökévé, amelyikre a polgárok a legtöbb szavazatot adnák.

Ezen elképzelések ma még megvalósíthatatlannak tűnnek, ám e gondolatokkal egyrészt azért kell foglalkoznunk, mert az eddigi történelmi tapasztalatok alapján elmondható, hogy a képviselők elképzeléseinek döntő többsége egy-két évtizeden belül eddig is megvalósult. Másrészt hazánk jövőjét is befolyásolják ezek a tervek, hiszen az Európai Unió politikai elkötelezettsége a bővítés mellett - a tárgyalások vontatottsága ellenére - sem kérdőjelezhető meg: tagságra és ezzel együtt szuverenitásunk részbeni feladására vagyunk ítélve.

AZ INDIVIDUUM MÉLTÓSÁGA ÉS TISZTELETE

Kócai Károly: Európa mint filozófiai fogalom

A konferencia címe, *Európaiság - Politikai és morális kultúra* egy megállapítás. E megállapítás szerint van egy európai politikai és morális kultúra, éspedig egy olyan, amely kitünteteti, vagyis más kultúráktól megkülönbözteti Európát. A kérdésre, milyen politikai és morális kultúrát jelent Európa, mindenki tudja a választ. Demokrácia, felvilágosodás és humanizmus azok a politikai és morális értékek, amelyek megvalósítására tett erőfeszítések vezérlik kultúránkat.

Előadásom, *Európa mint filozófiai fogalom*, nem azzal kíván foglalkozni, hogy a filozófia az antik görög hagyomány folytatása, tehát azé a kultúráé, amely például „Európa” fogalmát bevezette a köztudatba, hanem azzal, hogy mit jelent ez a fogalom az újkori filozófiában, tehát abban, amely a jelenkort is meghatározza. Mielőtt erről beszélnék, egy rövid történelmi áttekintés: Európa a görögöknél kettőt jelentett. Egyrészt egy kisázsiai királynőt, aki Zeusz szeretője lett és Krétán élt, tehát be sem tette a lábát az európai szárazföldre, másrészt azt a régiót, amit ma mediterránnak hívunk. Az antik görögök nem ismerték a mai Európa nagy részét. Számukra a kontinens határa keleten a Fekete-tenger, északon a Kárpátok, az Alpok és a Pireneusok hegyei, nyugaton Gibraltár, délen pedig a Földközi-tenger volt. A görögök Európának az ismert világnak azt a részét nevezték, amely nem Ázsia és nem Afrika volt.

Az európai kultúrát formáló hatások a görög (többek között politikai) kultúra, a római hatalom, a keresztény szellem, a humanizmus és a felvilágosodás voltak. Ezek a hatások formálták azt is, ami ezen a konferencián európai politikának és moralitásnak neveztetik.

Hérodotosz *A görög-perzsa háború* I. könyvének 4. fejezetében így ír: „a viszályokért a bűn egészen a helléneket terhelte, mert először ők indítottak hadjáratot Ázsia, s nem a perzsák Európa ellen” (Muraközy Gyula fordítása). Ebben a trójai háborúra vonatkozó mondatban Hérodotosz nevezetes történelmi műve legelején két felet állít egymással szembe. Az egyik oldalon a perzsák és Ázsia, a másikon a hellének és Európa állnak. Amennyiben a hellének Ázsia ellen hadjáratot indítottak, annak vezető hatalmát, Perzsiát támadták meg. Ezzel a tettükkel ugyanakkor Európát veszélyeztették, hiszen Európa nevében hívták ki a perzsa erőket. Két hatalom háborúja két kultúra háborúja is. Ez Hérodotosz művének alapvető ideológiája. Ezen az ideológián az azóta eltelt több mint két ezer év alatt nem változott semmi.

Európát másképp okcidentsnek, Abendlandnak, Nyugatnak nevezik. Okcidents nyilvánvalóan az orient ellentéte, éppúgy, mint Abendland Morgenlandé, vagy Nyugat Keleté. Ezek a megnevezések többet jelentenek, mint égtájakat. Azt jelölik, ami egymással szemben áll, ami az önmeghatározás alapja.

A középkorban a római és a bizánci katolikus egyházak jelölik nyugatot és keletet. A nyelv itt latin, ott görög, az írás itt latin, ott cirill volt. Ez annyit jelent, hogy az antik Görögország és Európa közötti azonosság a középkorban már nem állt fenn. Nem egyszerűen geográfiai vonalak jelölik tehát Európát, hanem hatalmi, kulturális érdekek és értelmezések. Ugyanis ha egy bizánci értelmiségit kérdezzünk a középkorból, akkor ő egészen mást tart Európának, mint ha azokat kérdezzük, akiknek a véleménye a középkort kutató mai történészek számára mérvadó. Egy másik határvonal az iszlám betörése a keleti és a déli határokon. A VIII. századtól iszlám hódítók voltak Európa területén. A velük szembeni védekezés lényegesen meghatározta azt, melyek az európai értékek. Figyelemre méltó az is, hogy elsősorban ezt az ellentétet emeli ki mindenki, ha az arabokról van szó, és nem azt, hogy milyen lényeges

szerepet játszottak az ókori görög szellemiség átörökítésében. Tehát pontosan azok záródnak ki Európából, akik az európai hagyományt, amely a kora reneszánsz idejétől ismét kulturális meghatározó, átadták Európában, és pedig pontosan erre az úgynevezett európai hagyományra való hivatkozással.

A második meghatározó: a nyugat mint hatalom. Az Imperium Romanum és az őt követő hatalmak, a Respublica Christiana, Nagy Károly birodalma, Franciaország, a Német Birodalom egyazon hatalmi eszmének a hordozói. Az egységet demonstrálták például a keresztes hadjáratok. Egy következő példa a felső arisztokrácia dinasztikus kapcsolata. Az egységet bizonyítja az is, hogy meghatározó törekvés volt a római jog átvétele, az egyetemeken folytatott tudományos munka internacionalizmusa, a szekták, a szerzetesrendek, a protestantizmus stb. európai kiterjedése. Európa mint fogalom a kereszténység korai fázisában, a római birodalom széthullása idején jelent meg. Ekkor vették át a keresztény írók az antik görög mitológiai és geográfiai fogalmat és jelölték vele azt az egységet, amely a római birodalomnak a Földközi-tengertől északra eső részének felelt meg.

A reneszánszra már utaltam, a felvilágosodás korára pedig itt nem fogok kitérni. Túl sok ponton tér el a véleményem az uralkodó nézetektől. Felületesen nem kívánok nyilatkozni, részletekbe belemenni pedig most nincs idő.⁷⁵ A leglényegesebb, hogy ekkor alakult ki az, ami jelen korunkat meghatározza.

Görög és római ókor, keresztény középkor és szekularizált felvilágosodás után a kolonializmus korszaka határozta meg azt, hogy mi Európa. Ennek Magyarországról nézve, úgy tűnik, nincs nagy jelentősége, lényegesen meghatározta azonban azt, amit a fogalom, immár globálisan, tehát Magyarország számára is jelent. A lényeg az, hogy egy bizonyos kulturális és politikai egységet, amely hegemonikusan jelenik meg. Nem csupán a kulturális eltérés és a katonai erő, hanem gazdasági uralom, tudományos fölény, technikai vezetés és ennek betetőzésekképpen egy elméleti értelmezési rendszer, amely ezt a felülállást megideologizálja.

A közvetlen múlt, amely jelenünk konkrét képét határozza meg, az a történelmi korszak, amelyet az itt jelenlevők többé-kevésbé átéltek. Lényeges itt az a változás, amely mintegy tíz évvel ezelőtt következett be. Ekkor vált Európa újra egységgé, ekkortól tűnik az Európai Unió meghatározónak, erről szól ez a kecskeméti konferencia.

Figyelemre méltó állomás Európa azonosságának kialakulásában az a pont, amikor Európa egységes politikai és gazdasági hatalomként lépett fel. Ez többször is bekövetkezett, mint ezt a történelmi áttekintés mutatja. Ezek a többé-kevésbé rövid korok vagy korszakok kristályosodási pontjai annak a szellemi reflektáló folyamatnak, amelyről itt szó van. Ennek legújabb megjelenési formája az épp említett európai uniós folyamatot kísérő szövegek és konferenciák sora.

E rövid történelmi áttekintés után úgy tűnik, filozófiai szempontból két oldalról lehet megközelíteni a kérdést. Egyrészt, hogyan reflektálták ezt a folyamatot a filozófusok, másrészt, mit jelent ez a folyamat a filozófia számára. Elő lehet keresni tehát azokat a filozófiai szövegeket és szövegrészeket, amelyek Európával foglalkoznak. Ez az *Európa mint filozófiai fogalom* témájú előadásom célja. Itt természetesen csak egy behatárolt területről

⁷⁵ Csak egy utalás: A francia forradalom egyik meghatározó vonása a nemzet-állam politikai megvalósulására való törekvés. 1793 után Franciaország, a nagy nemzet, egész Európával háborúzott és forradalmi ideológiája hatalmi törekvéseinek része volt. Napóleon Európát egyszerűen Franciaország képére kívánta alakítani. Az ezt tárgyaló vitákban azonban úgy értelmezik a „nemzet” fogalmát, amely véleményem szerint a történelmi valósággal nem egyeztethető össze.

lehet szó. Ez a német filozófia három neves alakjának, Kant, Hegel és Nietzsche írásainak területe lesz. A másik oldal azonban véleményem szerint szintén megérdemelné a figyelmet - erre sajnos itt csak utalni tudok. A kérdés az: Hogyan befolyásolta Európa fogalma, kérdése, problémája a filozófiát? Milyen kérdéseket tett fel, milyen utakra terelte azt, mit zárt ki, mit hangsúlyozott? Hiszen, sarkítva, azt is lehetne tézisként állítani, hogy amit mi itt filozófia alatt értünk, az Európának, az európaiságnak, az európai politikának és kultúrának az eredménye.

*

Európa fogalmának (még inkább ideájának) említése akaratlanul is arra tereli a figyelmet, ami ezzel a fogalommal szemben áll: Európa valóságára. Ezzel természetesen az Európa fogalma és Európa valósága közötti különbség kerül az előtérbe. Európa valósága - az, ami most van - a következőt bizonyítja: Európa heterogén, az európai normák nem egyetemesek, és harmadikként, Európa nem egy természetes egység.

Európa jelentése a kereszténységben, a felvilágosodásban, mint civilizáció, mint kultúra, kolonializmus, a hidegháború alatti és utáni Európa fogalma, a mai Európai Erőd fogalma egyaránt ezt a feltételezést bizonyítja. Egységről csak akkor beszélünk, ha erre a fogalomra hivatkozunk: Európa. Még ebben az esetben is inkább helyesebb az egységesítés, mint az egység kifejezés használata. Európa fogalma, noha egységesített, szintén más történelmi visszatekintésben, mint előretétekintésben. Visszatekintésről az imént beszéltem. Előretétekintésben Európa jelenleg egy európai norma megfogalmazásában áll. Európa határaitól éppúgy lehet vitatkozni, mint lényegéről. Egyértelmű azonban, hogy Európa mint referencia létezik. Mindenki érti, ha valamiről azt mondjuk, nem felel meg az európai szintnek és elvárásnak. Az európai azonosság egy bizonyos igény és színvonal kifejezése. Akkor is, ha Európában nem mindig és nem mindenhol felel meg minden ennek az igénynek és elvárásnak. Meglehet, hogy ha közelebbről megvizsgáljuk a dolgokat, akkor szinte soha, sehol és semmi nem felel meg nekik. Ezekből a problémákból természetesen le lehet szűrni a következtetést, egy felsőbb szintre emelve ezzel a meghatározást: Az európai azonosság része, hogy Európa nem homogén, hanem egy sor nemzet, kultúra stb. alkotja. Európa mindinkább egység, széles variációs skálával.

Európa fogalmának jelentősége az, hogy ez fogalom. Egy elképzelt valóság, fantázia, amely képzeletünkben konkrét alakot ölt. Hozzá tudjuk mérni valóságunkat. Modellként szolgál célkitűzések formálásához. Európáról mint önazonosságról Kecskeméten beszélni annyiban érdekes, hogy mi itt Kecskeméten Európában vagyunk. Mi itt európaiaknak tartjuk magunkat, ami annyit jelent, egy mindenkor nem európaival szemben állónak. Mi mi vagyunk, az pedig a másik. Ugyanakkor Európa az Európai Uniót jelenti, amivel szemben mi itt Kecskeméten vagyunk a mások. Ez a kettősség egy bizonyos feszültséggel tölti itt fel Európa fogalmát. Ezt a kettősséget azért emelem ki, mert ez a konferencia álláspontját jellemzi és ennek kimondásával nyilvánvalóvá válik az Európa fogalmában rejlő ellentmondások itt is ható ereje. E gondolat sor alapján úgy is tűnhetik: a fogalom egyes megjelenési formái a helyi és történelmi véletlenek által meghatározottak ugyan, a benne rejlő ellentmondás azonban mint erő létezik, amelyről igazából csak az tudható, hogy energiája emberi léptékekkel mérve kezelhetetlen.

Ennek az energiának a jelenkori leghatásosabb hasznosítási próbálkozása az európaközpontiség. Európa itt mint ideológia, azaz mint hatalmi törekvések legitimációja jelenik meg. Az európaiság hegemonia. Európa egyenlő a civilizációval. Ennek megfelelően, az Európai Közösség szerint, Európa egy közösség. Ez az ideológia a XX. század második felében eleven és hatásos volt, és semmi jele annak, hogy ez a XXI. században másképp lenne.

*

Kant és Hegel egy határvonal két oldalán állnak. Kant a felvilágosult Európa képviselője. Hisz az értelemben, a haladásban és a tudományokban. A tiszta ész kritikáján dolgozik, az örök békén való úton látja az emberiséget és a filozófiát teljes tudománynak tartja. Hegel a XIX. századi restauráció és konzervativizmus képviselője. Az értelemben, a haladásban és a tudományba vetett hite a német nemzeti államot és a magát konzerváló vallást szolgálja. Nietzsche a Kantnál és Hegelnél pozitív formában megjelenő elvek megkérdőjelezését képviseli. A XIX. század végére egy nyitott szemű megfigyelőnek már feltűntek az ellentmondások, amelyek megoldásaiban a század elején, erre Kant és Hegel a tanúk, még hinni lehetett.

Kant alig foglalkozott explicite módon Európa fogalmával, mivel számára implicite az egész filozófiai, kulturális, politikai, erkölcsi hagyomány európai volt: a görögökkel kezdődött, hozzá, Kanthoz vezetett és jövőképét is meghatározta. Ha tehát Kantnál politikai és morális kultúráról van szó, ez az európai politikai és morális kultúra. Kant európaisága abszolút. Kantnál megfigyelhetők ugyanakkor az európai ellentmondások, mégpedig éppen azzal, hogy itt Európa mint abszolútum, mint zárt és szilárd blokk jelenik meg. Az ellentmondást az mutatja, hogyan ír Kant arról, amit ezen a szilárd blokkon kívülállónak tekint. Kant *A vallás a tiszta ész határain belül* című írásában (1793) a kereszténység keletkezéséről szólva a zsidóságra ható görög, tehát európai hatásokat emeli ki.⁷⁶ A nyilvános erkölcsi tanok, az erény fogalma hatására felvilágosult zsidóságban keletkezett a kereszténység, írja. A zsidóságba ezek az elvek azonban kívülről kerültek be. A zsidóság maga még nem lépett be a művelt világba, még nem ellenőrizte történelmét.⁷⁷ Ezeket a kijelentéseket lehet antiszemitizmusként is jellemezni, vagy egyáltalán ellenségesnek mindennel, ami nem európai.

Hegel filozófiájában Európa a történelem alanya. Itt jelenik meg a szellem, itt történik a világ értelme. Az európai értékek egyetemesek. Ami itt történik, az alapján értelmezendő a világ-mindenség. Hegel történelemfilozófiája egy egész. Átfog egy folyamatot annak kezdetétől végéig. A folyamat vége, amikor a szellem megismeri önmagát: öntudata beteljesül. Ez a történelmi folyamat vége. Hegel itt a kereszténység és a német kultúra beteljesülését, vagyis apoteózisát tartotta példaszerűnek. Kategóriái ezért ezekből a gondolatkörökből származnak és ennek felelnek meg. Amennyiben Hegel ezt a problémakört vizsgálta, egy múltat, egy jelent és egy jövőt, mivel a jövő jelenében beteljesült, konstruált. Itt tehát ugyanaz az ellentmondás figyelhető meg, mint Kantnál. A hegeli múlt semmi esetre sem a valóságos múlt - erre a közép-európai tapasztalat bizonyíték. Ugyanígy lehetne az Európán kívüli tapasztalatokat példaként felhozni. A hegeli múlt kitalált múlt. Utalni szeretnék Hegelnek a görögökről, a kereszténységről, a németekről tett kijelentéseire, és ezzel arra, amit Hegel Európáról írt. Ezek a példák arra, hogyan egységesített Hegel - valójában - heterogén múltat. Hegel egy emlékezetet teremtett. Ez esztétikai konstrukció volt, mivel esztétikai érvek és elvek határozták meg azt, hogyan formálta meg, hogyan fejezte ki ezt Hegel. Az eredmény egy sajátosan meghatározott európai kultúra. Ez a kulturális egység születésének meghatározó körülményeit viseli. Ezért lényegi jelentőségűek benne a humanizmus, a polgári értékek, mint például a műveltség, a hatalom, a logikai zártság és a következetesség.

Nietzsche Európával foglalkozó gondolatai közül egyet szeretnék itt kiragadni. *Túl jón és rosszon* című műve előszavában Nietzsche Európát mint azt a helyet ábrázolja, ahol a platonizmus és a kereszténység - „Platón találmányai, a tiszta szellemről és a magában való jóról” -

⁷⁶ Immanuel Kant: *A vallás a tiszta ész határain belül*, 792f.

⁷⁷ Kant: *i.m.*, 837.

és az ezek ellen irányuló hatalmak - a jezsuiták és a demokratikus felvilágosodás⁷⁸ harcolnak egymással. Ezt a harcot harcolja Nietzsche a „mi jó európaiak és szabad, nagyon szabad szelleműek”⁷⁹ nevében könyvével tovább. Mit ért Nietzsche Európa alatt? Németországra tekint, a XIX. század második felének német polgári kultúrájára. Ezt hasonlítja össze azzal a művelt nyugattal, amit ma a 15 - illetve 14, ha Németországot levonjuk - európai uniós államnak nevezünk. A könyvet olvasva - az európaiság harca és a politikai terület után - még egy harmadik dolog is világos lesz. A lényeg, amiről itt szó van, az a morál. Amikor Nietzsche magát jón és rosszon túlhelyezi, a morálon kívül helyezi magát. Innen nézve írja le azt, ami morálnak neveztetik.

Kortársait - „a mai európaiakat”⁸⁰ - Nietzsche valami jóakaró, beteges és középszerű nyájállatnak⁸¹ nevezi. Ez az, amin a filozófus, Nietzsche, át kell hogy lépjen. A filozófusok, ahogy lenniük kellene, az új emberek: „A valódi filozófusok parancsolók és törvényadók [...], teremtve nyújtják ki kezüket a jövő felé, és mindez ami volt számukra, csak eszköz, szerszám, kalapács. Felismerésük teremtés, teremtésük törvényadás, igazságakaratok - a hatalom akarása.”⁸² Ami Kantnál és Hegelnél teljességgént jelenik meg, Nietzschénél nem csupán relativizálódik, hanem egy koncepcióba fordul, amely ezen a teljességen túllép. A megoldás, egy pillanatra legalábbis, a közvetlen közelben van. Miután néhány rövid utalással vázoltam e három álláspont néhány vonását, a következő kérdéssel zárom előadásomat: Mennyiben ad Kant, Hegel és Nietzsche Európáról alkotott véleménye választ arra, mit jelent Európa mint filozófiai fogalom 2000-ben Magyarországról nézve?

Ebből a három példából éppúgy látható, mint az előzőleg elmondottakból: Európa egy normatív ideál. Ebből fakadnak olyan tulajdonságai, mint az idealitás és egyetemesség. Mindaz, amivel Európa saját magát meghatározza (latin civilizáció, nyugati kereszténység, nyugati kultúra) önkényes. Európa egy azonossági projektum. Európa egy elképzelt birodalom. Európa egy meta-legitimáció.

Ha Európáról mint morális kultúráról beszélünk, akkor ezekről, ezekben a tulajdonságokban és meghatározásokban megjelenő ellentmondásokról van szó. Amennyiben Európa mint filozófiai fogalom egy történelmileg nyomon követhető folyamatban merül fel, ölt különféle alakokat, fogalmazódik meg - erre példák Kant, Hegel és Nietzsche -, akkor itt nem valami-féle lényeg jelenik és valósul meg, hanem épp ellenkezőleg: egy bizonyos fogalom formálódik ellentmondásokkal és konfliktusokkal teli módon. És ezek az ellentmondások és konfliktusok a fogalom szerves részei. A fogalom mai alakja - mint ahogy minden előző és eljövendő alakja - nem egy megoldás, hanem egy torzulás: az alakító erők behatásainak nyomait hordozza magán. Mindazonáltal természetesen itt Kecskeméten arról van szó: mi ez az erkölcsi és politikai fogalom? Ezzel kell ugyanis - mivel ez a realitás - élni, konfrontálódni, dolgozni, amennyiben Magyarország Európa része, amennyiben Magyarország hamarosan az Európai Unió része, amennyiben Magyarország Európa fogalmának hordozója.

⁷⁸ Friedrich Nietzsche: *Samtliche Werke*, 1980, V, 13.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Nietzsche: *i.m.*, V, 83.

⁸¹ Uo.

⁸² Nietzsche: *i.m.*, V, 145.

Krajnik József: **Morális alapok az Európa-eszme történetében**

Az Európa-gondolattal kapcsolatos vizsgálódásaim arra az eredményre vezettek, hogy az Európa-eszme morális háttérrel rendelkezik.

Európa már a legkorábbi kezdetektől fogva nem csak mindenoldalú, hanem egész világra kiterjedő funkcióval bír. Egy egyesült Európa nemcsak sajátos gazdasági és politikai szükség-megoldás, hanem egyúttal ideál is.

Európának küldetése van a világban. Mi ez a küldetés?

A nyugati kultúra sajátosságai

A fent említett ideál a nyugati kultúra. Léteznek sajátosan nyugati értékek. Melyek ezek?

Andre Malraux írja: „A nyugati, európai érték egy törekvés a tudatosságra és egyúttal törekvés a felfedezésre. Ez a törekvés egyedül csak ránk jellemző. Nem kétséges, hogy ez a kettős törekvés a tudatosságra és a felfedezésre alapvető európai és csak európai érték.”

A tudomány és a technika az európai szellem szülöttei.

Európa legfontosabb lényege a sokféleség egyedülálló egysége és ennek folyamatossága az időben. Artur Koestler véleménye szerint ez a lényeg a földkerekség egyetlen más részének fejlődésében sem mutatkozott meg olyan egyértelműen, mint Európa két és félezer éves történetében.

„A fáraók idejének egyiptomi művészete a legnagyobb fokú folytonosságot mutatja, amit a kultúrtörténet ismer, azonban ez egy statikus civilizáció kifejeződése volt. Európa ezzel szemben mint a világ tudományos és technikai előrelépésének képviselője különösen az utóbbi három évszázad folyamán. Az ember természeti és társadalmi környezete olyan radikálisan megváltozott, hogy úgy tűnik, mintha egy új planétán egy új emberi rassz keletkezett volna.”

Ez az álláspont és az ilyen vélemények két problémát vetnek fel:

Hogy önmagunkat jobban megismerhessük, össze kell hasonlítanunk magunkat másokkal.

Lehetséges-e, hogy az európai államok együtt éljenek anélkül, hogy a jelenlegi állapot egy rettenetes politikai, gazdasági és kulturális katasztrófával végződjön?

Észrevétel az első problémához:

Képesek vagyunk-e magunkat az emberiség nem-nyugati nagy többségének szemével nézni?

Arnold Toynbee úgy látja, hogy a mi hatásunk és tevékenységünk negatív jellegű. A világ rendelkezik azzal a tapasztalattal, hogy a nyugat szokás szerint támadó. Minden nem európai népnek van tapasztalata a nyugati agresszióval kapcsolatban.

„A világ nem nyugati népei különbözhetnek egymástól a rassz tekintetében, nyelvükben, kultúrájukban, vallásukban, s ha a nyugatról kérdezzük őket, mind ugyanazt a választ halljuk oroszoktól, mohamedánoktól, hinduktól, kínaiaktól, japánoktól és az összes többitől: a nyugat egy ősi ellenség, a modern történelemben a támadó.”

A világnak a Nyugatot elítélő véleménye igazságosnak tűnik.

Észrevétel a második problémához:

Richard Coudenhove-Kalergi 1924-ben írott „Páneurópai Kiáltványában” a következő részlet olvasható: „állandóan újból meg kell ismételni azt az egyszerű igazságot, hogy egy megosztott Európa háborúhoz, hanyatláshoz, nyomorúsághoz, míg egy egyesült Európa békéhez és jóléthez vezet.”

Immanuel Kant *Az örök béke* című művében kidolgozta egy európai föderalizmus morális alapjait. Ebben és több más művében megfogalmazza egy népszövetség erkölcsi alapjait.

Morális elemek a nyugati kultúrában

Kultúránkban három morális alapelem van: humanizmus; igazságosság; béke.

Ezek képezik az Európa-eszme alapját.

A humanizmus-fogalomnak különféle értelmezései vannak. Ezek lehetnek inkább pozitívak, de ugyanakkor inkább negatív jellegűek is.

Thomas Mann a következő értelmezést adja:

„Minden humanizmusban van a gyengeségnek egy eleme, amely a fanatizmus megvetésével, türelmével és a kételkedéshez való vonzódásával, röviden szólva, természetes jóságával és a körülmények végzettségével összefügghet... Az európai humanizmus képtelenné vált saját eszméinek vitatható újjászületésére; nem képes többre, mint hogy saját lelkét egy harcos eleveenségben tudatossá tegye és ez egy Európa alapjává válik.” Ez elképzelt lehetőség a pesszimista felfogás egyik típusa: „Van egy humanizmus, mely lehetséges lenne. Azonban világosan ki kell jelentenünk, hogy ez egy tragikus humanizmus.”

Ez a humanizmus ellentétes sajátosságokkal rendelkezik: „Saját emberlétünket egyfelől csak a tragikumra alapozhatjuk, ami abban áll, hogy mint emberek nem tudjuk, hová megyünk; másfelől egy olyan humanizmusra, amely ismeri kiindulópontját és tudja, mit akar...” Felmerül bennem a gondolat, vajon Európa felelős-e az ilyen elképzelésekért? Mi nem lennénk a Földön a szellemiség hivatásos hordozói, ha ez nem alapulna a szellemiség egy kizárólagos jelentésén.

Kant elképzelésében az örök béke meghatározó eleme a népjog, amelyet szabad államok föderalizmusa alapoz meg.

Erkölcsi tekintetben a népjog fogalma rendkívül problematikus; jelenti-e vajon a háborúhoz való jogot? A kanti megoldás: „A népjog fogalma mint háborúhoz való jog egyáltalán nem gondolható...”

A béke és igazságosság viszonyában Jürgen Moltmann álláspontja a legelfogadhatóbb: Az igazságosság a béke előfeltétele.

A vallás és az Európa-eszme morális elemei

A morális alapok mindhárom eleme összefüggésben áll a kereszténységgel, kultúránk vallásos jellegével.

Helmut von Glasenapp a következő általános jellemzést adja: „A vallás ismeretben, gondolatban, érzésben, akaratban és tevékenységben megvalósuló meggyőződés egy személyes vagy nem személyes transzcendens hatalom hatásáról.”

Glasenapp megkülönbözteti az etikai „magasvallásokat” és megállapítja: „Az etikai magasvallások összekötik ezt a meggyőződést azzal a hittel, hogy a világnak van egy erkölcsi rendje.”

Ez a hit kifejeződik a cselekvés erkölcsi felelősségéről, minden tevékenység igazságos viszonzásáról, egy legmagasabb tökéletességhez való haladás lehetőségéről szóló elképzelésben. Ezekből a meghatározó sajátosságokból következik, hogy a kereszténység alapvető morális szerepet játszik az európai kultúrában. Ez azt jelenti, morális felelőssége van. Hilaire Belloc *Civilizációnk válsága* című művében elátkozza a tudomány és haladás kultuszát. Ezt az egyház nevében teszi.

„Tézisem - írja Belloc - a következő: a kereszténység civilizációját és kultúráját - tehát azt, amit évszázadok óta Európának nevezünk - mint katolikus egyházat fogjuk fel... A katolikus egyház volt az, amely bennünket megformált. Ő adta számunkra az egységet, a közös életfilozófiát és a fehér rassz lényegének kialakulását.”

Az évszázadok során a hit egyre inkább megkérdőjeleződött és erkölcsi autoritását egyre jobban és jobban támadták.

A jelenlegi válságban - mondja Belloc - csak egy alternatíva létezik: „A katolikus hit újra helyreállítása vagy kultúránk hanyatlása.”

Véleményem szerint már létezik egy jelentős kísérlet erre. Ez Hans Küng elképzelése: a Világethosz. Talán ez a koncepció megoldást ad jövőnk megmentésére.

Karikó Sándor:
Az európaiság mint az individuum méltósága

Az európaiság fogalma sok fejtörést okoz a társadalomtudományokban és a filozófiában. A tisztázás érdekében induljunk ki az alábbi, közkeletű s evidensnek tűnő meghatározásból: „A politikai, filozófiai, szociológiai és pedagógiai megközelítések közös vonása - szögezi le Anne Convery -, hogy az európaiságot olyan emberi törekvésként értelmezik, amelyek az egyes nemzetek polgárait hozzásegíthetik ahhoz, hogy az őket körülvevő világ horizontját ne áthatolhatatlan határként, hanem a nemzetek feletti nagyobb egységként értelmezzék.”⁸³ Első pillanatra valóban meggyőző ez az álláspont, a tüzetesebb vizsgálat viszont már kételyeket támaszthat bennünk, több ponton is. Az idézett mondattal elsősorban nem az a baj, hogy az *egység* kifejtetlen marad, bár annak konkrét s egyértelmű tartalma lehetne az elemzés vagy a vita igazi tárgya. A gond legfőképpen a definíció mennyiségi szemléletében rejlik: mintha csupán arról lenne szó, hogy a nemzeti látószöveget felváltja egy nagyobb keret, a nációkon túlmutató, immár kontinentális „közeg”. Ám joggal feltételezhetjük, az európaiság mindenekelőtt minőséget, sajátos értékbeli tartalmakat tükröz (aminek kifejtését majd megkísérlem). Továbbá azt sem gondolnám, hogy a felsorolt tudományok, kutatási ágak közös pontja éppen a mennyiségi szemlélet volna. Szerencsére differenciáltabb vizsgálódási szintek jöttek létre.

Az európaiság jelentése, miként az „Európa” kifejezés is, „nem egy meghatározott mennyiségnek felel meg, hanem ellenkezőleg, egy történelmi eszmének.”⁸⁴ Történelmileg kiküzdött eszmének, melynek alapját nem annyira politikai tömörülésben vagy gazdasági integrációban, hanem a „gondolkodásmód, az elhivatottság és az erkölcsi értékek”⁸⁵ közösségében ragadhatjuk meg. Az *európaiság* nem más, mint - kölcsönözve Jacques Morrine szóhasználatát - „une communauté de destins”, vagyis *egy sorsközösség vállalása*, mely egy egész korszak teljességét, tartamát magába tudja szippantani.⁸⁶ S ennyiben és ezáltal a világ nevelőjévé, bölcsőjévé válik.”⁸⁷ Azt hiszem, igaza van a kiváló magyar írónak, Márai Sándornak, amikor hangsúlyozza: az európaiság mindenekelőtt egy műveltségeszményt, küldetést, lelki tartást s megtisztulást tartalmaz. Ennélfogva az európaiság „az emberi fajta legszebb fellelője, ...a legnemesebb életforma az emberi világnak.”⁸⁸ A már-már himnikus hangvétel előlegeződik Kosztolányi Dezső, Márai költőkortársa gyönyörű versében: „Európa... / te régi, te rücskös, te szent, te magasztos, / lelkek nevelője...”⁸⁹

⁸³ Anne Convery: Az európai dimenzió az uniós dokumentumok tükrében, *Új Pedagógiai Szemle*, 1998. dec. 118.

⁸⁴ Margaret Shennan: Európa a tantervben avagy miért tanítsunk Európáról?, *Új Pedagógiai Szemle*, 1998. okt. 120.

⁸⁵ Roberto Carneiro: A közös európai ház kialakítása az oktatásban, *Új Pedagógiai Szemle*, 1999. jan. 119.

⁸⁶ O. Spengler: *A Nyugat alkonya*, Budapest, Európa, 1994. I. 69.

⁸⁷ Poszler György: *Eszmék - Eszmények - Nostalgia*, Budapest, Magvető, 1989. 24, 54.

⁸⁸ Márai Sándor: *Kassai őrárat*, Budapest, Helikon, 2000. a 33, 51, 105-106.

⁸⁹ Kosztolányi Dezső: Európa. *Kosztolányi Dezső Összegyűjtött Versei*, Budapest, Szépirodalmi, 1971. II. 60.

Miben áll tehát ez az eszmény, lelki tartás, küldetéstudat, világ- s léleknevelés? Miféle közös értékrend, életvitel, lelki rokonság, összefoglalóan kultúra fűzi valamilyen egységbe az európai kontinensen élő népeket: S egyáltalában, létezik-e európaiság, vagy csak hisszük jelenvalóságát?

Az ilyen s hasonló kérdésekről különösen az utóbbi két-három évtizedben kezdtünk komolyabban vizsgálni. A tudományos érdeklődés fölélnkülése nyilvánvalóan politikai és gazdasági folyamatokkal függ össze. Utalhatunk ezzel kapcsolatban a nemzeti-nemzetiségi identitás vagy a gazdasági integrációs törekvések előtérbe kerülésére. Tanulságos lenne nyomon követni például azt a történeti ritmust, hogy egyszer a politikai, máskor a gazdasági együttműködés válik hangsúlyosabbá (ám ez újabb tanulmány feladatának merülhetne fel). Témánk szempontjából fontos Delanty kritikái megjegyzése: „az európai integrációból hiányzik a kulturális dimenzió, ... a kultúra fogalma az európai integrációban továbbra is rendkívül bizonytalan, homályos maradt.”⁹⁰ A kulturális dimenzió szerves kiépítésének hiánya nem véletlen, hiszen az európaiság kulturális tartalmának, jelesül fentebb vázolt gondolkodásbeli, lelki s erkölcsi értékrendjének kialakítása történelmi nagyságrendű kihívás s feladat. Nem olyan mozgékony, mint a politikai akarat, s nem olyan látványos és kézzelfogható sikereket mutat fel, mint a gazdasági együttműködés. Itt az ember belső világáról, világképéről, elkötelezettségéről s erkölcsi értékítéleteiről van szó, ahol a változás csak lassan, ellentmondásosan és kinkszerűen következhet be.

Azt hiszem, az európaiság konkrét tartalmi összetevői közül három komponenst mindenképpen ki kell emelnünk: a *kereszténységet* mint a hit meghatározott történeti formáját, a *vállalkozói értéket* mint a polgári társadalom specifikumát, valamint az *individuum méltóságát s tiszteletét* mint erkölcsi eszményt s erényt. A továbbiakban e három kritériummal kívánok némiképp részletesebben foglalkozni.

A keresztény hit dicsősége és kálváriája

Vitathatatlan, a kereszténység kitüntetett történeti szerepet játszik az európai népek s nemzetek együvé tartozásának kialakulásában. A kereszténység először valóban egyesíti a kontinenst, és a nyelv (valamint az írásbeliség) mint a kulturális dimenzió egyik fontos - ha nem a legfontosabb - összetevője, a latin formájában közös európai nyelvként (s írásbeliségként) működik. Magyar példával élve: István királyunk történelmi tette éppen az, hogy a kereszténység föl vételével beilleszti az addig pogány magyarságot az európai civilizáció sorába. Így marad fenn a magyarság, a sztyeppei népek s törzsek közül egyedülként.

Nem kívánom felsorakoztatni a kereszténységnek a magyar és az egyetemes történelemben betöltött pozitív hatásait, azok közismertek. Inkább arra hívnám föl a figyelmet, hogy sajnos „a római kereszténység és a keleti ortodox kereszténység kora középkori szakadása és a nyugati kereszténység a reformációval történő kettéválása megszüntette a kereszténységnek az európai identitással való egyenlőségét”.⁹¹ S hadd tegyem hozzá, a latin nyelv középkori hanyatlása óta mindmáig nincs közös európai nyelv. (Noha az angol és a német nyelv előretörésének, illetőleg a francia nyelv visszahúzódásának vagyunk tanúi.)

⁹⁰ G. Delanty: Social Theory and European Transformation: Is there a European Society? *Copyright Sociological Research Online*, 3(1998)/1, a 4,7-es és a 3,2-es pontok.

⁹¹ Uo., a 4,7-es pont.

Magam nem vagyok biztos abban, hogy az európaiság megtartása, illetőleg megújulása csak és kizárólag a keresztény műveltség és erkölcs mint ősrégi s becses örökség tartalmával biztosítható. Hacsak kereszténységen nem „az európai műveltség és erkölcs megtisztulását értjük, ...Kereszténynek lenni annyi, mint műveltnek, ...felelősnek lenni, ...melynek nagyságát és erejét ...az alázatban, a lemondásban és az önismeretben kaphatja vissza, ... [s ez az európaiság - K. S.] egyértelmű a vívódó keresztény erkölccsel, mely soha nem lehet politikai munkaterv, sem társadalmi rémuralmak jelszava és zászlaja.”⁹² Számomra kérdéses, érvényesül-e napjainkban ez a „vívódó kereszténység”, a maga roppant magas erkölcsi-lelki és tudati követelményrendszerével. Ám akárhogy van is, az bizonyos, hogy az európaiság megvalósítása vagy megújítása komoly erkölcsi erőfeszítést és erős hitet feltételez. Akár vallási, akár világi hitet s eltökéltséget.

A vállalkozási készség s képesség diadala és torzulása

A kutatók többsége egyetért abban, hogy az európaiság par excellence kifejlődése a polgári korszak eredménye. A polgári társadalom a történelem kitüntetett pontja, ahogy az író mondja: „A polgár és a polgári rend az emberi együttélés egyik legértékesebb, leghasznosabb, magasrendű terméke, mindaddig, amíg alkotó és hősies. ...A hősies polgári korok alkotják azt a remekművet, melynek napnyugati kultúra a neve. ... [s ez a polgárság] felépítette Európát, mely a legnemesebb életformát adta az emberi világnak.”⁹³ Miben áll ez a „kitüntetett pont”, ez az „alkotó és hősies” polgári korszak? Azt hiszem, a tőkemozgás dialektikájának kérdéséhez kell visszanyúlnunk. A tőke - ahogyan a filozófia már igen korán felismeri - létrehozza az egyetemes ipart s értéktermelést, továbbá „a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, ...melyben a munkafajták, termelésfajták egyre bővülő és átfogó rendszerének ...a szükségletek egyre bővebb és gazdagabb rendszere felel meg. ...Innen ered a tőke nagy civilizáció-befolyása: az, hogy olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség lokális fejlődése jelenik meg, ... - s ami most következik, mindmáig elkerülte a kutatók figyelmét - a tőke szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek átmentek, az általános serénység az új nemzedék általános birtokává fejlődik.”⁹⁴ A tőke történelmi diadala nem más, mint a gazdaság addig soha nem tapasztalt dialektikája, amelynek során a polgárság csodálatosabb remekműveket alkot, mint az ókor és a középkor együttvéve. Kialakítja a világpiacot, a világkereskedelmet és a világtörténelemben való gondolkodásmód készségét s képességét, s vele együtt az egyén precíz, fegyelmezett, szorgalmas, fantáziadús és kreatív munkavégző s vállalkozói hajlandóságát s képességét. Legfőképpen ebben áll a nyugati mint európai kultúra alkotó s hősies vonása. Különösen jól érzékelhetjük ezt az összefüggést, ha összevetjük a Nyugat (tehát Európa) és a Kelet (Ázsia) társadalomfejlődését. „Európa haladó, fejlett, modern. Kelet ezzel szemben stagnál, elmaradott, nem modern. ...A civilizációs folyamat beindulásával, s ezzel a kapitalizmus beindulásával, Európa lassan maga mögött hagyta kisebbségi érzését. A Kelet múlttá változott. ...Európa kiterjesztette önmagát a világ minden tája felé. A kis Európa az egész világ urává lesz. ...Európainak lenni, Nyugat-Európainak lenni azt jelenti, mint a

⁹² Márai Sándor: *i. m.*, 117-118.

⁹³ Márai Sándor: *i. m.*, 48, 50.

⁹⁴ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. MEM 46/I., Budapest, Kossuth, 1972, 298, 219.

világ uraihoz tartozni.”⁹⁵ S végül: a „keleti ember nem ismeri az időt mint végzetet és metafizikai térfogatot”.⁹⁶ Viszont a tőke civilizatorikus hatásaként az idő „agyonvágja” a teret, miáltal közelebb lesz egymáshoz mondjuk Liverpool és Delhi, mint a középkorban volt két szomszédos falu.

A vállalkozás mindenekfölöttisége - sajnálatos tény - mégsem bizonyul mindenhatónak. „Európa megmámorosodott attól a képességétől, hogy mindig valami újat tud kitalálni, megtévelyedett a hagyomány folyamatos felrúgásába.”⁹⁷ Ennélfogva a polgári korszak, az alkotó s hősies polgár mellett kitermeli a „papucsos polgárt”, a tunya, önző csinovnyik polgárt is, akinek „egyetlen becsvágya, hogy minden maradjon úgy, ahogy van, s a Hivatal öncélúan uralkodjék a lelkek fölött, ...kinek vágyálma mindenfajta kielégülés, amely nem követel áldozatot és erőfeszítést”.⁹⁸ Valójában álpolgáriasság ez már, amelyben az egyén (a kispolgár) kiadja kezéből azt a szellemi, erkölcsi fegyvert, amelyet európai kultúrának hívunk. Ez a típus képtelen megújulni, megtisztulni, alkotó erőként megjelenni a társadalmi magatartásban, a szellemi-erkölcsi küzdelmekben. Képtelen katarzisa és szellemi ellenállásra.

Az individuum felemelkedése és eltűnése

Úgy vélem, az európaiság leginkább az individuum történelmi színrelépését s fölemelkedését jelenti. Ezért hadd foglalkozzam némiképp részletesebben ezzel az állítással.

Az újkori európai ember mint polgár megszabadul az ősrégi társadalmi kötöttségektől: a születés, a rend, a tulajdon, a vallás, a foglalkozás, a műveltség és a nemzeti hovatartozás különbözőségeitől. Minden ember szabadon születik, elvileg minden lehet belőle. *Azzá válik, amivé teszi, teremti magát.* Megjelenik a gazdag egyéniség, a sokféle készséggel s képességgel, felelősséggel, erkölcsi tartással megáldott autonóm egyén, az *individuum*. Az a személy, aki hisz saját létében s jövőjében, mi több, szűkebb-tágabb környezete formálhatóságában és nevelhetőségében. A nyugati, értsd: európai kultúra teremti meg az individuum tiszteletét és méltóságát. Ennek alapja a szabadság. A szabadság azonban „nem egy túltengő kalózhajlam profitlehetőségét jelenti, hanem felelősséget és méltóságot”.⁹⁹ Újfent Nyugat-Kelet összevetéssel élve: „Európa, azaz a Nyugat szabad, a Kelet ezzel szemben despotikus. ...A szabad-despotikus szembeállítás mindvégig alapvető marad Európa identitástörténetében.”¹⁰⁰ A szabadság Európa számára végül is azt jelenti, „hogy senki nem uralkodhat rajta. Sokan próbálkoztak ezzel, de nem megy nekik. Túl erősek ehhez az európai egyének. ...Az európaiak csak erősítés önmagukban a személyiséget, ez az ő erősségük.”¹⁰¹ A polgár szabadnak érzi magát, s kialakul benne a felelősségtudat és -érzet, illetőleg más fontos erkölcsi érték, mint például az önmagunk gyarlóságának és a világ tespedtségének könyörtelen kritikája. Ahogy Márai

⁹⁵ Heller Ágnes: *Európa, Európa... Európai integráció - Európai filozófia*, Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 1999, 26-27.

⁹⁶ Márai Sándor: *Európa elrablása*, Budapest, Akadémiai-Helikon, 1995, 72.

⁹⁷ Heller Ágnes: *i.m.*, 28.

⁹⁸ Márai Sándor: *Kassai őrzőjárt, i. m.*, 48-50.

⁹⁹ Uo., 122-123.

¹⁰⁰ Heller Ágnes: *i.m.*, 25.

¹⁰¹ Konrád György: Hova megy az írók vonata?, *Magyar Hírlap*, 2000. aug. 12. 11.

mondja: „elsőrendűen európai szerep és feladat: Ázsia dolga a rajongás és a vakhit, Európa dolga a bíráló és önismeret.”¹⁰²

Számomra ezen a ponton válik nyilvánvalóvá, hogy az *európaiság mindenekfölött kulturális-morális tartalmú fogalom, elv, erény s érték*. Benne s általa az individuum szabad, sokoldalú fejlődése, mély tisztelete s nemes méltósága fejeződik ki. Történetileg előáll egyfajta - mondjuk így: európai - hivatás- s küldetéstudat. „E földrész népeit történelmük legmélyebb válságaiban is áthatotta a tudat, hogy nemcsak a birtoklásért élnek, hanem egy szerepért. ...Az európai műveltség eszméje volt ez, a hivatásérzés, hogy küldetése van a világban, el kell hinnie a népek lelkében az értelem és a hit törvényeit...”¹⁰³ Igen, az európaiság az individuumok azon tudatos vagy ösztönös felismerését, zsiger-meggyőződését, hitbuzgalmi lelkiállapotát hozza el, hogy nekik „valamilyen küldetésféle megbízásuk és szerepük van a világban, s ezt a megbízást az európai sorstól kapták örökségbe”.¹⁰⁴ Ilyen súlyú elhivatottságot felvállalni s felelősen hordozni csakis lelki felszabadultsággal s morális erővel lehetséges. Innen ered az individuum mély erkölcsi tartalma s magas történelmi követelménye-kihívása: csak a „fejtartásban, az évmilliók alatt kiegyenesedett emberi gerinc tartásformájában kifejeződő ethosz”¹⁰⁵ képes betölteni ezt a nagyívű szerepet - vallja Gáll Ernő (akiről zárójelben hadd jegyezzem meg, a Kolozsváron élő nemzetközi hírű tudóst életének utolsó napján volt alkalmam személyesen meghívni konferenciánkra; a felkérést örömmel fogadta, s nagy ambícióval kezdte szövegetni lehetséges előadása terveit). Igen, csak erkölcsi erényekkel, erkölcsi tőkével rendelkező individuum képes a szükséges és kívánatos küldetéstudat s -érzet kialakítására, akiben - s most Sütő András kifejezését kölcsönzöm - a „felemelt fő” tartása nyilvánul meg, s mint ilyen (és csak ilyen minőségében), nevelői funkciót is be tud tölteni.

Összegezve: igazat adhatunk Milan Kunderának, aki az európaiság lényegét abban látja, hogy „Istenből Deus absconditus lesz, az emberből a mindenek alapköve, ...tisztelet az egyén, az egyén eredeti gondolatai iránt, ...és a jog a sérthetetlen magánélethez.”¹⁰⁶

Ám sajnálatos fejlemény, hogy idővel az individuum méltósága is, s benne a magánélet szentsége - éppúgy, mint az európaiság másik két, általam már vázolt mozzanata - ellenkezőjére fordul. A konformizmus-jelenség kialakulására, pontosabban tömegmértékűvé válására kell gondolnunk. Nincs mód itt arra, hogy belemélyedjünk a konformizmus-téma kiterjedt s ellentmondásos szakirodalmába, elégedjünk meg néhány alapvetés vázlatos bemutatásával. Már 1700 körül William Penn, amerikai liberális gondolkodó jelzi, hogy „a konformitás olyan polgári erény, melynek a szabadság elvesztése az ára.”¹⁰⁷ A konformitás fogalma még pontosabbá s egyértelműbbé válik filozófiai leírásokban. Például Nietzsche éles szemmel veszi észre, hogy a külsődleges uniformitás, a polgár egyetemes egyenkabátja uralkodik, a „a modern ember meggyengült személyiségben szenved, ...olyan árny, ki álarcot, jelmezt visel.”¹⁰⁸ A felismerést Heidegger mélyíti el: „A ‘ki’ nem ez vagy amaz, nem mi magunk, és

¹⁰² Márai Sándor: Kassai örjárat, *i.m.*, 121.

¹⁰³ Uo. 106.

¹⁰⁴ Márai Sándor: Európa elrablása, *i. m.*, 92.

¹⁰⁵ Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága*, Budapest, Magvető, 1983, 97.

¹⁰⁶ Milan Kundera: *A regény művészete*. Budapest, Európa, 1992, 177, 202.

¹⁰⁷ William Penn: *Früchteder Einsamkeit*, (1693-1718), Heidelberg, Karl Winters Universitäts Buchhanglung. *Der Konformist*. 249-253. Angolul: *Conformity and Deviation*. Ed Berg and Bass, New York, Harper and Brothers Publishers, 1971. Előszó (számozatlan oldal).

¹⁰⁸ F. Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*, Budapest, Akadémiai, 1989, 54-55.

nem egyesek és nem valamennyiünk summája. A 'ki' a neutron, az akárki. ...A mindennapiság létmódját az akárki írja elő, aki nem valaki meghatározott, hanem mindenki, habár nem összegként az. ...Mindenki a másik, senki sem önmaga. Az *akárki*, akivel a mindennapi jelenvalólét *kijére* vonatkozó kérdést megválaszoltuk, a senki, akinek a jelenvalólét az egymásközlétben már mindenkor kiszolgáltatta magát.”¹⁰⁹ Végül Ernst Fischerre hivatkozhatunk, aki megadja a legtömörebb, egyúttal a legmélyebb filozófiai jelentést: „az Én elsüllyedése az Akárkiben a konformizmus.”¹¹⁰

Úgy tűnik tehát, mintha végét járnánk az individuum dicső korszakának. Legalábbis aggasztó, hogy „az életet kiszámító és tervező óriásgépeknek köszönhetően a világ uniformizálása nagyot lépett előre. ... Egyforma életük boldogságában az emberek már nem látják, hogy egyenruhát viselnek.”¹¹¹ A közelmúltban elhunyt kiváló gondolkodó, Castoriadis már nyíltan kimondja: „a modern történelem legkonformistább szakaszát éljük.”¹¹² Azt pedig remélhetőleg már nem kell külön bizonygatni, hogy az individuum méltósága s tisztelete, valamint a konformitás mint szolgálát s -tudat két, merőben különböző, mi több, egymásnak ellentmondó világot jelent.

*

Arra jutottunk, hogy az európaiság három - általam kiemelt - mozzanata, a keresztény hit, a vállalkozói érték és az individuum méltósága nem „tisztá” formában, nem pusztán önmagában, hanem ellentmondásos folyamatban, fölöttébb bonyolult érdekmozgásokban érvényesül. A vívódó s alázatos keresztény hit mellett felüti fejét a hitbéli megosztottság, a hivalkodó vallási allűr, az aszkézisre képtelen keresztény Európa. A szigorú s találékony munkaforma s gazdasági kezdeményező készség s képesség mellett megjelenik az igénytelenség, a rutin, a kényelem, illetőleg a dinamikus erővel való visszaélés örült veszélyforrása. Az individuum mélységes tisztelete, magasztos szabadságfoka pedig összekuszálódik az emberi rangot kikezdő, a személyiséget mélyen megalázó konformista alkalmazkodás kényszerével.

Az ellentétes előjelű folyamatok, az ellentmondások egyidejű létezéséből többen arra a következtetésre jutnak, hogy az európaiság valójában eltűnik. Elsorvad az állampolgár önállósága, kezdeményezési kedve s képessége, önérzete. A nemzetek lényegileg már csak megsértett és dölyfös kispolgári tömegekből állnak össze, akiket alantas vetélkedések tartanak össze. Ilyen körülmények között fájdalmasan kérdezi Márai Sándor már 1947-ben: „Van-e még *szellemi* Európa [s morális kultúra - K. S.]? Vagy csak országok, határok, pénzrendszerek, politikai rendszerek?”¹¹³ S alighanem megdöbbenünk Popper Péter válaszában, mely 2000-ben fogalmazódik meg: „Az európaiság nemsokára már csak rezervátumokban tenyészhet. ...Az európaiság, a lélek kereszténysége mintha egyre inkább eltűnne a délibábos messzeségben.”¹¹⁴

Mindenesetre a kérdés joggal felmerül: létezik-e manapság európaiság, illetőleg kiléphetünk-e a fentebb vázolt ellentmondásos folyamatokból?

¹⁰⁹ M. Heidegger: *Lét és idő*, Budapest, Gondolat, 1989, 259-261.

¹¹⁰ E. Fischer: *A fiatal nemzedék problémái*, Budapest, Gondolat, 1964, 97.

¹¹¹ Milan Kundera: *i. m.*, 177-178.

¹¹² C. Castoriadis: En mal de culture. *Esprit*, 1994. oct. 48.

¹¹³ Márai Sándor: *i. m.*, 33.

¹¹⁴ Popper Péter: Ezek mennek mostanában, *168 óra*, 2000. jún. 22., 22.

Azt hiszem, sokat kell még gondolkodnunk s vitáznunk erről a dilemmáról. Befejezésül két szempontot ajánlanék, amelyek talán termékenyítően hathatnának közös vizsgálódásainkban, a közeljövő kutatásaiban.

a) Ha valós aggodalomként nyugtázzuk is az európaiság ellen ható régi és újkeletű folyamatokat, maradhat még bennünk remény s óvatos bizakodás. Egyrészt nem szabad elfelejtenünk, hogy az európai országok közötti politikai és gazdasági természetű együttműködés a közeljövőben - minden számítás szerint - erősödni, és nem gyengülni fog. S megkönnyebbülten vehetjük tudomásul, hogy bárminemű együttműködés kedvező feltételt szülhet az európaiság eszméjének, erkölcsi-lelki tartalmának továbbélésére, illetőleg megújulására. Másrészt az európaiságban kifejeződő pozitív tartalmak s értékek végleges és teljes eltűnésétől - minden negatív tapasztalat ellenére - mégsem kell tartanunk. Európa, akármerre vezet is majd jövőbeli útja, tendenciájában soha nem tagadhatja meg történelme értékeit, benne az európaiság történeti vívmányait, mivel csak azok alapozhatják meg a jövőendő sikereit, s fordítva: azok nélkül esélye sem lenne annak a szerepnek a megőrzésére vagy megújítására, amely felemelte s világtényezőjévé formálta őt.

b) Érdemes még egyszer Delantyhoz fordulni. Ő (is) abból indul ki, hogy az ellentmondásos folyamatok miatt Európa mint egységes s „igazi” közösség nem jöhet létre, sem kulturális, sem politikai értelemben. Szerinte a demokratikus együttműködés nemzeti modellje nem vonatkoztatható, legalábbis nem magától értetődően a nemzetek fölötti szintre. Nézzük, mit javasol kiútként! A „központi kérdés: mi a tudás státusza és szerepe? ...Milyen módon válhat Európa tudástársadalommá? Lehetséges tudásra alapozott társadalmat teremteni?”¹¹⁵ Majd Habermasra és Böhmére hivatkozva megadja az egységesülés, általa egyedülként tételezett formáját: „a tudás manapság a ‘versenyszerű tudás’ formáját veszi fel, ...s a tudás mint kulturális tőke nem marad egyéni, hanem a szimbolizáción és szabályformulán keresztül egyének közötti világként áll elő.”¹¹⁶ Tehát a „tudástermelés” lesz az a szféra, amely túlmutat a nemzeti korlátokon, s valóban nemzetek fölöttivé válva az egységesülés folyamatának megalapozójává lesz. Anélkül, hogy eldönteni akarnám a megoldási módokról folyó vitát, felteszem a kérdést: a kulturális tőke, amely önmagában nagyszerű dolog, nem szül-e új megosztottságot és esélyegyenlőtlenséget nemzet és nemzet, egyén és egyén között?

Az európaiság kapcsán sokféle további dilemma halmozódik fel, s bizonyára nem egy problémát ma még pontosan meg sem tudunk fogalmazni. S alighanem számíthatunk váratlan s kellemetlen kérdések tucatjára is. Jó lenne viszont már ma megállapodnunk abban, hogy az európaiság történeti értékeket hordoz, melyekhez ragaszkodnunk nemcsak érdemes s kívánatos, de szükséges is.

¹¹⁵ G. Delanty: *i. m.*, a 6,5-ös és a 6,7-es pontok.

¹¹⁶ G. Delanty: *i. m.*, a 6,8-as és a 6,9-es pontok.

Ungvári-Zrínyi Imre:
Erkölcsei kultúra a posztkommunista társadalmakban

Dolgozatom címe szándékosan utal Schöpflin György *Politikai kultúra a posztkommunizmusban*¹¹⁷ című tanulmányára. Ezzel egyrészt jelezni szeretném, hogy vizsgálódásom sok tekintetben már gondolatilag becserkészett ösvények és kialakított alapfogalmak mentén halad, másrészt viszont a témaválasztással a térségről való gondolkodás további kiszélesítését, mélyebben meghúzódó struktúrák felé fordítását szeretném kezdeményezni. Térségünk az 1989-es politikai rendszerváltások után sokkal inkább felkeltette a nemzetközi politológiai és társadalomtudományi kutatás érdeklődését, mint korábban bármikor. Ennek ellenére a társadalmaink életvilágát szervező közösségi elkötelezettségek jellegzetes formáinak számbavétele mindenkor az itt élő szakemberek feladata marad, ugyanis olyan jelenségek felfedése és értelmezése hárul rájuk, amelyek külső szemnek gyakran láthatatlanok vagy értelmezhetetlenek. A közép- és kelet-európai térség országairól készült tanulmányok többsége a gazdasági szerkezet, a politikai intézményrendszer vagy a jogrendszer állapotával foglalkozik, azonban a változások jellegének megértéséhez legalább ilyen fontos számba venni a szóban forgó társadalmak tagjai között kialakult és tartósan fennálló kapcsolatrendszereket, illetve az ezeket meghatározó tényezőket. E kapcsolatok tanulmányozása azért rendkívül fontos, mert végső soron ezek képezik az emberek közötti szolidaritás „előzetes struktúráit” és ily módon rendkívüli szerepük van mind az emberek túlélési stratégiáinak kialakításában, mind pedig a társadalmi önszerveződés pozitív (pl. civil társadalmi), illetve negatív (pl. feketegazdaság, szervezett bűnözés) struktúráinak kialakulásában. A szóban forgó „előzetes struktúrák” ugyanúgy meghatározzák a kialakulóban levő „társadalmi szerződés” kereteit, mint az igazságérzet és a jogtudat maradványai vagy azok újonnan kialakított elemei. David Stark szociológus találó megállapítása szerint az, aki a közép- és kelet-európai átalakulás lényegét csupán abban látja, hogy a megbukott szocialista intézményeket hatékonyabb kapitalista intézményekkel kell helyettesíteni, ugyanabban a *racionalista hibában* maraszthalható el, mint ami a szocializmus bevezetésének is a kudarcát okozta.

Alapfogalmak

A *posztkommunista társadalom* kifejezés számunkra nem valamiféle konkrét, körülhatárolt tulajdonságokkal rendelkező gazdasági-társadalmi alakulatot jelent, hanem több, különböző fajta társadalmat, amelyek legfeljebb a maguk mögött hagyott állapotok hasonlósága következtében közelíthetők egymáshoz. A szóban forgó társadalmak esetében nem egy absztrakt modell kiépítéséről, hanem egy működő társadalom viszonszerkezetének újraalapozásáról, gyakorlatának fokozatos átalakításáról van szó. A kialakítandó alapok demokratikus jogi és intézményi szerkezetet, illetve magántulajdonon alapuló, tőkés gazdasági szerkezetet jelentenek, amelyeknek általános vonásai közismertek, de az egyes államok előtt álló konkrét feladatok rendkívül különbözőek mind a többi hasonló helyzetben levő államok, mind pedig a fejlett nyugat-európai államok gyakorlatához képest.

¹¹⁷ Schöpflin György: *Politikai kultúra a posztkommunizmusban*, ford. Lázár A. Péter, *Világosság*, 1993/ 8-9, 122-136.

A tőkés gazdasági és politikai intézményrendszerhez számtalan társadalmi tartalom járulhat, mindenik a maga mozgásterével és rugalmas határaival. A társadalmi tartalom a szervesen kialakult kulturális formák, mindenekelőtt a mindennapi gyakorlatot irányító szokások és morális szabályrendszerek függvénye, ugyanis az emberek e szabályok és szokások szemszögéből értelmezik a konkrét intézményi, jogi viszonyokat.¹¹⁸ Ennek plasztikus kifejezése Francis Fukuyama megállapítása, amely szerint Japán mind a demokráciát, mind pedig a kapitalizmust más kulturális normák szerint gyakorolja, mint az Egyesült Államok.¹¹⁹

Az „erkölcsi kultúra” kifejezést az alábbiakban az ugyancsak Fukuyama által javasolt kultúrafogalom kifejtett és társadalmi mutatókban megragadható változataként használom. Eszerint a kultúra örökölt erkölcsi szokások (etikai meggyőződések) összessége. Olyan eszmék, értékek, törekvések, reagálások, attitűdök tartoznak ide, amelyek a társadalmi gyakorlatban érvényesülő célracionalitáson túlmenően is, mintegy észrevétlenül befolyásolják, jellegzetes mintákba rendezik az emberek viselkedését.¹²⁰ A kultúra ilyen jellegű meghatározását lényegileg hasonlónak érzem Clifford Geertz kommunikációs antropológiájának *ethosz*-fogalmához. Geertz szerint „egy közösség *ethosza* nem más, mint tagjai életének alapárnyalata, jellege, minősége; morális és esztétikai stílusa, atmoszférája; azaz alapvető viszonyulás saját maguk és az élet által visszatükrözött világ felé”.¹²¹

Feltevésünk az, hogy a posztkommunista országok, illetve közelebbről meghatározva, a közép- és kelet-európai népek erkölcsi kultúrájának makroszociológiai tendenciái a polgárosodás sajátos nemzeti hagyományaiból, a közös történelmi tapasztalatok egyéni feldolgozómódjából, illetve a szocializmus emberi viszonyokat kikezdő, leépítő hatásaiból származnak. A posztkommunista országok jelenlegi morális állapota részben kiolvasható olyan általános társadalmi-viselkedési mutatókból, mint a *társadalmi igazságosság* alapkérdéseivel kapcsolatos álláspontok konszenzusképessége vagy -képtelensége, a *társadalmon belüli bizalom színvonala*, illetve az ezzel szoros összefüggésben levő együttműködési és társulási készség, azaz a *társadalmi tőke* állapota. Ezzel szemben az erkölcsi kultúra kiforratlansága és feloldatlan feszültségei legáltalánosabban a *normaszegő magatartások* elterjedtségében és a *kriminalitás* alaprendenciáiban jutnak kifejezésre.

Történelmi gyökerek

Tekintettel arra, hogy az erkölcsi kultúra, akárcsak a kultúra bármely más aspektusa, időbeli, a társadalmak történelmi fejlődése során kialakuló, hagyománnyá szerveződő jelenség, az egyes társadalmak, vagy társadalom-csoportok erkölcsi kultúrája leginkább történelmi megközelítésben válik hozzáférhetővé. Éppen ezért az alábbiakban igyekszünk rámutatni néhány olyan általános jellemvonásra, amelyek segítségével az egyes kultúrák és erkölcsi orientációk megkülönböztethetők egymástól. Ilyen általános jellemvonás például a térségünk államaira

¹¹⁸ Lásd Pierre Bourdieu jövőkép-alapú cselekvésről megfogalmazott álláspontját: Pierre Bourdieu: *A társadalmi racionalitás gazdasági feltételei*, in: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*, Budapest, Gondolat, 1978.

¹¹⁹ Vö. Francis Fukuyama: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*, ford. Somogyi Pál László, Budapest, Európa, 1997, 16.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Clifford Geertz: Az *ethosz*, a világkép és a szent szimbólumok elemzése, *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, Budapest, Századvég, 1994, 5.

jellemző szellemi hagyományok elkülönítésében az, hogy a *keleti*- vagy a *nyugati kereszténység*hez tartozik-e egy adott kultúra. Eszerint úgy gondoljuk, hogy a *moralitás hagyományainak* feltérképezésénél is számolnunk kell az egyén és közösség viszonyában a kölcsönösséget, az üdvözülés tekintetében pedig az egyén öntudatát és személyes erőfeszítését megkövetelő *nyugati típusú kereszténység*, illetve a belső meggyőződés kontrolljával szemben a közösség külső kontrolljára támaszkodó *keleti típusú kereszténység* különbözőségével.¹²² A kétfajta kereszténység nyilvánvalóan különböző típusú erkölcsi öntudatokat eredményezett. Az egyik esetben különféle (civil) társadalmi alakzatok viszonyhálózatába illeszkedő *autonóm egyén* öntudatáról van szó, míg a másik esetben az érdekviszonyok személyes hálózatának, illetve a világi-egyházi hatalomnak egyaránt kiszolgáltatott *alattvaló* szervilis engedelmességéről. A kétféle kulturális háttér különbözőségét éppúgy nem lehet figyelmen kívül hagyni, mint azt a különbséget, ami Itália északi részének a XII. század óta fennálló fejlett városi kultúrája és polgári tradíciója, illetve Dél-Itália polgárosulatlansága között fennáll. Mindezekre a későbbiekben még visszatérünk.

A vallási meghatározottságon túl szintén lényeges előzménynek számíthat az egyes népek regionális beágyazottsága és az ebből származó egzisztenciális élmények lenyomatát hordozó sajátos lelkületek és mentalitások. A közép-európai nemzetek (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, illetve Magyarország) számára a Kelet és a Nyugat közötti ütközőzónában az önállóság (a nemzeti lét) elvesztésétől való szorongás kis-nemzeti létállapota vált meghatározó jelentőségű motivációs tényezővé. Ez a létállapot, azaz a külső fenyegetéssel való szembenállás, illetve a zsarnoksággal, sőt mindenféle autoritással szembeni lázadás kényszere kiváló táptalajt jelentett az *idealista és romantikus attitűdök* számára, ugyanakkor viszont kevés mozgásteret engedett a mérlegelő belátásnak és a termékeny pragmatizmusnak. Az így adódó szocializációs formák olykor fontosabbak voltak az együvé tartozás érzésének megalapozása szempontjából, mint a nyelvi hasonlóság. Ezt a felismerést hordja magában Joseph Conrad kijelentése: „semmi sem olyan idegen a lengyel természettől - melyet az erkölcsi kényszer lovagias életérzése és az egyéni jogok túlzott tisztelete jellemez -, mint a »szláv lélek«.”¹²³

A fennálló renddel való szembenállás a kommunizmus éveiben tehát számos közép-európai országban a zsarnoksággal szembeni ősrégi indulatokból táplálkozott. Olyan mentalitások alakultak ki ily módon, amelyek a kommunista pártállami diktatúrákkal való szembenállás után is máig hatóan befolyásolják az illető népek egyéneinek magatartását, például párbeszédre és egyezségre való hajlamukat, viszonyukat a törvényes és intézményes rendhez, készségüket a következetes lemondást és önfegyelmet igénylő hatékony munkára stb. A történészek gyakran kiemelték a kommunistaellenes megnyilatkozások mögött meghúzódó erkölcsi indítékokat, mint amilyenek az igazságszeretet, a becsületesség, a bátorság, a hazugságok meg- illetve elvetése,¹²⁴ de alig hihetjük, hogy a változások a felsorolt indítékok győzelmét és általános társadalmi érvényesülését hozták. A szocializmus által teremtett társadalmi, gazdasági, politikai és jogi anomáliák leküzdésének indoklásában minden esetben kiemelt helyen szerepel az igazságosság és a jogszerűség helyreállítása, ugyanakkor úgy tűnik, hogy éppen az igazságosság különböző értelmezései és az ezekhez kötődő közéleti csatározások fejezik ki a legnyilvánvalóbban a posztkommunista társadalmak morális megosztottságának valódi mértékét.

¹²² Schöpflin: *i. m.*

¹²³ Idézi Milan Kundera: *Nyugat túsul ejtett része* (avagy Közép-Európa tragédiája), ford. Illényi Balázs, *Hétvilág*, 1991/3.

¹²⁴ John Lukács: *A XX. század és az újkor vége*, Budapest, Európa, 1994, 69.

Az igazságérzet zavarai

Szabad társadalmakban az igazságosság a társadalmi együttműködés alapkövetelménye. John Rawls klasszikus művében, *Az igazságosság elméletében*, az igazságosságot a törvények és társadalmi intézmények legfontosabb erényének nevezi, amelynek fényében mindenkor döntünk kell azok további fenntartásáról, megreformálásáról, vagy megszüntetéséről, mégpedig fejlettségükre vagy hatékonyságukra való tekintet nélkül.¹²⁵ Amint az igazságosság a társadalmi együttélés alapproblémája, éppúgy az igazságérzet a polgári (erkölcsi és politikai) öntudat belső mércéje. A diktatúráknak, függetlenül attól, hogy mit tartanak az igazságosságról, először mindig az igazságérzet esik áldozatul. Úgy tűnik, hogy ezt az érzékenységet mind a totális hatalom, mind pedig a totális kiszolgáltatottság elfeledteti az emberekkel. A kommunista diktatúrák nemcsak a gazdaságot és a közéletet sajátították ki a pártállam diktatúrája számára, hanem a társadalom orientációs bázisát is igyekeztek átformálni. Olyan eljárásokra gondolunk itt, mint a tulajdonosi tudat és a tulajdontisztelet megszüntetése, az egyéni teljesítmények értékének relativizálása, a valódi meggyőzés helyett a formális azonosulás kikényszerítése vagy a korrupció tolerálása. E gyakorlat eredményeképpen elterjedt a kettős életvitel és a karrierizmus, lehetetlenné vált a társadalom tagjai között az őszinte, előítéletektől mentes kooperáció.

Az igazságosságról való gondolkodás és kommunikáció, amely a klasszikus görög előzményektől kezdve a polgári erények kialakításának alapját képezte, a diktatúra körülményei között elvesztette mozgásterét és éltető alapját, az érdekluralitás tényének elismerését. Találón foglalta össze ebből a szempontból az állampolgár és az állam viszonyát Örkény Antal, amikor azt állítja, hogy „a közép-kelet-európai régióban [...] az elmúlt - és akár évszázadokban is mérhető - időszakban alapvetően a társadalmi és politikai igazságtalanság volt az az együttes élmény, mely meghatározta az emberek viszonyát az államhoz, a jogrendszerekhez és a politikához”.¹²⁶ Felismerhetően az efféle helyzetekből eredeztethető néhány, a mai kelet-európai társadalmakban tetten érhető mentalitás, mint amilyen az intézményi struktúrákkal szembeni bizalmatlanság, az ügyeskedő önérvényesítés elfogadása, a morális döntésekkel járó hátrány vállalásának pedig „balekséggént” való megbélyegzése, vagy az önérvényesítés és a kölcsönösség egymást kizáró lekritériumokká tétele stb.¹²⁷

A diktatúra maradványainak felszámolása azzal kezdődik, hogy elfogadjuk az igazságosság megszüntethetetlen sokféleségét, és nem maradunk közömbösek mások igazságosságról és igazságtalanságról kialakított szemlélete iránt. A másik ember igazságának megtapasztalása (ragaszkodása a saját igazságához) korlátokat, feltételeket szab saját igazságkövetésünk számára, ami legalábbis kezdetben kihívásként jelentkezik. Az ellentétes felfogások közeledése, egyensúlyuk kialakulása csakis az érdekek kifejezésének és ütköztetésük intézményes gyakorlatának hosszú távú tanulságaiból származhat.

A közép-kelet-európai társadalmakra éppen az igazságosság szempontjainak társadalmi heterogenitása és erőteljes polarizációja jellemző. Örkény Antal idézett írásának egyik megfogalmazása kiválóan összefoglalja ezt a heterogenitást: „Miközben leomlanak a politikai

¹²⁵ John Rawls: *Az igazságosság elmélete*, ford. Krokóvay Zsolt, Budapest, Osiris, 1997, 21-22.

¹²⁶ Örkény Antal: *Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*, Budapest, Új Mandátum, 1997, 23.

¹²⁷ Ezekkel a problémákkal részletesebben foglalkoztunk *Morális stratégiaváltás* című írásunkban, *Korunk*, 1996/12, amelynek néhány gondolatát az eddigiekben megismételtük.

határok Kelet és Nyugat között, és megnyílik a demokratikus társadalomfejlődés útja a posztoszocialista társadalmak számára, valamennyi egykori szocialista országban szinte azonos morális forgatókönyvnek megfelelően polarizálódnak az indulatok aszerint, hogy kiknek jár kárpótlás az elszenvedett sérelmekért, és kiknek nem; kik a felelősek az elkövetett bűnökért és mulasztásokért; kik voltak a vétkesek, és kik a néma cinkosok; kiknek jár jutalom, kitüntetés a hősi ellenállásért; kiknek mennyi jár, és mennyi adható az újrafelosztásra kerülő, úgynevezett össznépi tulajdonból, és egyáltalán, az új erkölcsi értékek megfogalmazása és az új gazdasági rend kialakítása során milyen elveket és módszereket kell követni.”¹²⁸

Az itt körvonalazott jelenségcsoport számbavételéből kitűnik, hogy a jelenlegi átmeneti időszak komplex feladatai a legtömörebben éppen az igazságosság-probléma összefüggésében fogalmazhatók meg. Eszerint olyan intézményes feltételeket kell kialakítani, amelyek minden társadalmilag releváns álláspont számára meggyőzően garantálják nemcsak az igazságosságról alkotott felfogásának kifejezését, hanem az igazságossághoz fűződő érdekeinek hatékony érvényesítését is. Csakis ez vezethet el a konszenzusorientált érdekkommunikációhoz és történelmileg belátható időn belül az érintettek többsége által elfogadott, valóban igazságos viszonyok megteremtéséhez.

Az intézményalakítás és konszenzusteremtés célkitűzése mindenekelőtt a probléma jelenlegi állapotának tárgyyszerű ismeretét igényeli. Erre vonatkozólag rendkívül értékes adalékokkal szolgálnak Örkény Antal nemzetközi összehasonlításban értelmezett átfogó vizsgálati eredményei a közép- és kelet-európai államok rendszerváltó népességének „empirikus igazságtudatáról”. Ezek szerint a szóban forgó népesség értékelhető és a nyugati mintáktól részben elütő válaszokat adott többek között a társadalmi egyenlőtlenségek és az állami szerepvállalás kérdéseire. Ilyenek például a szegénység döntő mértékben morális, azaz *magukat a szegényeket hibáztató* megítélése, vagy a gazdagságnak a *tisztességtelenséggel és az emberek erkölcstelen érvényesülésével* való magyarázata. Hasonlóan jellegzetesen kelet-európai szocialisztikus reziduum az aktív állami beavatkozás pártolása és a kockázatok elutasítása.

A legmegdöbbentőbb szemléleti különbség azonban Kelet és Nyugat között a társadalmi igazságosság általános megítélésében mutatkozik. Témánk szempontjából különös jelentőségű az a tény, hogy a szóban forgó felmérés során a megkérdezett emberek döntő többsége valamennyi posztoszocialista országban úgy vélte, hogy „egyáltalán nem lehet tudni, mi is az igazság a világon”. A morális tájékozódó képességnek ez a súlyos zavara nem csupán önmagában, hanem sokkal inkább következményeiben riasztó, ugyanis az említett választ szinte értelemszerűen követte a másik, még lehangolóbb álláspont, amely szerint *nem mutatkozik esély a társadalmi igazságtalanságok fölszámolására és az igazságosság helyreállítására*, illetve „semmi értelme társadalmi igazságosságról vitatkozni, hiszen úgysem lehet megváltoztatni azt, ami van”.¹²⁹ Örkény saját értelmezése szerint az adatok azt bizonyítják, hogy „A posztoszocialista társadalmak tagjaiból ijesztően hiányzik a társadalmi igazságosság meglétére vonatkozó előfeltevés. Nyilván nem arról van szó, hogy e társadalmak tagjai a társadalmi igazságosság létét megkérdőjelezve alapvető axiológiai dilemmákkal néznének szembe, hanem arról, hogy a hiánygazdaság negatív tapasztalatai és a demokratikus politikai közélet hiánya kiirtották belőlük az igazságosság és az igazságos intézmények iránti bizalmat.”¹³⁰

¹²⁸ Örkény, *i. m.*, 13.

¹²⁹ *I. m.*, 92-94.

¹³⁰ *I. m.*, 94.

Az említett tények önmagukban is magyarázatot adnak néhány, a posztkommunista társadalmak erkölcsi gyakorlatának „képlékenységére”, „lazaságára” vonatkozó észrevételre. Ezekben az estekben arról van ugyanis szó, hogy az alapértékek konszenzusának hiányában az állampolgárok morális és jogi tudata a közerkölcs követelményeit illetően bizonytalan: úgy tűnik számukra, hogy nincsenek áthághatatlan, szigorú szabályok, amelyeket mindenki betartana, nem léteznek hatékony erkölcsi hatalmak, abban a hegeli értelemben, hogy az emberek készek lennének értük feláldozni személyes érdekeiket vagy jólétüket. A jogok és kötelességek emberek közötti szimmetrikus viszonyossága ilyen helyzetben vagy föl sem merül, vagy mindegyre a „fogoly-dilemmához” hasonló helyzeteket teremt (számos ember úgy érzi, hogy javíthat a maga helyzetén, ha a többiek betartják a szabályt, de ő nem; s többnyire arról is meg van győződve, hogy mások is így gondolkodnak).

E jelenségek természetesen egy bonyolult problémakomplexumnak csupán egyik, tudatosított és egyetemes szabályok alá foglalt aspektusát jelentik. Végiggondolásuk során az ember egyszerre éli át a kisszerűség és tökéletlenség szégyenét, a végzetzerű megsemmisülés szorongató perspektíváját és a kételkedés igényét, ami végül is egy kanti ihletésű kérdés megfogalmazásához vezet: *mindezek ellenére a posztkommunista társadalmak léteznek - hogyan lehetségesek?*

Bizalom - bizalmatlanság

A posztkommunista társadalmakat gyakran alacsony bizalomszintű társadalmaknak nevezik. Tekintettel a bizalomnak az erkölcsi kultúrában játszott meghatározó szerepére, fontos megvizsgálni e jelenség főbb jellemzőit. A bizalom olyan kulturális tényező, amely Francis Fukuyama szerint a társadalmi élet valamennyi szegmensében jelen van, és amelynek színvonala egy egész nemzet jólétét és versenyképességét meghatározza. A bizalom megkönnyíti az együttműködést. Minél nagyobb a bizalom színvonala egy közösségen belül, annál nagyobb az együttműködési készség, s egyszersmind az együttműködés maga is bizalomteremtő. A társadalmi bizalom és a civil elkötelezettség sűrű hálózatának jelenléte együtt jár a gazdasági növekedéssel és a demokrácia sikerével. Kenneth Arrow Nobel-díjas közgazdász szerint gyakorlatilag bármely kereskedelmi tranzakció magában hord egy bizalmi tényezőt, sőt bármely hosszabb távú tranzakció is. Éppen ezért joggal feltételezhető, hogy a világban tapasztalható gazdasági fejletlenség nagy része a kölcsönös bizalomhiány következménye. Mindez felveti a kérdést: hogyan működik, illetve honnan származik a bizalom és hogyan lehet szert tenni rá ott, ahol ez hagyományosan hiányzik?

A bizalom komplex pszichológiai, morálfilozófiai, szociológiai jelenség, és az említett területek más-más képet alkotnak róla. Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a bizalom bizonyos fokig ellenáll a racionális megközelítésnek és átmenetet képez a közvetlen valóságon túlmutató benső elkötelezettségek felé. A bizalom e tekintetben a hithez hasonlóan a racionális célkövetések nélkülözhetetlen alapja, de egyszersmind a pusztán racionális magatartás határjelensége, ami lényege szerint túlmutat a szűkkörű racionális kalkuláción. Végso soron annak elismerését látjuk benne, hogy szükségünk van mások együttműködésére, és ennek érdekében készek vagyunk akár kockázatot is vállalni.

A bizalom kockázati tényezőjét emeli ki Niklas Luhmann is, amikor a bizalmat „kockázatos ajánlat”-ként értelmezi.¹³¹ Az ajánlatnak így, bár kockázatos, megvan az a haszna, hogy

¹³¹ Niklas Luhmann álláspontját az alábbiakban Vladimir Mares átfogó tanulmánya alapján értelmezzük. Vladimir Mares: *Încredere si procese de instituționalizare (Bizalom és intézményesítési folyamatok)*, *Revista de cercetări Sociale*, 1995/3.

csökkentheti a helyzet összetettségét. Ebben az értelmezésben az összetettség társadalmi szempontból a másik ember jelenlétét jelenti, akinek szándékai és reakciói kiszámíthatatlanok, azaz a múltbeli tapasztalatok alapján értelmezhetetlenek. E jelenlét mellett a világ elveszti nyilvánvalóságát, a jövő pedig bizonytalanná és feltételessé válik, lévén, hogy kibújik a múlt általi normatív meghatározás alól.

Luhmann bizalomfelfogása, amely szerint a „bizalomnak történelemre van szüksége, mintegy a múlt biztosítékára, de nem tekinthető pusztán e történelem konklúziójának”,¹³² rendkívül hasznos fogalmi, koncepcionális elemnek bizonyul a bizalom posztkommunista társadalmakra jellemző állapotának elemzésében. Fő erénye, hogy egyszerre ismeri el a bizalom múlthoz kötődését és nyitottságát, és teret biztosít az egyéni értelmezés számára. A bizalom aktusában a cselekvő csökkenti a jövő világának komplexitását, mintha elkötelezné magát amellett, hogy a jövőben csak egy, az általa kiemelt lehetőség létezik. Éppen ezért számít a bizalom kockázatos ajánlatnak, de egyszersmind éppen ezáltal teszi lehetővé azt is, hogy a cselekvő olyan együttműködő vagy összehangolt cselekvésekben vegyen részt, amelyek egy szimpla racionális számítás alapján nem lennének számára sem vonzóak, sem pedig valószínűek.

Eddigi gondolatmenetünkéből is kiderült, hogy a posztkommunista társadalmak társas együttműködési formái nem tartoznak a könnyen áttekinthető és intézményes ellenőrzésnek, illetve formális szabályoknak maradéktalanul alávetett gyakorlat körébe.

A posztkommunista társadalmak erkölcsi gyakorlatának vizsgálata megerősíti bennünk az erkölcsi jelenségek feloldhatatlan összetettségének tudatát. A konfúzió, a tranzakciós hálózati lehetőségek, a bizalom kockázata egyaránt jelen van a köznapi cselekvésben és egyaránt vezethet sikerhez, illetve szerződésszerű, normatívan körülhatárolt intézménystruktúrákhoz és az efféle strukturálódás lehetőségét szüntelenül megghiúsító csapdákhoz, a bizalmi tőkét lépésenként felélő, „egyetlen-ajánlatos” rablógazdálkodáshoz. Éppen ilyen helyzetekben mutatkozik meg az erkölcs rendkívüli társadalmi szerepe és értékelődik fel minden lelkiismeretes emberi viszonyulás. Ha a múltbeli egyneműség és kiszámíthatóság felől közelítünk e problémakomplexumhoz, be kell látnunk a szigorúan behatárolt cselekvési lehetőségek értelmetlenségét, ember- és erkölcstorzító hatását. Mindez elegendő kell legyen ahhoz, hogy ne siessünk lezárni a jelen és a jövő nyitottságát. Ez a nyitottság ugyanis a felelős, tehát egyszersmind kockázatos cselekvés feltétele.

¹³² I. m. 29. o.

Boldizsár Klára: A világválság metafizikája

„...a pácban mindenki benne van...”

Hamvas Béla

Hamvas Béla műveit olvasva önkéntelenül felmerül bennünk a kérdés: filozófussal vagy szép-íróval van dolgunk? Azt hiszem, hogy olyan embernél, aki igyekszik minél teljesebb életet élni, ez a két „tevékenység” nem választható szét. Hamvas szenvedélyesen és átélő látással szeret gondolkodni, töprengeni, a világ „tízezer dolgát” értelmezni, összefüggésben és egységben látni, mert elviselhetetlennek érzi és tartja a részeire, elemeire hullott világvalóságban az értelemről megfosztott életet...

Hamvas az író elsődleges feladatát abban látja, hogy kapcsolatot tart fenn az emberi világon kívüli Hatalmakkal s ő közvetíti üzeneteiket az emberek felé. Ugyanakkor az istenekkel szemben képes az egész emberiséget képviselni. Tehát ő a két világ között az összekötő kapocs, a határlény, a poeta sacer. Műveiben ő mutatja meg a lét, az Örök dolgait. Ő az, aki a transzcendenssel kapcsolatban lévén - látja, s épp ezért lehetősége van helyreállítani az megbomlott Egészet.¹³³ Az irodalom az a közvetítő közeg, amellyel az odafigyelő és értő emberek tudomására hozhatja a láthatatlant.

A válságról írt esszék bizonyos vonatkozásban most is időszerűek, hiszen ma is alig van nap, hogy a krízis és a válság kifejezéseket le ne írják. Hamvas Béla úgy véli, hogy *a modern ember materialisztikus, humanisztikus és alapvetően empirikus beállítottsága vezetett a modern Európa komplex, azaz világnézeti, morális, szociális, gazdasági, állami és társadalmi kríziséhez*. Hamvas Béla egyértelművé teszi, hogy korunk krízise nem egyszeri, véletlen ok következménye, mert a krízis megjelenése időnként szükségszerű. Hamvas nézőpontja Giulio Evoláéval egyezik meg, mert „Evola nem úgynevezett szakember... Gondolkodásának tárgya: az »egész«... Az egészet együtt nézi, nem ismer szakkérdést, differenciálódást. Olyan, mint Hérakleitosz, vagy Empedoklész gondolkodása: archaikus... könyvének tárgya az egész, és pedig az »egész« a krízisben: ezért felszólítás arra, hogy az ember nézze meg, mi ez a krízis.”¹³⁴ A válság az az arche, vagyis az a végső fokon meghatározó alap, amely - pozitíve vagy negatíve - „megrendezte” a két világháború közötti korszak drámáját, legyen annak végkifejlete bankcsőd, háború vagy forradalom. Hamvas az előbbi tényről jól felismerte és jogosan - Evolához igazodva - hérakleitoszi nézőpontból vetett számot a káosszal. Ez azt jelentette, hogy a krízist az Egészében szemlélte, azaz magában a válságban látta a megoldásának kezdetét is.

A krízis-jelenség legfőbb alanyi ismertetője a válságtudat, melyet a bizonytalanság és végzetesség érzése kísér. A válságban élő ember alapvető érzései a félelem, a szorongás, az aggodalom és a veszélyérzet. A válságot nagyon sokan érzékelik, de vannak, akik túlzott érzékenységgel reagálnak arra, ami mindig, minden időben történik. Ez a reakció természet-

¹³³ „a költő a hagyományt nem csak őrzi, hanem mindig újjáteremti, és pedig a logos, a szó erejével... az örök emberi tradíciót folytatja, és az istenivel való szövetséget” Hamvas Béla: *Poeta sacer*, Szombathely, Életünk Könyvek, 1992, 126.

¹³⁴ Hamvas Béla: *Modern apokalipszis, Világválság*, Budapest, Magvető, 1983, 9.

tesen nem közönséges hisztéria, hanem valóságos világmegrendülés tudati visszfénye, amely elég ahhoz, hogy ne menjen el az ember közömbösen a zavaró jelenség(ek) mellett. A válságtudat ugyanis nem más, mint a tárgyi világban fellépő megoldhatatlanság jele. Az Egészben mind a „végnek”, mind a „kezdetnek” saját oka van, amely azonban nem automatikusan fejt ki hatását, hanem azt az aktív, döntésre képes embernek kell mozgásban tartani. Minden válság sajátos körülmények között bontakozik ki, tehát egy adott krízis nem következhet be bármely tetszés szerinti időben. Minden válság megegyezik alapvető jellegzetességeiben, és ugyanakkor mindegyik egyedi. Hamvas szerint a harmincas évek krízisének alapvető különbsége az elmúltakhoz viszonyítva az, hogy most az „egyetemes emberiség helyzetének radikális válsága” bontakozott ki, míg a megelőzőekben a válság csak részterületeket érintett. Más kortárs magyar gondolkodók, írók és költők is regisztrálták a válságot mint kortünetet.¹³⁵

Hamvas alapvetően kétféle világválságot különböztet meg. A reménytelen és hiábavaló, kereszténységen kívüli világválságot, amely céltalan és értelmetlen szenvedések által vezet a világ fölmorzsolódásához (ide sorolja a tudományt, a filozófiát és mindazt, amit a kereszténység nem fogadott magába). A másik válság a kereszténységen belüli, egyfajta apokaliptikus válság, amely szintén keserves szenvedésekkel jár, de ez a szenvedés nem hiábavaló és nem megsemmisüléshez vezet, hanem Isten országának eljövételéhez.¹³⁶

Úgy tűnik, hogy napjainkra az emberiség elveszítette a katartikus megtisztulásra való képességét, elsilányította kultúráját, megszakította kapcsolatát Istennel és a másik Emberrel. Egyre jobban érződik a civilizáció lapossága és a félelmetes technika szellemtelensége, az ember eldologiasodása és elidegenedése.

Mindez sokatmondóan jelzi, hogy az egyének *fel nem ismertségének, félreismertségének, összetévesztettségének*, másvalakiként kezeltségének alapja nem csupán az illető személyiségének deformáltsága, konzisztenciájának megrendültsége, illetve másokat valamilyen módon manipulálni szándékozó lépése, hanem igen nagy mértékben az is, hogy az őket szemlélő és minősítő *felületes*, hiányzik belőle a figyelem, az empátia, monomániába zárkózik, könnyen áldozatul esik a látszatok legelemibb formáinak nemcsak az emberismeret, hanem a pusztá személyiségfelismerés, sőt akár a személyazonosítás terén is.¹³⁷

Hamvas a hatvanas évek során írt esszéiben ad meg egyértelműen olyan kategóriákat, amelyek segítségével az egyes emberek jellemezhetők: a valaki, az akárki és a senki. A valaki még megőrizte saját személyiségét és összhangra törekszik egy elfogadható társadalommal. Az ember még (meg)bízik, az akárki nem.¹³⁸ A valaki sem teljes értékű személy, de legalább közel áll hozzá, ha nem zárkózna annyira az individualizmusába, nyitottabb lenne mások és az Egész felé, igazán értékesse fejlődhetne. Az akárki az, aki már elvesztette egyéni jellegét, személyiségében különböző vonások keverednek profil nélkül, arca már nincs, legfeljebb karikatúrája. „Az akárki azt mondja, hogy a jelleg nem is fontos. A lényeg az, hogy a

¹³⁵ Gondolok itt például Ady Endre *A Nincsen himnusza*, József Attila *Eszmélet* vagy Pilinszky *Apokrif* című versére.

¹³⁶ Hamvas Béla: *Karnevál*, Budapest, Magvető, 1985, 90.

¹³⁷ A *Karnevál*ban Majoránna elcseréli a csecsemőket, a levéltár új igazgatója egyik pillanatban Ursinus püspöknek a VII. századból, később Shakespeare-nek, majd Corteznek képzei magát.

¹³⁸ Hamvas Béla: Utószó a valakiről, in *Hamvas Béla művei* IV, Szombathely, Életünk Könyvek, 1992, 224.

számítását megtalálja. Az emberek felcserélhetők lettek.”¹³⁹ A senki még jelentéktelenebb: „... a senki, már nem arc, de már nem is karikatúra. Legfeljebb szkéma. Az is ritkán. Már csak jelmez, egyenruha, de az is csak ürügy.”¹⁴⁰ A *Karnevál* - Hamvas Béla fő műve - az „akárik sorskatalógusa” elsősorban, főként karikatúrajellegük felől megmutatva, és persze lézeng körülöttük néhány senki is. Bormester természetesen fölöttük áll, hisz ő még a valakinél is több. A válság túlélése érdekében az embernek különböző életstratégiák között kell választania. Mindegyik közös jellemzője, hogy adott világhelyzetben kell döntést hoznia arról, hogy miképpen viszonyul az adott történeti és szocio-kulturális kontextushoz. A lótuszevő úgy él, mintha nem lenne krízis. Fajsúlytalan és felületes, de rajta is érződik az idő drámai feszültsége. Ez a típus az idő adta feladatok alól ki akarja magát vonni, s úgy tesz, mintha nem lenne mit megoldani, és olyan magatartást tanúsít, amellyel azt akarja jelezni, hogy ő mindezen felül van és ez rá nem vonatkozik. Elveszítheti kapcsolatát az idővel és maszkká¹⁴¹ merevedhet, s nem marad belőle más, mint „üres térbe merevedő lárva, mialatt a kor tovább rohan”.¹⁴² Az outsider tudatában van annak, hogy mi történik körülötte, de úgy véli, hogy egyedül ő tudja az egyedül üdvözítő megoldást. Ide tartozik minden politikai párt, ideológia és az összes szaktudomány, minden, ami „alúról” vagy „felüről” univerzális megoldást kínál minden felmerülő problémára. Ez a stratégia azért nem járhat sikerrel - még a részkérdések megoldásában sem -, mert külső beavatkozással akarja az időt áthatni.¹⁴³

A korszerűtlen számára „az egész krízis-helyzet idegen, az időn kívül született, nincsen valóságos kapcsolata a mával és nem is volt”. A lemaradt nem tud lépést tartani saját korával. Az idő és öközte a lemaradás folyamatosan nő. Az ilyen ember egzisztenciája elveszíti az időben való jelenlétét, életmenetében „korszerűtlenségi koefficiens” támad, s egyre nagyobb lesz a távolság egyéni sorsa és a közös emberi sors között.¹⁴⁴

Az „egységlátáshoz” azonban a tárgy iránti affinitásnak is társulnia kell, melyben döntő szerepe a szeretetnek van. A szeretet nem csupán a normális társadalmi együttélésben és az emberek közötti közvetlen viszonyban elengedhetetlen, hanem mindenütt, hiszen „szeretet nélkül őrvöngeni kell”.¹⁴⁵ Hamvas Béla szerint van bizonyos esélyünk a világ egysége alapján és a megfelelő affinitás révén arra, hogy az álcák mögé tekinthessünk, illetve elég sokat tudjunk meg a maszk mögött rejtőzködő emberről.

¹³⁹ Hamvas Béla: A senki, *Hamvas Béla művei*, IV, Szombathely, Életünk Könyvek, 1992, 212.

¹⁴⁰ Hamvas Béla: *Karnevál*, i. k. 213.

¹⁴¹ A *Karnevál*-ban ilyen például Kankalin Mátyás, aki hosszú tanulmányokat ír a körömvágásról és a borotválkozásról, vagy Doktor Boromeus, aki órákig szoktatja magát egy új szituációhoz.

¹⁴² Hamvas Béla: *Modern apokalipszis*, i. k., 44.

¹⁴³ Hamvas Béla: *Krízis és katarzis*, in Hamvas Béla: *Világválság*. Budapest, Magvető, 1983. 45. A *Karnevál* Ábelje ennek a típusnak reprezentánsa, aki a bűn vallása által akar üdvözülni.

¹⁴⁴ Hamvas Béla: *Krízis és katarzis*, i. k., 46.

¹⁴⁵ „Ez az itt a világban a privát és az intim ügyekben a házasságban és a családban és a szerelemben és a gondolkodásban épp úgy, mint a társadalmi és az állami és a világviszonylatokban, mondom, ez az egész apokaliptikus komédia itt nem egyéb, mint a szeretetlenség őrvöngése.” In Hamvas Béla: *Karnevál*, III., 89.

Kemény Katalin interpretációja szerint „mindegy, hogy mit mondunk előbb, fétis, maszk, lárva, mánia, rögeszme, örvény, cirkusz valamennyiben valamennyi, s aláhúzva a végösszeg: katasztrófa”.¹⁴⁶ Hamvas Béla azonban mégis lát némi reményt az igazság megragadására; ennek alapja metodológiai a totalitás elvének alkalmazása, erkölcsi-antropológiai feltétele pedig - mert nála ez is fontos - a szeretet következetes érvényesítése.

Másfél évtized elég volt ahhoz, hogy Hamvas belássa: az emberek nem élnek azzal a lehetőséggel, hogy maszkjaiktól megszabaduljanak, torzulásaiknak elejét vegyék, elsősorban úgy, hogy elkerüljék a nagyfokú individualizálódást és a technicista módon sematikus valóságfelfogást. A kicsinyes célokat követő offenzív rejtőzködés, valamint a mind silányabb individuumok deffenzív rejtőzködése - újabb és újabb megoldásokat keresve - továbbra is folyik.

Be kell látni, hogy a válsággal kapcsolatos magatartást nem lehet a „világhelyezettől eloldani... Ez a felismerés, ha tudatossá válik, az első lépés a tisztultabb és a katarzison túl lévő szellemiség jelentkezésének”. Ekkor az erkölcsi erő is megnövekszik, kialakul ugyanis: a bizalom olyan vezető, nevelő, tudó, gondolkodó iránt, akinek világhelyzete pozitív, de elfordulás attól, akié negatív. A tárgyias világhelyzet pedig abban gátol meg bennünket - tegyük mi ma hozzá -, hogy a megoldásról felelőtlenül ne blöffölhessünk.

A katarzis ideje, mint a változás és az egész emberiségre kiterjedő megújulás még nincs itt, de ugyanakkor már itt működik, hisz már közöttünk járnak az egyéni katarzison átment emberek is. Az egyénnek és a közösségnek újra képessé kell válnia a részjelenségek és szakkérdések vizsgálata helyett az archaikus filozófusok gondolkodásmódjára, az Egész szemléletére.

¹⁴⁶ Kemény Katalin: *Az ember, aki ismerte saját neveit*, Budapest, Akadémiai, 1986, 56.

Staller Tamás:
A környezeti erkölcs és a kelet-európai valóság

Az erkölcsök kelet-európai történetében bizonyosan fordulópontot jelentett a kommunista birodalom felrobbanása. Hogy azonban ez a kijelentés a környezeti erkölcsök tekintetében is igaz lenne, nos, ezt valószínűleg fenntartásokkal kellene fogadnunk. Ami biztos, vagy legalábbis nagy valószínűséggel annak látszik, az a birodalom XX. század végi utódállamainak elképesztő környezeti állapota. Éppen ezért környezeti erkölcsökről csakis a morális állapotok szociális és ökonómiai háttéréből kiindulva lehet beszélni. Amíg az erkölcsöknek a történelemben mindig egyfajta surviving szerepe volt, addig a XXI. század küszöbén, és paradigmátikusán a posztkommunista régióban, a környezettel közvetlen összefüggésben lévő erkölcsi megfontolások sokkal inkább az általában vett humán moralitás fokozatos kiüresedését, sőt: a morális gondolkodás degradálódását jelentik. A térség mind a mai napig éppenséggel egy kelet-európai melting pot is lehetne, a szó vagy a kifejezés legszebb ökológiai értelmében, azaz: az etnikumok pazar környezetkulturális variációinak valamiféle kánonja. Ám a nemzetállamok újkori európai története ennek pontosan az ellenkezőjéről gondoskodott. A balkanizálódás, a pánszlávizmus és a pángermanizmus, a politikai szélsőségség és anarchia, a jócskán késő, sőt olykor elmaradt polgárosodás, a bürokrácia, a korrupció és a közéleti mizéria, a gazdasági káosz, a hozzá nem értés, az olykor vágató infláció, alkalmasint pedig a monetáris csodákkal félrevezető politikai maffiózók, a szemérmetlen kizsákmányolás, és az elit versus néposztályok közti szociális olló szüntelenül szélesre nyitottsága (amit az előbbiek szinte mindig, másutt nem tapasztalható fennhéjázással és cinizmussal überoltak), - nos, íme a térség emberének élettartozékai. Mégis, mit várhatunk - akár a rendszerváltozást követő nyolc-tíz év múlva, a környezeti erkölcs tekintetében - attól a kelet-európai polgártól, aki évszázadokon keresztül egy ilyen összetett életű miliőben vegetált? Amit várhatunk, az voltaképpen a szemünk előtt van. A *Sein* és a *Sollen* morál- és társadalomtörténeti párviadalában, amikor a létproblémák egyik megoldáskeresési lehetősége a megkívánt, következésképpen idealizált állapotok experimentális kifuttatni akarása volt és maradt, a természeti és társadalmi környezettel szemben tanúsított emberi magatartások elvesztek a *Sein*ben. A megbénult tömegközlekedésű, emberi életre voltaképpen nem igazán alkalmas kelet-európai nagyváros lakója akkor is a környezeti ártalmak következtében sajnálja, hogy erre a világra született, és hal meg jóval idő előtt, ha a leginkább fantáziadús városfejlesztő programokról hallhat időről időre. A térség mindenoldalúan - a talaj állapotától az urbanizációig, az ivóvíztől az erdőpusztulásig, a levegőtől a hulladékelhelyezésig - jutott ebbe a helyzetbe az ezredfordulóra.

A második világháborút követő szociális történések meghatározó mozgatói közé tartoztak a - főképpen humán és szociális, kevésbé a naturális - környezeti tendenciák. Amikor kétfajta környezetről beszélünk, akkor a humán környezeti attitűd kettősségében gondolkodunk. Vagyis, az ember és a világ kölcsönkapcsolatában, az emberi aktivitás gerjesztette folyamatok mind a *societas*, mind pedig a *natura* irányában indukálnak irreverzibilis változásokat. Ezek mindegyike valamilyen módon az embert környező világ, azaz az emberi környezet része lesz. Következésképpen, a társadalmi környezetben és a természetben az ember által okozott hatások visszahatnak magára az emberre, az ember fizikai, lelki, szellemi és szociális entitásaira egyaránt. Ha nem is egyidőben, vagy szabályos egymásutániságukban. Ezt a körülményt azért fontos belátnunk, mondhatnánk: itt és most, Európában, az európai közösségszerveződésnek azokban a történelmi pillanataiban, amikor ennek a kontinensnek az egyik fele kéri a bebocsátását a másik fele által szervezett és irányított szervezetbe, mert a

környezet szempontjából az egész kontinens, sőt az egész glóbusz, egységes egész. Nagyon valószínű, hogy hamarosan megírják majd Európa történetét az ökológia felől nézve. És ez nem valamiféle otromba túlhajtása a környezeti problémáknak, hanem annak prózai tudomásulvétele, hogy a gazdasági, a politikai, a katonai, a kulturális kérdések hovatovább megválaszolhatatlanok, tehát - valamilyen módon - irányíthatatlanok az ökológiai szempontok átlátása nélkül. Márpedig az európai kultúra első számú üzenete az, hogy csak azt vagyunk képesek uralni, amit a racionalitásunkkal, az intellektusunkkal a magunkénak tudunk. Persze, az sem kérdéses, hogy a görög poliszdemokrácia által a nyugati világ szellemi piedesztáljára ültetett oksági/racionális gondolkodás a felelős a Föld környezeti állapotáért. Az európai (és észak-amerikai) ipari kapitalizmus, főleg 1945-öt követően, ezt a célracionalitást szinte az abszurditásig fejlesztette. A tény, hogy ez az intellektuális sajátosság egy egész kultúrát a természet (és az emberi természet) kizsákmányolójává tett, mostanában már markánsan látható. Ebből a megfontolásból még azt a meglehetősen keresetlen kifejezést is használhatjuk, hogy Európa, az Uráltól Írorszáig, úgy, ahogy van, kollektíve bűnös a világ mai környezeti állapotáért. Ami mégis esetünkben fontos, az az, hogy Kelet-Európa ugyanazokkal a morális és etikai szimptomákkal érkezett el a XX. század második feléhez, mint Nyugat-Európa. A szovjet típusú kommunizmusban ez a régió kollektíve hülyült bele abba, amit a hivatalos ideológia a „természet fölötti győzelemnek” aposztrofált. Az már csak a kultúra önmaga irányában kiváltott, és a szellemi-lelki környezetben inherensen tovagyűrűző hatásait mutatja, hogy a politikacsináló elit ismert intellektuális „kvalitásaival” egyetemben sem volt képes ráhangolódni a társadalom önszabályozó mechanizmusaira. Vagy hogy az edukáció egész folyamatában jószerével brutális kényszert alkalmaztak a vallással és a vallásossággal szemben. A lelki élet egészsége felett Európában kétezer esztendeje örökdő vallásnak, és vele a mással nem helyettesíthető moralitásnak ez a kiiktatása valóban a nagytermészet és az emberi természet fölötti győzelmet jelentette.

Persze, a kommunizmus ideológiai indoktrinációi az ember/természet kontaktus vonatkozásában korántsem jelentették azt, hogy az európai kultúra 1917-től vagy a második világháborút követően - ettől - valamiféle gellert kapott volna. Ökológus berkekben ismert az a példa, amellyel a keleti és a nyugati ember természet-attitűdjét szokták kifejezésre juttatni. Ha ugyanis egy nyugati kultúrába született ember szeretetét akarja kifejezésre juttatni, akkor virágot visz. A virágot leszakítja, esetleg kellően becsomagolja, és elviszi, majd átadja. Egy - mondjuk - kínai, legalábbis tradicionálisan, úgy cselekszik, ahogyan ősei is tették időtlen idők óta. Ő nem szakítja ki a virágot annak természetes élőhelyéből, és a már halott virágot ugyan miért vinné a szeretett lénynek. Az ázsiai ember fogja a kedvesét, elviszi a virághoz, a bokorhoz, a fához, és leül vele mellé, hogy együtt érezzék annak a másik élőnek a varázsos fluidumát. Micsoda különbség! A világ egyik felén az emberek idestova kétezeröt száz esztendeje egyebet sem tesznek, mint elbirtokolják az élővilágot, élőhelyeivel, talajával, vizeivel, levegőjével egyetemben. A Teremtés bibliai könyvének van két passzusa. Az egyik arról szól, hogy az Isten az egész világot, az élőt és az élettelen, azért teremtette, hogy az embert szolgálja. Néhány bekezdéssel odébb van egy másik passzus, amely arról szól, hogy az emberre, akit legutolsónak teremtett az Isten, rábízta a világot, azzal, hogy azt felelősséggel gondozza. A Biblia ószövetségi könyvei a zsidó néphez kötődnek. Ez a nép keletről jött, és - a vallási intellektus tekintetében a monoteizmussal - megalapozta Európát. A két említett bibliai passzusban a keleti és a nyugati gondolkodás - szinte - egyszerre köszön vissza. A XX. századi kelet-európai, népi demokratikus szocializmusnak titulált rezsimek nem szakítottak az alienáció egyetlen formájával sem. Sőt! A kizsákmányolásnak, az elidegenedésnek a legdurvább, a leginkább emberellenes módozatait produkálták. A természetes és a humán természeti környezet, azaz az ember legteljesebb (a „humán természetivel” a szellemi és a lelki környezeteket is ideértve) élőhelyét, vagy az eredeti görög néven: az *oikos*-át, romboltatták le

magukkal az emberekkel. A különböző gazdasági tervek idióta célkitűzéseiben tulajdonképpen a legnyersebb kapitalizmus jelent meg. De hiszen ez nem is lehetett másként. Ezek a társadalmak a kapitalizmusnak egy szociális kísérletét valósították meg. Nyilvánvalóan azzal különbözve a történelmi tőketársadalom trendjétől, hogy az általuk „felépítménynek” nevezett, valójában az emberek lelki életét reprezentáló networkökben a legszörnyűbb, ámde organikus társadalomfejlődés közben is megőrzött, és éppen ezért normálisnak tekinthető - például a természet felé irányuló - lelki viszonyulásokat szinte teljesen szétzilálta. Ha egy múzeumban egyszer összehozzák majd mindazokat a környezeti kultúrával, vagy más-különb: a művi-mesterséges környezettel kapcsolatos, ez idő tájt született építészeti, táji, belsőépítészeti terveket (amelyekből, szerencsére nem minden valósult meg), akkor itt lesz látható egy helyen a kelet-európai ember teljes szellemi és lelki elsötétítésének teljes anatómikus tablója.

Az 1990-es évek legelején bejárta a világot egy fénykép, amelyen „fekete” gyerekek játszanak fekete pocsolyában, valahol egy nagyváros szélén. A háttérben mintha füstölő gyárkémény, városi jellegű házak és dombok körvonalai lennének láthatók. A fotó először a National Geographicban jelent meg. A kép aláírása elosztatja a félreértést. A gyerekek nem feketék, hanem román nemzetiségűek, tehát fehér bőrűek. A sötét színű lé, amellyel egymást fröcskölik, nem más, mint kőolaj, pakurának nevezett származékanyagával körítve. Ennek két, közvetlenül érezhető tulajdonsága áthatóan kellemetlen szag és az, hogy az emberi bőrbe beivódik, gyakori érintkezést követően pedig élethossziglan nem lesz eltávolítható. A képhez tartozó szövegből az is kiderül, hogy a gyerekek életideje jelentősen megrövidül azon a vidéken, ahol az egykori kommunista Románia olajipara virágzott. Megtudjuk azt is, hogy a háttérben húzódó dombok meddőhányók. A meddőhányókhoz már a rendszerváltást követően bezárt kőszénbányák tartoznak. Az ezekben a bányákban valamikor dolgozó emberek, ha mostanra nem haltak meg, súlyos betegségben szenvednek. A képen látható gyerekek közül többen máris árvák. A városias jellegű épületeknek még a külső elhanyagoltsága is jócskán elfedi az épületek belsejében található iszonyatos állapotokat: a csatornázás elavult, a falak nedvesek, a csapokból jövő víz emberi fogyasztásra alkalmatlan, a lakások túlszűfoeltságát, a higiénia nem létezik, és a - nem csupán környezeti értelemben vett - kultúra teljesen hiányzik. A volt szocialista országokban az ipari körzetekben élők az állam által a legkülönbözőbb juttatásokban részesültek. A viszonylag jó orvosi és egészségügyi ellátástól egészen az ingyenes, vagy alig valamibe kerülő lakásokig, az itt élők vagy az ide települők a lakosság többi részéhez viszonyítva még az általánosan tapasztalható hiánygazdasági körülmények közepette sem szenvedtek hiányt - az alapvető szükségleti javakban. És mégis. Már a nyolcvanas évektől kezdtek az emberek, a családok elszivárogni ezekről a területekről. Miközben a kommunista rezsimek sokszor az ittlakókban látták megtestesülni az úgynevezett szocialista embertípust, valamiért éppen e fertályain a létező szocializmusnak az embereknek egyszeriben elégük lett az egészségből. Mármint a szocializmusból, mint olyanból. Aki tehette, pontosabban: aki még nem volt krónikusan, vagy pláne, reménytelenül beteg, inkább gondolta, hogy a családja és a saját életsztenderdjénél előbbre valóbb az elemi egészség. Az egyáltalában nem kézzelfogható magyarázat az lehet, hogy a szabad társadalmakban ez idő tájt hirtelen felerősödött a környezeti problémákkal összefüggő politika. Megjelenik a közvélemény horizontján az akkorra már markáns tudományos előrehaladottságot felmutató ökológia. Egyszeriben a közgazdaság elemi szempontjai közé küzdik fel magukat az addig a piaci meghatározottságot nélkülöző természeti források. A tőketulajdonosok egyre finnyásabbak lesznek befektetéseik tartós és látható elhelyezéseinél. Például, már nem igazán kell az olyan lakás a magára valamit is adó polgárnak, amely zajos helyen van, és ahol ráadásul a levegő sem a legjobb.

A nyugat-európai rádióadásokban, amelyek kelet felé sugároznak, s amelyeket az itteni államvezetések „fellazítóaknak” titulálnak, arra célozva, hogy ezek a rendszer megdöntését készítik elő, egyre több környezeti szakértőt szólaltatnak meg. A legkülönbözőbb tudományok képviselői beszélnek a nyugati országok környezeti gondjairól, sőt: alkalmasint botrányairól, a globális katasztrófa felé mutató - meglehetősen érezhető és baljós - előjelekről. A kelet-európai emberek elkezdnek a saját környezetük helyzetéről töprengeni. A nyolcvanas évek közepére a szovjet típusú diktatúrákban megjelennek az első környezetvédelmi miniszterek. Magyarországon a korábbi ifjúkommunista vezér, végzettségére nézve agrármérnök, tölti be először ezt a funkciót. Talán nem véletlen, hogy a környezeti problémáknak ez a felülről és politikailag történő szabályozottsága, időnkénti túlszabályozottsága, a mai napig több gondot okoz, mint amennyit megold. Az első magyarországi környezetvédelmi kormányzat idejére esik három olyan eset, amelynek mindegyike, helyesebben, a hozzájuk való állampolitikai viszony és a kezelés módja, paradigmaticusnak mondható a térség viszonylatában. A Bős-Nagymaros ügy, Csernobil magyarországi hatása, és Tengiz, ez a Szovjetunióban lévő sivatagi terület, ahová több száz magyar szakember ment dolgozni.

Az első esetben, még az „események” előtt, valamikor az ötvenes évek elején, két - akkori - szocialista ország nagy titokban, a közvélemény teljes kizárásával, megállapodott abban, hogy - energiagondjaikat enyhítendő - a két ország közös határán húzódó Duna folyón duzzasztógátat és vízierőművet építenek. Azután telt-múlt az idő, és a Nagy Testvérnek kisebb gondja is nagyobb volt, semhogy ennek a két apró szövetségesének piti energiaproblémáival foglalkozkodjon. Dúlt ugyanis a hidegháború, és miután akkor minden nagy volumenű kérdésben a Kremlben döntöttek, jó időre ez a terv is elaludt. A nyolcvanas évek második felében ismét előkerült. Akkorra a birodalom már túl volt a világbirodalmi illúzióin. A fegyverkezési versenyben alulmaradt a rivális liberális demokráciákkal szemben. Voltaképpen nem ebben, inkább abban a technológiai versenyben, amely a két, egymással farkasszemet néző hatalmi rendszer közt zajlott. Azután ott volt még az a világméretű és - szinte - sokszerű felismerés, ami mindkét rendszer politikai vezérgarnitúrájában azonos reflexiókkal járt, s amelyet a beinduló - a Római Klub részéről szervezett - „világjelentések” okoztak. Azaz: mostantól kezdve nincsenek győztesek. Az emberiség jövőjét ezentúl már nem a győztesek üvöltései és a legyőzöttek jajkiáltásai fogják beharsogni. A jövő egyetlen alternatívája az emberiség kegyelemért könyörgése a természet előtt, vagy lassú, ám totális pusztulása lesz. A ma már egyáltalában nem olyan patetikus felvetésre a keleti kommunista társadalmak lényegükből fakadó, tehát voluntarista válaszokkal szolgáltak. A Szovjetunióban és a létező szocializmusban megindul a természet legyőzéséért folytatott harc. Folyókat fordítanak ellenkező irányba, semmibe veszik a termőtalaj tűrőképességét és túltelítik műtrágyával. Egyre gyűlnek a szeméthegyek a városok környékén, és a veszélyes hulladékok elhelyezését az önmagukat egyre nehezebben eltartó kelet-európai gazdaságok egyszerűen nem tekintik életbevágó problémának. Bős-Nagymaros egy igazi és hamisítatlan szocialista szörnyként robban be a nyolcvanas évek második felének magyar és kelet-európai világába. A rezsim mint valami technológiai csodát vezeti be a közvéleménybe. Mégis, az akkori átlag újságolvasó, aki nem szokott hozzá, hogy a „szocialista nagyberuházásokat” megindokolják neki, most egyszerre értetlenül és valamilyen ki nem fejezhető meglepedettséggel tapasztalta a politikai vezetés empátiáját. Eddigre már maga is „patkolt” lévén környezeti ügyekben, érezhette, hogy valami nem stimmel. Először láthatta a vezetőket igazán zavarban. A történelmi materializmus hibbant technológia-imádata mintha megtorpant volna itt, Európa közepén. Mintha egyszeriben világossá vált volna a magyar és a csehszlovák államvezetések számára a tény: a természetet nem lehet büntetlenül legyilkolni. A tervezett gát természeti, szociális, technológiai, sőt: társadalomlélektani hozadékaikról a hivatalos politika mellett az akkor ellenzékben lévő politikai, tudományos, irodalmi, művészeti és környezetvédő informális csoportok is letették

az obulusukat. A helyzet egyre forróbbá vált. Az emberek kezdték megérezni, hogy a rezsim megint valamit rájuk akar erőltetni, és hogy ez a valami már súlyosan érinti elemi életminőségüket. Kiderült egy, az utóbbi hetven évben már létezett, de nem tudatosult evidencia: a kelet-európai ember, mert életét egy - másokhoz képest - politikailag túldeterminált világban volt kénytelen megélni, másoknál sokkal érzékenyebben viselkedik olyan helyzetekben, amelyekben az „otthonát”, azaz az oikosztát, az ökóját veszély fenyegeti. Mondhatnánk azt is, hogy a „föld”, a „levegő”, a „békesség”, az „erdő”, a „tisztá víz”, az „egészség” az etikai topfogalmak a kelet-európai ember erkölcsi világképében. És hozzátehetnénk: ezekért akár a legelképesztőbb diktatúrákat is képes elviselni. A vízlépcső-ügy kisvártatva két „táborbeli” ország konfliktusává nőtte ki magát. Végül - a kelet-európai rendszerváltást követően - az Európai Bíróság elé került. Ma, a kelet-európai politikai rendszerváltás után tizenegy évvel, jól látszódnak a kulminációs ponthoz vezető tendenciák. Talán a legfontosabb ilyen tendencia Bős-Nagymaros volt. Hogy a természet mennyire válhat az emberi és állampolgári jogok kérdésévé, az nem látszott az ügy történetének első időszakában. Ugyanakkor háttorzongató élességgel hasított bele a kelet-európai ember tudatába az a felismerés, hogy a rendszer hazudik. Márpedig a diktatúrák politikai vezetői előre megfontolt szándékkal vezették félre a közvéleményt akkor, amikor alapvetően nagypolitikai és - másodsorban - energetikai megfontolásokból, a Duna és a természeti környezet megkímélésére hivatkozva, benyújtották gigantomán elképzeléseiket. A magyar és a csehszlovák tudományos akadémia egyaránt ellenezte a tervet. Csak erőteljes politikai nyomásra álltak el attól, hogy a nemzetközi tudományos grémiumok elé vigyék az ügyet. Ekkorra már ismertek voltak a Szigetköz egyedi és pótolhatatlan flóráját, faunáját, folklórját és épített környezetét fenyegető beláthatatlan veszélyek az esetleges megépítést követően. A politika kelet-európai egén tehát bekövetkezett az, ami a korábbiakban szinte elképzelhetetlen volt. A hatalom által nemes egyszerűséggel lakosságnak nevezett emberek heurisztikusan döbrentek rá arra, hogy az állandóan rájuk hivatkozó hatalom számára a legkevésbé sem fontosak. A politikai bizalmat rendítette meg a Dunaszaurusz. 1987 áprilisa, Budapest. Az emberek Mihail Gorbacsov jóvoltából már napok óta tudták, hogy mi történt az ukrajnai Csernobilban. A magyar vezetés azonban - szokásos módon - ködösített. A nyugati tömegkommunikáció arról tudósított, hogy a svédországi rénszarvasok szervezetében a normálisnál jóval magasabb radioaktivitást mutattak ki. Valószínűleg a szokásos sajtótúlzás, gondolták a hidegvérűbbek. De a másik hír, hogy egy, a légkörbe került radioaktív felhő Magyarország felé tart, ez már sokkolta a hatalmat is. És ekkor következett az, ami egy újabb, irreverzibilis adalék volt a rendszer végkifejletéhez. A Duna-parton, a Lánchíd pesti oldalán, közvetlenül a tudományos akadémia épületével szemben (lehet, hogy szimptomatikusan?), egy mérőműszerrel folyamatosan vizsgálták a levegő radioaktív szintjét. Amikor egy óvodás is tudja... Egyszerűen, az ökopropaganda tekintetében nem álltak valami magas piedesztálon. Ami önmagában több volt, mint bűn. Hiba volt. A régi reflexek alapján gondolkozott a hatalom. Még mindig azt hitte ugyanis, hogy a hatalom mindig és mindent jobban tud. Hovatovább, ő az, aki tudhat egyáltalán. A zárt társadalmaknak erről a tulajdonságáról, és arról, hogy ezt a beavatottságát milyen alávaló módszerekkel garantálta önmaga számára, már régen tudott a világ. Koestler, Orwell, Huxley vagy Karl Popper minuciózus pontossággal leírták ezeknek a társadalmaknak azt a törekvését, hogy polgáraikat igyekeznek megfosztani a legalapvetőbb információktól. Azt azonban egyikük sem sejtette, hogy egyszer bekövetkezik az a pillanat, amikor a világtársadalom elérkezik ahhoz a stádiumhoz, amikor lesznek információk, amelyek közvetlenül befolyásolják az emberek életét. Ráadásul, ugyan honnan tudhatták volna, amit a liberális demokráciák akkorra jól tudtak, hogy a lehető legfontosabbak az emberek számára a közvetlen életükkel összefüggő információk, és hogy ezeket nem szabad manipulálni. A harmadik magyar ügy arról szólt, hogy a hatalom nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy ne törődjön

állampolgárai életével és egészségével. A Tengizbe került magyarok előtt egyetlen hazai illetékes sem tartotta kötelességének, hogy megvizsgáltassa azokat a közép-európai ember számára ismeretlen, éppen ezért veszélyekkel járó környezeti körülményeket, amelyek az oda kiutazókat fogadják. Az eredmény ismert. Korai halál, rokkantság, súlyos lelki és idegrendszeri traumák. Ökoetika és ökopolitika. Két fogalom, amelyet a posztkommunista kelet-európai országoknak tanulniuk kell. Nyilvánvalóan azért, mert az eurokonformitás nyitja ebben van, mindenekelőtt: az ökológiai intelligenciában, ami egyedül hivatott maradéktalanul megvalósítani a kontinensnek és a glóbusznak humánus arculatát.

Szabó Tibor:
Az európaiság és az olasz politikai-erkölcsi kultúra

A föníciai Agénor király szépséges leánya elrablásának ógörög mítosza után ma újból mitikus fogalommá kezd válni Európa, annyiféle megfogalmazása létezik már: földrajzi, gazdasági, jogi, esztétikai, filozófiai, politikai. S minél több oldalról közelítjük meg, szinte annál messzebbre kerül tőlünk. Már egyenesen ködbe veszni látszik.

A különböző megközelítési módokra azonban, paradox módon, mégis szükségünk van, mert hiszen ez az a tér, amelyben élünk. Ráadásul az Európa-fogalmak sok esetben megegyeznek egymással, ami Európa főbb jellemvonásait illeti. Lehet őket kategorizálni. Mi azt a fogalmat tartjuk a sok közül elfogadhatónak, amely Európát *paradigmaként* értelmezi.¹⁴⁷ Ez *kialakulását és mibenlétét tekintve* egy meghatározott társadalmi-termelési formáció és az ahhoz kapcsolódó kultúra, majd a kapitalizmus, az árutermelés, a piacgazdaság, a városiasodás, a polgárosodás jelenségével függ össze. Jövőjét pedig a globalizmus hatása alatt és mellett kell majd kialakítani.

Azonban ahogyan az a történeti-társadalmi kategóriáknál lenni szokott, ugyanannak a fogalomnak változóak a tartalmai. Ha csak földrajzilag tekintjük Európát, vannak benne vitatható határterületek (Törökország, Málta vagy Kelet-Európa), amelyek hovatartozása mindig mérlegelés kérdése lehet. Továbbá vannak benne vallási, politikai és kulturális törésvonalak. Ennek ellenére azt lehet mondani, hogy Európának van egységes múltja, talán egységes jelene is van, de jövőjét, karakterét meg kell alkotni. Ez az európaiság fogalmának lényege. Ki kell ugyanis tölteni konkrét tartalommal az új Európa fogalmi kereteit. Helyesen mondja a francia kutató, Gérard Soulier: „Egységes Európáról beszélni annyi, mint elismerni, hogy ez az egység nem létezik. Csak közös politikai akarat eredményezheti ezt az egységet, amely el van szánva, hogy kitalálja és felépíti azt.”¹⁴⁸

Európaiság és interszubjektivitás

Véleményünk szerint Európa „kitalálására”¹⁴⁹ és felépítésére három egymásra épülő, de egymástól eltérő szintű scenárió, megoldás képzelhető el.

Az *első* scenárió *ontológiai, lételméleti* szinten található. Ez annyit jelent, hogy a mai problémák felvetését, tárgyalását és megoldását erőteljesen befolyásolják azok a társadalom-ontológiai adottságok, amelyek Európa történelme során kialakultak. Ezt nevezzük mi „condition européenne”-nek, európai létfeltételnek. Természetesen ez az állapot időnként megváltozik, mert a történelem aktorai megváltoztatják azt, hiszen a történelmi események mindig állandóság és változás dialektikájában zajlanak. Az új Európa-elképzeléseknek a helyes célkitűzés és eszköz kiválasztás után okozatilag, a valóságban kell végbemenniük.

¹⁴⁷ Lásd tanulmányomat: Európa-paradigma és interszubjektivitás, in *Útban az Európai Unió felé*, szerk. Karikó Sándor, Szeged, Progress Alapítvány, 1998, 40-43.

¹⁴⁸ Gérard Soulier: *L'Europe. Histoire, Civilisation, Institutions*, Paris, Armand Colin Éditeur, 1994, 370.

¹⁴⁹ Létezik már az *Immaginare l'Europa* („Kigondolni Európát”) nevű nemzet- és egyetemközi szervezet, amelyet az Európa Tanács támogat és amelynek célja éppen ez.

A második scenárió éppen a változtatás legfőbb alanyaira utal, azaz a *politika színterén tevékenykedőkre*, hiszen ők azok, akik megfogalmazzák a célt. A politika szintje további lépcsőfokokra tagolható. A nagypolitika szerepe Európa „kigondolásában” nagyon lényeges. Itt az 1920-as években Coudenhove-Kalergitől és Briantól induló folyamatra utalunk, amely a filozófiában, a kultúrfilozófiában és általában a „magas értelmiségiek” körében elterjedt „Európa alkonya”, „válsága” elképzelésekkel szemben vetette fel a politikai, társadalmi egyesülés fontosságának kérdését. A nagypolitika feladata az alapelvek és az ellentétes érdekek konszenzuson alapuló harmonizációjának a kidolgozása. A kispolitika (a pártok, az érdekképviselők, a civil szervezetek) ezeket az elveket próbálja átültetni a valóságba. Az információs társadalomban pedig, amelyben élünk, a médiának nagy szerep jut az európai elvek, értékek, elképzelések, normák közvetítésében.

A politikusok zöme itt meg is áll a gondolkodásban és a cselekvésben, hiszen ő már megtette a kötelességét. Ez azonban a megoldás egyik, formális oldala. Mi az informális, szubjektív oldalra, a *harmadik* scenárióra kívánjuk felhívni a figyelmet, amely bizonyos esetekben jelentősebb az eszmék megvalósítása tekintetében, mint az előző kettő. Az európai eszmék, elvek, normák és értékek kidolgozása, kigondolása és megvalósulása, megvalósítása között a mindennapi lét és gondolkodás közvetít. Az emberek közötti kapcsolatokban, az *interszubjektív mezőben* dől el, hogy melyik elgondolás, európai elv valósítható meg a gyakorlatban igazán, és viszont: csak az az életképes elgondolás, amely ebben a mezőben meg is valósítható. A politikanak és a civil társadalomnak a mindennapi létszférában kell létrehozni azt a bázist, amelyre hosszú távon építhető egy európai jellegű és stílusú cselekvés és gondolkodásmód. A konszenzus kialakítása a szubjektumok között az európai egység kérdésében alapvető is lehet. A kérdés ugyanis az, hogy mennyire lesznek képesek és hajlandóak Európa polgárai elfogadni és befogadni morális viselkedésükbe és kultúrájukba az Európa jövőjét meghatározó elveket. Az erkölcsiség és a kulturális értékek természetesen nem önmagukban eredményezik az új Európát, de annak előfeltételeiként foghatók fel, mert a valóságot megváltoztató emberi cselekvés mindig valamilyen erkölcsi vagy/és kulturális elgondoláson alapszik.

Morál, kultúra és politika összefüggése

A politikai életben, a participációs demokráciákban az emberek egy határozott elgondolás, meggyőződés alapján vesznek részt. Ezt a meggyőződést a társadalomontológiai szint, az addigra kialakult társadalmi-politikai valóság és az egyes ember társadalmi helyzete befolyásolja. Így alakulnak ki és *rögzülnek* azok a morális és kulturális attitűdök és technikák, amelyekhez az egyes ember igyekszik magát cselekvéseiben tartani. Azonban a rögzülés gyakran azt jelenti, hogy az emberek, a csoportok, a pártok olykor nem tudatosan, hanem a *megszokás* alapján döntenek és cselekszenek. A megszokásnak lehet morális, de amorális következménye is. Meg lehet szokni a demokratikus játékszabályok betartását, a kompromisszumra való készséget, a becsületes és konszenzusos politizálást, a lelkiismeretes munkavégzést vagy éppen ellenkezőleg, a reagálóképesség elvesztését, a törvények kijátszását, a közjó figyelmen kívül hagyását, a mások kárára történő ügyeskedést, az ellentétes véleményekkel szembeni intoleranciát, a társadalmi konfliktusok erőszakos megoldását.¹⁵⁰

A kulturális szint és a morál így függ össze a politikában. Tartalmuk azonban a különböző korokban (feudalizmus, kapitalizmus, globalizált világ) és a különböző történelmi, társadalmi és kulturális hagyományokkal rendelkező országokban és régiókban más és más. Ezért mi

¹⁵⁰ Erről hosszabban írtam *Naiv ország* (Szeged, Gradus ad Parnassum, 1999) című könyvemben.

nem gondoljuk, hogy van egy „európai” jellegű és tartalmú politizálás, mint ahogyan nincs egységes európai erkölcs vagy európai kultúra sem. Természetesen vannak viszont trendek, alapértékek, demokratikus vagy antidemokratikus politikai kultúrák és technikák. Az Európához való tartozás tehát mégis megkövetel bizonyos morális tartást, kultúrát, kulturáltságot, az alapvető emberi értékek és jogok konzekvens betartását.

Az olasz politikai élet transzformációja

Jó példa minderre az olasz politikai élet, az olasz társadalom 1990 után bekövetkezett sok vonatkozásban gyökeres átalakulása. Az olasz teoretikusok Machiavellitől Crocén át Gramsciig mindig is hangsúlyozták, hogy politika és morál összefüggenek egymással, Gramsci például Itáliáról szólva „etikai-politikai rendszerről” beszél, annyira összekapcsolja egymással a politikát és az azt létrehozó cselekvés erkölcsiségét.

Itáliában a II. világháború után kialakult pártstruktúra, a gyakori kormányváltások ellenére, hihetetlen stabilitást mutatott. Kialakult a politizálás olasz stílusa, a morál, amelyet egyre inkább számos negatív erkölcsi és kulturális jelenség, de főleg a korrupció hatott át. Úgy látszott, hogy ezt megszokták az olaszok és természetesnek vették, hogy majdnem mindenütt csúszópénzt kellett adni, igénybe kell venni az ismeretségeket, a „beajánlásokat”. Kialakult így az egész társadalmat átfogó kliensi rendszer, a *clientelismo*.¹⁵¹ 1992-ben azonban független jogászok egy csoportja megelégette a korrupciót, a pártok prepotenciáját és elindította a társadalmi életet megtisztító „tisztá kezek” akcióját és elkezdte felszámolni a „csúszópénz-birodalmat”, a „tangentopoli”-t.

A szakirodalomban az 1992-es évet tartják az I. Köztársaság végének és az olasz politikai élet jelentős transzformációja kezdetének. S valóban, az egész társadalomban elindult egy megújulási folyamat, amelynek természetesen már voltak más előzményei is. Belpolitikai téren új, regionális érdekeket képviselő csoportosulások (Liga, Lega, Rete stb.) fokozatos kiépülése, amelyek már 1992 előtt is elhatárolódtak a Kereszténydemokrata és Szocialista pártok egymással összefonódott, az országot a terrorizmus, az emberrablás és a maffia béklyóiból kiszabadítani nem tudó politikájától. Külpolitikai téren a szovjet rendszer és a kelet-európai rendszerek összeomlása jelentősen összezavarta az itáliai pártviszonyokat is.¹⁵²

A kialakult politikai válság következtében Itáliában jelentősen átalakult a politikai térkép. Az átalakulás lényege egyrészt az volt, hogy az olasz közvélemény, a mindennapi ember annyira kiábrándult a pártokból, hogy az átalakuló és az újonnan létrejövő formációk már nevükben is elhagyták a „párt” elnevezést. 1991 és 1996 között a hagyományos, „történelmi” pártok megszűntek, illetve átalakultak, a választási rendszer megváltozott. Nagy tömörülések, csoportosulások alakultak ki középen, jobb és bal között. A balközép helyét az Olasz Kommunista Pártból lett *Partito democratico di sinistra* (Baloldali demokratikus párt, később, 1998-tól *Democratici di sinistra*, Baloldali demokraták néven), a jobbközepet az újonnan 1994-ben létrejött, Silvio Berlusconi vezette *Forza Italia* (Hajrá, Olaszország!) pártja foglalta el. A bal oldalon új párt alakult, a *Rifondazione comunista* (Kommunista újjáépítés), a jobb oldalon új

¹⁵¹ Az olasz kliensi rendszerről lásd Alberto De Bernardi *Clientelismo* című írását (in *Stato dell'Italia*, szerk. Paul Ginsborg, Milano, Mondadori, 1994, 83-86).

¹⁵² Az olasz társadalom- és pártstruktúra utóbbi évtizedben bekövetkezett megváltozásáról lásd Paul Ginsborg: *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato. 1980-1996*, Torino, Einaudi, 1998, valamint Piero Ignazi: *I partiti italiani*, Bologna, Il Mulino, 1997.

populista tömörülés jött létre, az Umberto Bossi vezette *Lega Nord* (Északi Liga). Ugyancsak a jobb oldalon foglalt helyet az egykor fasiszta pártból (*Movimento sociale italiano*) lett, Gianfranco Fini vezette *Alleanza nazionale* (Nemzeti szövetség), amely egyre inkább jobbközépre tart. Szinte megszűnt a két, majd negyven évig kormányzó párt, a *Democrazia cristiana* (Kereszténydemokrata párt) és a *Partito socialista italiano* (Olasz szocialista párt).

Az átalakulás másik jellemző vonása az volt, hogy a pártok és a politikai élet átalakulásával, illetve új pártok létrehozásával együtt olyan új közszereplőkre volt szükség, akik az addigi erkölcsileg és jogilag egyaránt elítélendő cselekedetekben, visszaélésekben, pénzügyi botrányokban nem vettek részt. Ilyen volt Gianfranco Fini, aki végig ellenzékben politizált, mert mint az MSI, a fasiszta utódpárt vezetője, nem vehetett részt a kormányzásban. Ilyen volt a reformista baloldal vezetője, Massimo D'Alema vagy a Lega Nord addig ismeretlen új vezetője, Umberto Bossi is. Harmadrészt a választási rendszer megváltoztatásával Olaszországban is kialakult a nyugati demokráciákra oly jellemző politikai váltógazdaság: olyan pártokból álló új tömörülések jöttek létre (jobbközépen a *Polo della Liberta*, balközépen az *Ulivo*), amelyek együtt indulnak a választásokon a győzelem reményében. Ezzel megszűnni látszik az a politikai instabilitás, amely oly jellemző volt Itáliára az elmúlt 40-50 évben. Az átalakulás azonban ma is tart és újabb fejlemények várhatóak a 2001 tavaszán rendezendő politikai választásokon.

Politikai kultúra és stílus Itáliában

Itália Európa egyik legjelentősebb állama, amely az egységes nemzet kialakulását (1860) megelőzően is nagy politikai kultúrával, kifinomult erkölcsökkel, demokratikus tradíciókkal rendelkezett. A küzdelmekben azonban olykor a machiavellizmus (a róka és az oroszlán) módszereit is meg lehetett figyelni.

Az I. Köztársaságban olyan politikusok is tevékenykedtek, mint Alcide De Gasperi kereszténydemokrata miniszterelnök, aki Robert Schuman és Konrad Adenauer mellett az új európai egység egyik kidolgozója volt. Olaszország és annak fővárosa, Róma, több jelentős európai csúcstalálkozónak volt a színhelye. Olaszország e tekintetben is fontos szerepet tölt be, nem is szólva arról a kulturális és gazdasági potenciálról, amely Itáliának sok tekintetben előkelő helyet biztosít nemcsak Európában, de a világban is. El szokás felejtetni nálunk, hogy Itália a G7-ek tagja.

Ilyen értelemben érdemes megfigyelni kultúráját, politikai morálját, közéletét, politikusainak stílusát, módszereit, technikáit. Azt lehet mondani, hogy - Polányi Károly kifejezésével élve - a „nagy átalakulás” (the great transformation) igazából gyökeres változást nem eredményezett az olasz politikai életben. Úgy véljük, hogy erős történelmi és kulturális tradíciója következtében Itáliában *follyamatosság* van jelen kultúrában, morálban, politikában egyaránt. Ezt a változatlanságot a változásban fejezi ki Salina hercege Lampedusa *Párdue* című regényében: „Se vogliamo che tutto rimanga come e, bisogna che tutto cambi” (Ha azt akarjuk, hogy minden úgy maradjon, ahogyan van, mindennek meg kell változnia). Ez a folyamatosság olykor irigylésre méltó, sok esetben viszont visszahúzó erőt képvisel.

Az olasz kultúrát és morált általában, de a politikai kultúrát is, az olasz identitásnak megfelelően, alapvetően két tényező határozza meg: a *katolicizmus* és a *családcentrikusság*. Itáliában egyházi esküvőt a lakosság 84%-a köt, az olaszok 97%-a megkeresztelt katolikus, és az utóbbi évtizedekben észlelhető szekularizáció ellenére a katolikus egyház értékeit fogadja el. Katolikusok tehát nem csupán katolikus pártokban vannak jelen, hanem szinte minden olasz párt befogad hívőket is. A katolikus pártok, civil szervezetek, a szerzetesrendek, a

pasztorációs tevékenység, a katolikus sajtó át- meg átszővi egész Itáliát és jelentősen befolyásolja az emberek magatartását, viselkedési kultúráját. Részben ezzel függ össze az olaszok családcentrikus gondolkodásmódja, az úgynevezett *familizmus* (familismo). A sok bizonytalan tényezőt rejtő társadalmi állapotok miatt az állammal szemben kialakult bizalmatlanság kompenzációját az olaszok a családban találják meg. A család általában nagycsaládot jelent, amely erősen összetartó és egységes, anyaközpontú és a tekintély vonatkozásában vertikális és nem horizontális jellegű. Ezek az erős családi kötelékek határozzák meg az olaszok nagy részének értékválasztásait. E két tényező, a katolicizmus és a családcentrikusság, az európai átlagnál nagyobb mértékben jellemző az olasz társadalomra.

Ami a pártok morálját és politikai kultúráját, a pártvezetők stílusát illeti, itt - a politikai mező strukturáltsága következtében - az európai standardok érvényesülnek, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Általában elmondható, hogy a pártvezetők, szenátorok, képviselők stílusa az olasz kulturális tradíciónak megfelelő, *kiegyensúlyozott* és *kulturált*. Az egymás személyének és véleményének kijáró tiszteletet az ellentétes véleményen lévők is megadják egymásnak. Itáliában igazi (olykor hangos) párbeszéd folyik a politikai szereplők között, de elmondható, hogy a felek vitakultúrája általában kitűnő, érvelésen, és nem az érzelmeken alapul.

Természetesen a stílus tekintetében, vérmérséklettől függően, jelentős különbségek is megfigyelhetők a politikusok között.

A Forza Italia vezetőjének, a média-mágus Silvio Berlusconi határozott és innovatív fellépése van, beszédeiben néhány gondolatot kiemel és gyakran ismételi az információs társadalom elvárásainak megfelelően. Megjelenésében mindig a sikeres ember benyomását kelti, amellyel a gazdagabb és a gazdagodni kívánó rétegek körében igen jelentős hatást ér el. Ha azonban úgy ítéli meg, hogy ellenfeleit támadnia kell, kimért, de akár durva hangot is képes megütni.

Nagyon tanulságos az egyik legkifinomultabb stílusú politikus, az Alleanza Nazionale vezetőjének, Gianfranco Fini stílusa. Ő mindig mérsékelt hangnemben beszél, sohasem támad durva modorban, hanghordozása egyenletes, érzelmentes. Megjelenése mindig kulturált, kommentárjai találóak, érvelérendszere mindig átgondolt. Rafinált politikus a szó pozitív és negatív értelmében.

Teljesen más a Lega Nord vezetőjének, Umberto Bossi stílusa. Mint igazi populista vezér, gyakran váltogatja politikai irányát és kihasználja az elégedetlenkedők hangulatát. Akiket nemrég támadott és akiktől korábban elhatárolódott, azokkal másnap szövetséget köt. Durva stílusban támad mindenkit, ha neki úgy tetszik. Az érzelmekeltés, a hangulat befolyásolása a fő célkitűzése.

Tipikusan a keresztényi értékeket (abortusz- és válásellenesség) képviselte a kereszténydemokrata párt minden vezetője, Amintore Fanfaniól Ciriaco De Mitáig bezáróan, vagy az újonnan alakult (1995) *Cristiani democratici uniti* (Egyesült kereszténydemokraták) elnöke, a professzoros stílusú Rocco Buttiglione.

A szocialista párt (PSI) volt vezetője, Bettino Craxi Tunéziába kényszerült emigrálni, mert elfogatóparancs volt ellene, állítólagos korrupciós ügyei miatt. Ismeretes, hogy amikor 1986-ban miniszterelnökként látogatást tett Kínában, kíséretében voltak családtagjai, rokonai, barátai és ismerősei, mintegy ötven fő.¹⁵³ A familizmusnak ez egy kirívóan negatív példája.

¹⁵³ Erről ír Paul Ginsborg *Familismo* című írásában (in *Stato dell'Italia*, Milano, Mondadori, 1994, 78-82).

A baloldali Massimo D'Alema ellenzéki politikusként mindig vigyázott, hogy kétes ügyekbe ne keveredjen. Rendkívül ügyes és véleményét a helyzetnek megfelelően változtatni képes politikus. A retorikus fogások nagymestere, kerül minden feltűnést, de szükség esetén mindig kész az átgondolt válasszal. Nagy átlátóképességgel rendelkezik a politikai technikákat illetően, így a vitákban általában fölényes győzelmet arat.

Európa egyik jelentős államában van tehát pozitív és negatív példa egyaránt a kultúrát, a morált illetően. Nincs *egy* követendő modell Európában. A pluralizmus nemcsak a polgári demokrácia, hanem a polgári kultúra és morál jellemzője is. A kérdés itt csupán az, és ez nem kis kérdés, milyen jellegű kultúra és morál az uralkodó, meghatározó jellegű. S e téren nincs kétség: a politikai, társadalmi és kulturális pluralitáson túl a polgári társadalom értékei a kiegyensúlyozottság, a más vélemények tisztelete, az európai polgár jogainak legmesszebb menőkig történő figyelembevétel, a politikai élet technikáinak minél tökéletesebb elsajátítása. Nekünk is ezen az úton kell járnunk.

Hell Judit: **Emberi jogok, erkölcsi jogok és a „második nem”**

Szent István királyt, Magyarország első, államalapító királyát 1001. január elsején koronázták meg, azzal a koronával, amelyet a nyugati kereszténység vezető hatalmától, II. Szilveszter pápától kért és kapott. Sőt ismert az is, hogy István bajor feleséget választott magának. Ezek a történelmi jelentőségű és gesztus értékű aktusok, immár épp 1000 éve, a magyarság számára azt szimbolizálják, hogy e nép sorsa, a Kárpát-medencében való letelepedésünk kezdő pillanatától fogva, tudatosan és szabad döntéssel az akkori civilizált nyugati világhoz kötött. A magyar nemzet identitásképe azóta is folyamatosan meghatározó eleme az Európához tartozás, amelyen, történeti-kultúrtörténeti összefüggésben, a magyar nyelvben mindig Nyugat-Európát értjük, mint az európai fejlődés paradigmáját. A centrum-periféria fogalom párt alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a haladó magyarság számára (mely évszázadok sorozatos, tragikus történelmi eseményei következtében mind inkább kisodródott az európai fejlődés centrumából és periférikus helyzetbe került) minden modernizációs törekvés mintája és vonatkoztatási pontja mindig is Európa volt. A peremhelyzet persze mindig azt hozta magával, hogy a nyugati modell megkésetten és másként (módosultan) valósult és valósul meg e tájon. Újkori társadalomfejlődésünk egyik legnagyobb anomáliája az erős, fejlett polgárság kialakulásának és jelenlétének máig érzékelhető hiánya. Ezért a modernizációs kísérletek mindig felülről, az állam kezdeményezésére mentek végbe, a szovjet típusú rendszer modernizációs technikája pedig - amelyet a magyar nép többsége történelmi fejlődésünk diszkontinuitásaként fogott fel és élt meg - egyenesen ellene hatott a civil társadalom kiépülésének és megerősödésének.

Az 1989-es rendszerváltás igazolta Közép-Európa felszabadulási kísérletét, s Lengyelország, Csehország és Magyarország kiérdemelte, hogy elsőként csatlakozhassék Nyugat-Európa-hoz. Egy gyakorta alkalmazott metaforával: a „komp-ország”, Magyarország végre újra kiköthetett Nyugat-Európa partjainál - hazatalált. Az elmúlt évtized során az ország három szabad választáson van túl. Az ezredvégi modernizáció feladatai előtt álló ország számára a vezető erő képviselő pártok két: egy szociáldemokrata-liberális és egy keresztény-konzervatív ideológia mentén kirajzolódó alternatívát fogalmaztak meg.

Az Európai Unió keleti bővítésének programja egyrészt jelzi, hogy az Unió a közép-kelet-európai rendszerváltó országokat távlatilag önmagához tartozóknak hajlandó tekinteni, Magyarország számára pedig másrészt komoly kihívás (feladat) az Unió által támasztott integrációs követelményeknek megfelelni. Az uniós tagság tehát, mint végső külpolitikai cél, integrálni képes a magyar politikai életet és társadalmat. Nézeteltérések mutatkoznak azonban a kialakítandó alku-pozíció és a követendő érték-hierarchia jellegét illetően. Kérdés tehát, hogy az értékpluralizmus elvét képviselő nyugati típusú társadalmak mely értékei, értékrendjei tölthetnek be orientációs funkciót számunkra. A nyugati országok részéről ugyanez a probléma akként fogalmazódik meg, hogy - Göhler szerint - „a liberális-demokratikus társadalmakban a viták a fundamentális értékekről és politikai elvekről extrém módon szerteágazóak és feszültséggel teljesek. Épp ezért nagyon nehéz egy speciálisan nyugati értékmodellt propagálni a kívülállók számára”.

Magyarországon természetesen vannak olyan jelentős társadalmi rétegek, amelyek a nyugati modell számos elemét adaptálhatatlannak vagy időszerűtlennek tekintik. A halálbüntetés eltörlését megelőző társadalmi vitákban például nem volt mindig szerencsés azokra a különböző európai uniós szerződésekre és az Európában egyetemesnek tekintett emberi jogokra

hivatkozni, amelyek megalapozó érvként szolgáltak a magyar abolicionisták számára. Ha ez az ára az európai csatlakozásnak - mondogatták sokan -, akkor nekünk nem kell Európa. Azt mondhatjuk, hogy általánosságban a modern világ olyan értékei, mint demokrácia, piacgazdaság, jólét és jóléti állam, jogállam, pluralizmus, szabadság, egyenlőség, esélyegyenlőség, teljesítmény-elv, igazságosság, közjó, szolidaritás, anyagi és közbiztonság, emberi, politikai és individuális szabadságjogok, az individuum autonómiája stb. a posztkommunista országokban a deklaráció szintjén elismertek, mégis, a hivatalos politika dimenziójában és a közemberek világképében is döntő különbségek mutatkoznak az értékpreferenciák tekintetében. Sőt, az elmúlt évtizedben arra is láttunk már példát, hogy a szavak és a tettek, a törvény és a gyakorlat, a deklarált értékek és a napi politika messze kerültek egymástól. A ma kormányzati szerepet betöltő, keresztény-konzervatív-nemzeti irányt követő politika a nyugati világ értékhalmozából kedvére válogat. Vezető ideológusai, közírói többnyire elutasítják például a nyílt társadalmat, s pusztán formálisan tolerálják a másság kultuszát. Rövid vizsgálódás nyomán észrevehetővé válik, hogy a modern Európa liberális értékei emez eszmekör számára kirekesztendők, mert nemzeti hagyományainktól, úgymond, idegenek. A baloldali és a liberális pártok politikai értékrendje és programja számos esetben minősítették nemzetellenesnek. „Magyarország nem Amerika” - hangzik a sommás kijelentés, s ez annyit jelent: itt többé-kevésbé másként mennek a dolgok, mint a nyugati világban, s ez így is van jól. Nyugat-Európa érdeklődése az elmúlt évtizedben megerősödött Kelet- és Közép-Európa átmeneti társadalmi iránt, s a régióban végbemenő átalakulási folyamatok sokoldalú és elmélyült analízis tárgyát képezik. Az érdeklődés persze mindkét fél részéről kölcsönös. Magam ebben az előadásban arra teszek kísérletet, hogy vázlatosan bemutassam: a magyarországi transzformációs folyamatok milyen kihatással vannak a nő-férfi kapcsolatokra, s milyen sikerrel befolyásolja a nők társadalmi, politikai, gazdasági státusát Magyarország európai integrációs törekvése. Terjedelmi korlátok miatt természetesen csak néhány kérdésre lehet itt reflektálni. Nincs lehetőség például elmélyedni abban, hogy beszélhetünk-e egyáltalán egységes nőtársadalomról mint kollektív identitásról, vagy hogy léteznek-e a nőknek specifikus és közös érdekeik és értékeik. Az azonban bizonyos, hogy nem általában embernek, hanem konkrétan férfinak vagy nőnek születünk, s az is, hogy a más identitások alapján képződő közösséghez képest sokkal nehezebb felismerni a társadalmi osztályokon, etnikai háttéren, regionális, életkori, ideológiai, vallási hovatartozáson, foglalkozási csoportokon is keresztülívelő, egy másik metszetben közösséget kialakító csoportképző erőt, azaz nehezebb a társadalmat a két nem szempontjából külön szemügyre venni, s a férfi-látásmód univerzalizálása helyett a nők sajátos és csoportalapon létrejött szempontjait is a közgondolkodásba beemelni. Magyarország, miként egy jeles szociológusnőnk írta, a férfiak köztársasága, s noha a magyar alkotmányban és jogrendben nincs a nemek szerint diszkrimináló törvény, a nők mégis számos területen részesülnek a férfiakétól eltérő megítélésben és bánásmódban. A nők hátrányára elkövetett jogsértéseket, a diszkrimináció látható és kevésbé látható formáit sokan nem ismerik fel, ismét mások nem ismerik el (meglepő módon mindkét nem részéről hozhatnánk példaként említhető eseteket tetszés szerinti számban), s csak egy igen szűk kisebbség veszi a bátorságot magának, hogy az ilyen megkülönböztetések ellen tiltakozzék.

- Miért nincs jól szervezett, hatékony, sikeres nőmozgalom ma Magyarországon?
- Miért van az, hogy a társadalmi igazságosság egyik legelemibb kérdéskörét, a női egyenjogúság kérdését az osztálytársadalmi hallgatás fala veszi körül?
- Vajon milyen társadalmi méretű nyomás lehet az, amely szakképzett, diplomás nőket arra a józan belátásra kényszerít, hogy nem érdemes felvenni a harcot pénzért, pozícióért, a közügyekbe való beleszólás jogáért, s hogy ezért a lehetséges életstratégiák közül a konfliktusmentesebbet, a tradicionálisabbat válasszák?

- Miért van az, hogy aki a nemi alapú diszkrimináció kérdéséhez hozzászól, rögtön vihart kavar?
- Miért van az, hogy úgymond „hőbörgő feminista”, „túlzó és irritált kisebbség” az, aki mégis szót emel?
- Miért gondolják, hogy a feministák csapata a férfiaknak nem kellő, unatkozó értelmiségi nők gyülekezete?
- Miért stigmatizáló jellegű a „feminista” vagy a „feminizmus” szó?
- Miért van az, hogy még értelmiségi körökben is általános a megdöbbentő tájékozatlanság napjaink különböző feminista mozgalmairól?
- Miért van az, hogy a férfi-nő kapcsolat problémáit a köznapi ember idétlen röhögéssel és megjegyzésekkel, rosszízú viccekkel, vagy egyszerűen kézlegyintésekkel intézi el?
- Miért számítanak ma Magyarországon a *Gender Studies*, a *Women's Studies* és még a hagyományosabb diszciplínák feminista nézőpontú tanulmányozása is ellenérzéssel kísért témáknak?
- Miért nincs élénk és termékeny, tudományos jellegű diskurzus a témát felvállaló, de egymástól elszigetelten működő kutatók között?
- Miért kell német, osztrák, francia, amerikai egyetemekre vagy könyvtárakba menni, hogy szakmai kapcsolatokra, jó szakkönyvekre találhasson e témákban egy magyar kutató?

E kérdések hátterében sajnos negatív tapasztalatok és lehangoló tényítéletek húzódnak meg.

A kelet-közép-európai, ezen belül a magyar rendszerváltás alapvetően átrendezi a politikai, gazdasági, családi és a mögötte húzódó emberi viszonyokat is. Az országnak a korábbiaktól alapvetően eltérő pályára állítása - az évtizedek alatt felhalmozódó nyílt és felszín alá gyűrt feszültségekkel, a gyakran zavaró külpiaci-külgazdasági feltételekkel - az átállás katarzításával párosulva gyakran robbanásra kész állapotokat teremt és heroikus erőfeszítéseket követel. Az átrendeződés mérlege alapján a nyertesek és a vesztesek persze nem a nemi hovatartozás mentén különülnek el elsődlegesen, azonban jó néhány, markánsan megnyilvánuló következmény vagy erőteljesebben, vagy enyhébben érinti az egyik vagy a másik nemet. A demokratikus rendszerek az egyenlő esélyek megteremtésének és garantálásának eszméjén nyugszanak. A nyugati demokráciáktól visszaigazolást kapunk arról, hogy a demokrácia kiépítése az egyenlő esélyek törvényes akadályainak elmozdítását, ezen belül a nemek esélyegyenlőségének megvalósítását ígéri. Néhány konkrét téma fölvetésével meg kívánom mutatni, hogy a demokratizálódó és pluralizálódó társadalmi önképünk által előzetesen sugallt derűlátásra egyelőre csak mérsékeltlen van okunk. A női érdekek, célok és értékek felismerése, tudatosítása és képviselése az atomizált nőtársadalom alulról történő szerveződése által - jelen körülmények között - csak lassan érlelődő folyamat lehet. Erős nőmozgalom hiányában a politikai hatalom helyzetfelismerési képessége és/vagy cselekvési szándéka is gyenge - éppen ez adhat jelentőséget annak a gondolatmenetnek, amely a hazai sikeres nőmozgalmak hiányának okaira próbál rávilágítani.

*

Lássunk először néhány reprezentatív véleményt a hazai feminista mozgalom kialakulatlanágáról:

(1) A civil társadalom mozgalmi szerveződése általában is igen alacsony fokon áll Magyarországon (bár a rendszerváltás óta lényegi változások történtek), amely elégtelenség összefüggést mutat az elmúlt négy évtized társadalmi karakterével. A szovjet típusú rendszerek

fenntartásának egyik alapfeltétele volt a társadalom atomizálása, minden civil kezdeményezés és önszervezés elsorvasztása, kontrollálható és kézben tartható kvázi-érdekvédelmi szervezetek szigorúan ellenőrzött keretek közötti működtetése. Ilyen, felülről létrehozott érdekképviseleti szerv volt többek között a Magyar Nők Országos Tanácsa, amely hivatalos nőmozgalomként monopóliumot élvezett, és az államszocialista hatalom politikai-ideológiai elvárásaihoz alkalmazkodott.

(2) Az állampárt által negyven éven át megszabott társadalmi kényszerpálya általában csömört, kiábrándulást és bizalmatlanságot okozott, és elfordulást minden (politikai) mozgalomtól.

(3) Mivel a pártállam jószérivel nem tűrt el - a családi kapcsolatrendszeren kívül - semmiféle civil közösségi összetartozást, az elmúlt évtizedek a problémák individuális vagy családi, de semmi esetre sem kollektív megoldási módjaira szocializáltak bennünket. Úgy tűnik, e megoldás napjainkban is sokszor célravezetőbb.

(4) Noha a kommunista (szocialista) rendszer egyik alaptétele volt a nők politikai és gazdasági értelemben vett emancipációja - ennek megfelelően kiteljesedett a választójog és a választathatóság, sőt sokszor női kvótát is megszabtak az intézményekben és testületekben, a nők tömegesen álltak munkába és a továbbtanulási lehetőség is megnyílt a számukra, s egyre több nő számára vált szabaddá az út jól fizetett munkához, szakmai karrierhez, egzisztenciális függetlenség megteremtésére - a társadalom és a női szerepek felülről vezényelt, erőszakos modernizációja egyben a nők elégedetlenségét és frusztrációját is kiváltotta. A kétkeresős családmoddelt feltételező bérrendszer ugyanis megkövetelte a nők teljes foglalkoztatottságát, miközben a szocialista hiánygazdaság, a háztartások viszonylag alacsony szintű felszereltsége, a családsegítő intézmények, mint bölcsődék és óvodák uniformizáltsága azzal a következménnyel járt, hogy a nők a saját elvárásaikhoz képest sem hivatásuknak, sem családi szerepüknek nem tudtak eleget tenni, s ráadásul a rendszer hol a dolgozó nőt, hol a gyermekét otthon nevelő anyát állította piederstálra. Így a nők a férfiakhoz képest nagyobb arányban váltak a depresszió, a neurózis, az alkoholizmus áldozataivá.

(5) A feminizmus a hivatalos propaganda által mint „kapitalista eszmeáramlat” megbélyegeztetett, a köztudatba így csak a róla kialakult régi klisék ivódtak be: agresszív, férfigyűlölő nők gyülekezete, akik túl jó dolgukban erre adják a fejüket.

(6) A rendszerváltás következtében kialakuló vad-kapitalizmus, ahol mindenekelőtt a gazdasági és politikai rendszerváltással kapcsolatos feladatok állnak előtérben, valamint az új szisztémával kompatibilis gazdasági és politikai jogok biztosítása meglehetősen nagy aszinkronitást mutat a nyugati kapitalista, liberális demokráciákhoz képest. Magyarországon is a fejlett ipari társadalom és a posztindusztriális értékrend minimuma szükséges ahhoz, hogy a feminizmus kérdésfeltevése egyáltalán létjogosultságot kapjon. Nem véletlen tehát, ha ma még talajtalannak, idegennek, „a posztmodern kulturális globalizáció nyugati importjának” tekintik a feminista mozgalmakat és ezek teoretikus reflexióját is. A különböző nőszervezetek egyébként egyetértenek abban, hogy Magyarországon a nők önszerveződése nem fogja a nyugati, klasszikusnak számított utat bejárni (függőség - függőség-ellenesség - önállóság - kölcsönös függőség). Egyébként is elrettentők a túlkapásaikról és szélsőségességükről elhíresült amerikai példák: lásd radikális és szeparatista feminizmus, vagy a tengerentúl lassan már lecsengő ún. „PC” (úgymond „politikailag korrekt”, mesterkélt viselkedésmód és nyelvhasználat, a férfiak és nők relációjában is).

(7) Más vélemények szerint a feminizmus nálunk azért nem képes széles társadalmi rétegeket megmozgatni, mert kevés az olyan kiélezett helyzet, amikor már végérvényesen elkerülhetlenné válik az érintettek részéről az érdekek erőteljes ütköztetése, a nyílt állásfoglalás. Ilyen helyzetet főként az elmúlt években többször is napirendre kerülő abortusz-törvény adhatott volna, azonban az úgynevezett B-változat (közepesen szigorú változat) elfogadásával - a lengyelországi eseményekkel ellentétben - nem volt szükség tömeges demonstrálására. Az pedig, hogy a nők a saját testével való rendelkezése ne csak erkölcsi joga, de érvényesíthető emberi joga is legyen, talán még később teljesíthető vágyalom, mint egy valóban „szociális” piacgazdaság megvalósulása hazánkban.

(8) Ismét mások véleménye szerint a feminizmus talán azért sem ad lelkesítő és követendő eszméket a magyar nőknek, mert Magyarországon mind a XIX., mind a XX. században a gazdasági, politikai és kulturális eszmék félpolgári-félfeudális jellege volt meghatározó, a kommunista rendszer pedig a nyugatról jövő eszmei hatásokat csaknem száz százalékosan eliminálta. A magyar szellemi életet és a közgondolkodást is csaknem érintetlenül hagyták az 1960-as évek nyugat-európai újbaloldali mozgalmi, főleg az újbaloldalitás jegyében kibontakozó, a modernizálásról, az életforma forradalmáról, így elsősorban a fiatalok életformájának gyökeres megváltozásáról szóló 1968-as párizsi tavasz. Köztudomású, hogy 1968 indította meg az úgynevezett szexuális forradalmat, ekkor indult útjára a modern feminizmus új hulláma, ekkor kezdték el kultiválni a „másságot”, ettől kezdve ment ki a divatból a megöregedés, ettől kezdve van családtervezés, ettől fogva divat házasság előtt vagy helyett a fiatalok összeköltözése, ettől kezdve vált elfogadottá az életformák sokféleségének, alternatívitásának eszméje. A rendszerváltással létrejövő új demokráciák - amint az imént már rámutattam - eszményként ugyan a jóléti államokat nevezik meg, gyakorlatilag azonban a XX. században eddig honos ideológiák, illetőleg értékek alapján funkcionálnak. Nálunk ezek nagyjából a következők: reakciós-ókonzervatív, kereszténydemokrata-újkonzervatív, szocialista-szociáldemokrata, liberális változatok. Ezek közül az első kettő képviseli a leginkább a tradicionális értékrendet, mely a nőktől is a hagyományos szerepet kívánja meg. A szocialista-szociáldemokrata irány nehezen tud szabadulni az elmúlt negyven év „szocialista” (kommunista) örökségétől. A liberális eszmék viszont történetileg jórészt az idegen eredetű (német, zsidó) polgárság körében és által nyertek képviselést, s ezért - egy meghatározott értelmiségi réteget leszámítva - ezt az eszmekört ma is széles tömegek érzik idegennek. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a konzervativizmuson belül az egyházaknak is jelentős rétegekre van erős befolyásuk, ezen belül pedig az a római katolikus egyház a legnagyobb felekezet az országban, melynek tradicionális-patriarchális értékrendje generációk világnézetére - bár a fiatalokéra már kevésbé - van hatással. Emellett a régió rendszer-változtató államaiban szinte mindenütt figyelemre méltó státushoz jutott az a fajta nemzeti konzervativizmus, amely - többek között - egy veszélyes típusú biopolitika számára is kövezi az utat. Az ún. biopolitika számára az élet prioritást élvez a szabadsággal szemben, és a biologikum: a test, a faj, a vér, a rög átpolitizálódik, s ennek értelmében a történelem genetikai történelemmé, így a magyarság össznépelességen belüli genetikai állománya alakulásának történeti vizsgálatává íródik át. Így aztán nem csoda, hogy az abortusz-kérdés nem a nők szabadságjoga felől, hanem vagy valláserkölcsi szempontból, vagy az úgynevezett demográfiai biopolitika aspektusából kap értelmet és megvilágítást.

(9) Az eddigieknél is szembetűnőbb jelenség, hogy a nőkérdés, vagy tágabb értelemben a társadalmi nemek (*Gender*) közötti viszony alakulásának vizsgálata, a fiatal értelmiségi nőket sem mobilizálja nagy számban, noha ők tudnák a leghatékonyabban megfogalmazni és képviselni egy lehetséges nőmozgalom érdekeit és értékeit. A magyar tudományos életben aktív nők nyilvánvalóan felismerték, hogy a nemek közötti különbségek és azok követ-

kezményeinek kutatásában sokkal több nő érdekelt, mint férfi, s az e kérdésekkel foglalkozó kutatók nemek szerinti tényleges (80-20% arányú) megoszlása valóban tükrözi is ezt a felismerést. Ennek ellenére mégis: összességében kevés tudományos kutatónő és oktatónő vállalja azt, hogy a jelzett téma választásával parazsat gyűjtsön a fejére. A magyar tudományos életben is érvényes ugyanis a férfiközpontúság, ami megmutatkozik a kutatók nemek szerinti arányában, a művelt tudományágak, tudományos problémák és ezek megközelítésmódjainak maszkulin jellegében, és a különböző vezetői pozíciókat elfoglalók nemek szerinti arányában (tanszéki és intézetvezetés, tudományos kutatócsoportok vezetése, kuratóriumi vagy éppen elnökségi tagság, tudományos minősítő bizottságokban való részvétel stb.). Nem kevés bátorság és elszántság - és persze elnyerhető pénz - szükségeltetik a férfiak által nem preferált kutatási témák műveléséhez. (Nemrégiben mutattak rá a sajtóban, hogy az ún. Széchenyi-professzúrák odaítélésénél a témát és annak művelőit nyilvánvalóan hátrányos megkülönböztetésben részesítették.) A tudományos karriert egyébként is nagyobb számban a nők kényszerülnek feladni, vagy pedig ők azok, akik karrier-lehetőségeiket (mentalitásbeli különбözés miatt) gyakran nem képesek tehetségüknek megfelelő arányban realizálni. Minek akkor az egyébként is meglévő nehézségeket a kényes, rázós, a férfiak által ellenérzéssel kísért témák választásával és művelésével fokozni? A feminizmust mint mozgalmat és mint tudományos témát érintő előítéleteknek sokszor épp az a pikantériájuk, hogy a nők körében legalább annyira elterjedtek. (Sokan ezért bizonyos értelemben a nőiségből férfiságba disszidálás lehetőségét ragadják meg.) Így a témát művelő kutatónők is a legtöbbször diszkréten háttérbe húzódva, kizárólag szaktudósként vizsgálják a választott kérdéseket, s csak kevesen vállalják feminista pozíciójukat, beszédhelyzetüket és a téma megkövetelte értékelkötelezettségüket. (Ilyen értelemben, ha írásaikat például az amerikai feministákéhoz hasonlítjuk, ezen írások többnyire férfias nézőpontúnak tekinthetők.) A nők társadalmilag alávetett helyzete természetesen nem a rendszerváltással kezdődött, de a mozgalmat megalapozni képes szellemi-gondolati irányzat híján nem alakult ki a feminizmus nemcsak a kádárizmusban, de az annak összeomlását követő időszak első néhány évében sem. Sőt, a Kádár-rendszerrel szemben fellépő demokratikus ellenzéki mozgalmon belül is megfigyelhetők voltak a nemi egyenlőtlenségek: a rendszert kritizáló ellenideológiákat férfiak dolgozták ki, a programalkotás, az irányítás és a konspiratív tervezés feladatkörei szintén a férfiaknak jutottak, míg a nők többnyire az elesettek gondozásának hagyományosan női feladatkörét látták el (lásd Szegényeket Támogató Alap), vagy pedig a tiltott politikai tevékenység karizmáját birtokló és a kockázatvállalás, az illegalitás feszültségeit és következményeit elviselő férfiaknak jelentettek érzelmi-lelki háttérrel.

(10) A hatalom erőterének élvonalában a politikai pártok állnak. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás előfutáraként a politikai pártok szerveződtek meg elsőként. S noha mind a konzervatív-keresztény-nemzeti koalíció, mind persze a szocialista-liberális irány tudatosan állított női jelölteket a parlamenti képviselői státusok elnyerésére, illetve jutatott államtitkári, miniszteri biztosi, vagy akár miniszteri pozíciót is nőknek, mégis azt mondhatjuk, hogy a nőmozgalom, más érdekvédelmi civil csoportosulásokkal együtt, kiesik a pártok által képviselt fő áramkörökből. Az idevágó szerveződések napjainkban ugyan már látványosabban zajlanak, pártok és szakszervezetek nőszekcióiként és független nőszervezetek útján is, de sajnos ma még elenyésző közöttük az együttműködés, és olykor homályba vész a közös érdek.

(11) A gyakorlati és elméleti feminizmus fejlettségbeli visszamaradottságának specifikus (kevésbé közvetlenül rendszerfüggő) oka a nők nagyfokú, kettős irányú leterheltsége, valamint okként jelenik meg még meg a mozgalmi életre egyáltalán ráérő középosztálybeli nők sajnálatosan alacsony száma. Megfigyeléseim szerint az átlagosnál nagyobb bátorsággal rendelkező nők, akiket nem rettent vissza a társadalom ún. szexizmusa és vállalják feminista nézeteiket, vagy a

fiatalabb korosztályból (25-28 évesek), vagy a családi kötelemek által már kevésbé korlátozott, személyes és/vagy tudományos presztízzsel is rendelkező, 50-55 éves korú nők közül kerülnek ki.

(12) Megfigyelhető persze a feminista mozgalom és eszmekör jelentőségének bagatellizálása is. Mint mondják, vannak sokkal égetőbb társadalmi problémák is: Így a munkanélküliség, a létbizonytalanság, a kriminalitás és közbiztonság, az állandóan emelkedő közműdíjak, az infláció és ezernyi más baj.

(13) A szovjet típusú pártállami rendszerben a felülről kikényszerített egyenjogúsítás, a nemek biológiai és szocializációs különbségeire érzékeny pszichológiának „burzsoá áltudománnyá” való nyilvánítása, egyáltalán a törvények univerzalitásából levezetett különbségek tagadása nem az egyenlőséghez, hanem a különbözőség elfojtásához, a saját identitás nem-vállalásához, a „konfliktusmentes” beolvadás és nem-különbözés programjához vezetett.

(14) Sajátos akadályt jelentett a régióban a feminizmus elterjedése számára az, hogy idegen nyelvű szakirodalmat nyelvtudásbeli problémák miatt kevesen olvastak (viszonylag jó lehetőséghez elsősorban a kis létszámban képzett azon bölcész hallgatók jutottak, akik anglistika-amerikanisztikai tanulmányokat folytattak); külföldi ösztöndíjakat a magyar felsőoktatásban 1989-ig csak keveseknek sikerült elnyerniük, s a nyugaton megjelent művek magyarra fordításához a jelzett tárgykörben csak az utóbbi néhány évben lehet - és inkább csak összekötöttések birtokában - némi anyagi támogatásra szert tenni.

Az emancipáció megvalósulásának körülményeire a privát- és intim-szféra vonatkozásában jelen előadás keretében nem térhetek ki. A politikai, szociális és civil jogok, valamint az esélyegyenlőség biztosítása és a nemek szerinti bármiféle diszkrimináció tilalma formálisan és intézményi értelemben lehetővé teszi a nőemancipáció előrehaladását mindenütt Európában és Magyarországon is. Ugyanilyen pozitív jelentőségű, formális előfeltétel volna az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának párjaként és ellensúlyaként az Emberi Kötelességek Egyetemes Nyilatkozatának ENSZ általi elfogadása. Az Emberi Kötelezettségek Összefoglalójának bevezetője így fogalmaz: „Mindenkinek, aki kellő erőforrásokkal rendelkezik, kötelessége, hogy felhasználja azokat a szegénység, az alultápláltság, a tudatlanság és az egyenlőtlenség legyőzése érdekében.” A nőkkel kapcsolatban az új ENSZ-nyilatkozat tervezete hasonlóképpen nem azt hangsúlyozza, hogy a férfiakkal azonos jogokat élvezzenek (ezt ugyanis az Emberi Jogokba már korábban belefoglalták), hanem azt, hogy a férfiak felelőssége - és így kötelessége - biztosítani, hogy a nők valóban a férfiakkal egyenlő bánásmódban részesüljenek. Ennek a chartának tehát éppen az a lényege, hogy azokat az elvárásokat, amelyeket korábban éppen emberi jogokként vetettek papírra, most a „helyzetben” vagy „birtokon belül” lévők számára kötelességekként fogalmazzák meg. A modern világban a politika számos irányzata alapul az elismerés igényén, néha követelésén. Az elismerés követelésének az elismerés és az identitás feltételezett kapcsolata ad nyomatékot: hiszen identitásunkat részben az elismerés vagy annak hiánya, gyakran a rossz értelemben vett elismerés formálja. Egy személy vagy csoport valódi torzulást szenvedhet, ha a többi ember, vagy az őket körülvevő társadalom korlátozó, lealacsonyító, megvető képet tükröz vissza róluk. Az el nem ismerés vagy a rosszul értelmezett elismerés lehet az elnyomás egyik formája is: bezárhat hamis, eltorzított, túlságosan is leegyszerűsített létmódokba, fájdalmas sebeket okozhat, megnyomorító öngyűlölettel terhelve meg áldozatait. Ezért, miként Charles Taylor fogalmaz, a feminizmus törekvése a nők egyenlő státusának elismeréséért nem pusztán valamiféle udvariassági kérdés, amelynek megoldásával felebarátainknak tartozunk, hanem igazi életbevágó emberi szükséglet.

Kissné Novák Éva:
A boldogság fogalma az európai gondolkodásban

„Ha egyszer így szólnék a perchez;
oly szép vagy, ó maradj, ne menj -
Akkor bátran bilincsbe verhetsz,
akkor pusztulnék szívesen!
Akkor harang konduljon értem,
akkor szolgálatos letelt,
az óra több időt ne mérjen,
akkor az én sorsom betelt”¹⁵⁴

Nem tekinthető pusztán költői ötletnek, hogy Goethe méltán világhírű főhőse, Faust, a lelke üdvét, az örök életet is felkínálja a boldogságért cserébe. Az embert mindig is izgatta az a kérdés, hogy megszerezhető, elérhető-e a boldogság, és milyen áron.

Eltekintve itt - az egyébiránt fontos - szókratészi-platóni-arisztotelészi hagyományoktól, kövessük röviden nyomon a hellenizmus, a kereszténység és az újkori filozófia boldogságértelmezését.

Az örömrre, boldogságra törekvő eudaimonisztikus etikákkal szemben itt egy erősen aszketikus filozófia jelenik meg. Különösen igaz ez a sztoikus filozófiára. „Az erényesség önmaga elegendő a boldogsághoz”¹⁵⁵ - tanítja Zénón. Szintén tőle származik a következő gondolat: „A boldogság a szépen leélt élet.”¹⁵⁶ S ha ehhez hozzátesszük, mint tekintenek a sztoikusok szépen leélt életnek, akkor válik egyértelművé a korábbi görög gondolkodáshoz viszonyított különbség. Felfogásuk szerint az ember legfőbb törekvése kell legyen a félelem és vágy nélküli állapot elérése. Ennek érdekében le kell küzdeni vágyainkat, oktalan félelmeinket, s ha eléggé bölcssek vagyunk, belátjuk, hogy a testi dolgok nem bírnak igazi jelentőséggel. „A boldogságot nem kíséri sem sok pénz, sem óriási befolyás, sem hivatal és hatalom, hanem a fájdalomtól való mentesség, a szenvedés lecsendesedése és a lélek nyugalma.”¹⁵⁷ (Zénón) Bár fontos különbségek is kimutathatók, sok tekintetben mégis inkább a hasonlóságok dominálnak, ha Epikurosz filozófiájára és követőire gondolunk. Sok filozófiatörténet hedonistaként tartja számon ezt az iskolát, véleményem szerint jogtalanul. Epikurosz is úgy gondolja, hogy bár fontosak a testi örömök (ez lehet a fő oka a hedonista bélyegnek), de sokkal fontosabbak a lelki örömök. A testi jól-lét a lélek nyugalma nélkül nem ad boldogságot, viszont a lélek nyugalma testi fájdalom esetén is biztosíthatja bizonyos mértékig a boldogságot. Ha „árpa-kenyerünk és vizünk van, akár Zeusszal is versenyre kelhetünk a boldogságban”¹⁵⁸ - írja Epikurosz. Ő is úgy véli, hogy a boldogságban csekély szerepe van a földi javaknak, hisz „a

¹⁵⁴ Goethe: *Faust*, Budapest, Európa, 1974, 60.

¹⁵⁵ *Die Nachsokratiker*, II, ford. Wilhelm Nestle, Jena, Eugen Diederichs, 1923. Zenon: *Zur Ethik*, 9.

¹⁵⁶ *Die Nachsokratiker*, II, Uo.

¹⁵⁷ *Die Nachsokratiker*, II, i. k.; Zenon: *Zur Ethik*, 24.

¹⁵⁸ *Die Nachsokratiker*, I, i. k.; Epikurosz: *Aus unbesimmten Schriften*, 207.

legnagyobb gazdagság az önmagunkkal való megelégedettség”.¹⁵⁹ Ezért tanácsolja követőinek, hogy ne kincseket gyűjtsenek. „Az állati szorgalom gazdagságból egy hegyet halmoz fel, de élete azért szegény marad”¹⁶⁰ - írja. Fogalmazhatunk általánosságban úgy, hogy a hellenisztikus filozófiák elsősorban az emberi értelemre apellálva építik fel boldogságfogalmukat. Ismerve a kor társadalmi, történeti, gazdasági viszonyait, nyugodtan mondhatjuk, hogy ez az egyetlen logikus álláspont, hiszen a kor nagy változásai a legcsekélyebb mértékben sincsenek tekintettel az egyénre. Egy olyan világban, amelyben az ember nem tudja átlátni és még kevésbé uralni a változásokat, nincs más megoldás, mint önmagukban lelteni meg a kapaszkodókat a boldogsághoz. Mindegyik iskola egyetlen kérdés köré csoportosítja mondandóját: hogyan lehet az ember boldog? Kissé szójátékszerűen fogalmazhatnánk úgy is, *lehet-e az ember boldog egy boldogtalan világban?* S mindegyik egyformán válaszol: lehet, ha az ember nem csupán ember, hanem bölcs, azaz olyan belső értékekkel rendelkezik, hogy átlátja a dolgok valódi értékét, és ennek megfelelően cselekszik. Ez az első igazán individualista értékrend az európai gondolkodásban, amelynek létjogosultságát ékesen bizonyítja, hogy a későbbi évszázadokban többször nyúlnak vissza a hellenisztikus filozófia meghatározó gondolataihoz. Abban az Európában, ahol egyre nagyobb szerep jut az egyes embernek. A hellenisztikus filozófia - és itt már beleértjük az újplatonizmust is - jelentős mértékben előkészíti a talajt a következő évszázadokat meghatározó keresztény gondolkodás számára.

A kereszténység a boldogság fogalmának egészében transzcendens és túlvilági tartalmat ad. Annak következtében, hogy Isten lesz az értékek forrása, foglalata és egyúttal végső garanciája is, természetesen minden érték bizonyos mértékig transzcendens értelmet kap. A boldogság fogalmát több szöveghely alapján lehetne értelmezni, mi most válasszunk egy olyan lehetőséget, amely több oldalról világítja meg a kereszténység felfogását. A hegyi beszédből idézem: „Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyeknek országa. / Boldogok, akik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak. / Boldogok az alázatosak, mert ők örökség szerint bírják a földet. / Boldogok, akik éheznek és szomjúhozni az igazságot, mert ők kielégíttetnek. / Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek. / Boldogok, akiknek szívük tiszta, mert ők meglátják Istent. / Boldogok a békeségre törekvők, mert azok Isten fiainak mondatnak. / Boldogok, akik háborúságot szenvednek az igazságért, mert azoké a mennyeknek országa.”¹⁶¹

A szöveg bizonyára más értelmezést kap a vallásos és a nem hívő ember felfogásában. Nem vitatható azonban, hogy e felsorolás egészében elfordul az ezen a világon megszerezhető javaktól, a korábban fontosnak tekintett értékektől, és a túlvilági boldogságot áhítja. Így kerül a boldogság fogalmába még a szenvedés, a megaláztatás is, amely egy magasabb rendű boldogság ígétét hordozza. Ebben a felfogásban nem a boldogság a legfőbb érték, hanem az üdvözülés, az üdvösség. Ezért a kérdés sem arra irányul igazán, hogy mit jelent a boldogság, azaz az üdvözülés a keresztény ember számára, hanem az, hogy hogyan lehetünk méltók rá. A ténylegesen megszerezhető boldogság helyébe a boldogság túlvilági ígérete lép. Ehhez az ígérethez igyekszik felnőni a keresztény ember az isteni törvények követésével, a parancsok betartásával. Az üdvösség, a boldogság tehát csak a remény tárgya, s nem nyerhető el ezen a világon. Talán éppen ezért hozza létre a katolikus egyház a szentté válás folyamatának egyik lépcsőfokaként a „boldog” megjelölést. Mint közismert, ezzel olyan személyeket

¹⁵⁹ *Die Nachsokratiker*, I, i. k.; uo.

¹⁶⁰ *Die Nachsokratiker*, I, i. k.; uo.

¹⁶¹ *Biblia*, Budapest, Európa, 1986, 586.

illetnek, akik földi életük során messze felülmúlják az átlagos emberi normákat, akik a fentebb idézett boldogságértelmezés több feltételét is kielégítik. A boldoggá avatott egyének, mintegy bizonyítékul, biztatásul szolgálnak arra nézve, hogy a boldogság nem elérhetetlen az ember számára.

Következetesebb megoldást választ a kálvinizmus, amely az üdvözülést teljesen az isteni mindenhatóság körébe utalja. Az eleve elrendelés szigorú elve megtagadja az embertől a végső kérdésbe történő bármiféle beavatkozást. Isten nem megvesztegethető alázatos keresztényi élettel, bűnbánattal és egyéb olyan módon, amellyel a katolikus ember még élhet, abban a reményben, hogy méltóvá válik általa az örök üdvösségre. A kálvini tanítás viszont sokkal tágabb teret ad a szabad akarattal rendelkező embernek. Így maga dönthet arról is, hogy milyen módon akar boldog lenni. A protestantizmus olyan etikai elveket követ és követel, amelyek teljes összhangban vannak a feltörekvő polgárság elképzeléseivel, gazdasági törekvéseivel, felhalmozásra berendezkedett puritán életfelfogásával. Ezt a páratlan találkozást elemzi Weber *A protestáns etika avagy a kapitalizmus szelleme* című művében. A polgár, aki az áhított boldogság számos kellékét még nem birtokolhatja, vagy annak megszerzését a távolabbi jövőbe kénytelen anticipálni, valószínűleg nemcsak elfogadja, de bizonyos mértékig természetesnek tartja, hogy az isteni gondviselés kifürkészhetetlen, s az ember csak rejtjelek útján értesülhet várható sorsáról. A valóban hívő ember bízik az isteni kegyelemben, egyebet nem is tehet. Földi életét viszont tudatosan irányítja saját elképzelései szerint, úgy, hogy a számára fontos közösséget jelentő gyülekezet szigorú elveinek is megfelelően. Fogalmazhatunk úgy, hogy a protestáns életfelfogás centrumában nem annyira a boldogság, mint inkább a teremtő munka áll. A boldogságot természetesen jelentheti az alkotó munka, a siker, a gazdagság, illetve ezek valamilyen együttese, és éppen erről szól a protestáns etika. Ebben némileg hasonlít a reneszánsz felfogáshoz, amelyben szintén nem a boldogság a legfőbb érték, hanem a szabadság. A boldogság csak ennek kísérője.

Az újkori polgári filozófia azokon pontokon igyekezett kiegészíteni a fent jelzett szigorú értékeket, ahol azt feltétlenül szükségesnek látta. Az első fontos lépéseket a racionalizmus teszi meg. Descartes és Spinoza az ember legfontosabb tulajdonságának, szubsztanciájának, illetve attributív tulajdonságának tekinti gondolkodó képességét, és erről az oldalról közelíti meg a boldogság fogalmát is. Descartes egyenesen etikai alapelvvé teszi a lélek kiművelését, de Spinoza is úgy véli, hogy az ember legmagasabb rendű állapota az „amor dei intellectualis” azaz isten értelmi szeretete, melyet a 33. tételhez fűzött megjegyzésben így értelmez: „Mert ha az öröm a legnagyobb tökéletességre való átmenetelben áll, a boldogságnak bizonyára abban kell állania, hogy a lélek magának a tökéletességnek a birtokában van.”¹⁶² További fontos érvként azt is hozzáteszi, hogy a „természetben nincsen semmi, ami ellenkezik ezzel az értelmi szeretettel, vagyis, ami ezt megszüntethetné.”¹⁶³

További idézeteket is citálhatnánk, amelyek bizonyítják, hogy az újkor gondolkodói nagyon fontosnak tartják a boldogság értelmezésében a tudást, az értelmet, az ember önismeretét. S itt meggyőződése, hogy újabb fontos adalékot kapunk a boldogság mai helyes értelmezéséhez is. Nem vitatható, hogy a boldogság érzetéhez elengedhetetlenül szükséges az ember helyes ismerete a világról, önmagáról, a többi emberhez való viszonyáról. Mert csak a bölcs tudja átlátni, hogy „mennyivel erősebb a tudatlannál, akit egyedül a vágya hajt. Mert a tudatlan azonkívül, hogy külső okok űzik-hajtják sokféleképpen, és soha igaz lelki megelégedéshez

¹⁶² Spinoza: *Etika*, Budapest, Akadémiai, 1952, 338.

¹⁶³ Spinoza: *i. m.*, 340.

nem jut, emellett úgy él, mint aki szinte semmit sem tud sem magáról, sem Istenről, sem a dolgokról, s mihelyt megszűnik szenvedni, megszűnik egyúttal létezni is. A bölcs ellenben, amennyiben mint ilyent tekintjük, alig indul fel lelkében, hanem bizonyos örök szükség-szerűség szerint tudva önmagáról, Istenről és a dolgokról, soha nem szűnik meg létezni, hanem mindig igaz megelégedés birtokában van.”¹⁶⁴ Spinoza gyönyörű megfogalmazása nagy nyomatékkal hívja fel figyelmünket arra az igazságra, amelyet Szókratész és Platón óta sokan hangoztattak, hogy önismeret és környezetünk helyes ismerete nélkül nincs esélyünk az egyéni boldogságra. *Egyénné, individuummá kell válnunk, ez a cogito logikus következménye, a polgári társadalom jelszava.* Ehhez viszont akkor is meg kell ismerni önmagunkat, ha soha nem hallottunk a delphoi jósdá híres jelmondatáról. Döntenünk kell saját értékeinket illetően és ezek alapján kell egyfajta szelektív viszony kialakítani a környezetünkhöz. Már csak azért is, mert mint korábban megállapítottuk, egy közösség értékrendjéhez, szokásaihoz alkalmazkodva, az ő elismerésükre, támogatásokra vágyva próbáljuk megformálni életünket, önmagunkat. Ehhez az önismereten túl szükséges a természeti és társadalmi környezet, a közösség többé-kevésbé helyes ismerete is. Az egyénnek szembesítenie kell a közösség elvont és konkrét normáit egymással, ahhoz, hogy választani tudjon, illetve eldöntse, hogy saját életében melyeket kívánja érvényesíteni. Ezzel egyúttal tudatos távolságot is teremtünk a saját közösségünk és önmagunk között, de éppen ebben áll az egyén szabadsága, amely nélkül boldogságról a szó modern értelmében aligha lehet beszélni. Heller Ágnes ezt így fogalmazza meg: „...az embernek a nembeliséghez való viszonya az egyed fejlődése során, világhoz való viszonyában konstituálódik. Az individuális viszony, azaz az értékek választása, a distancia önmagunkkal és környezetünk szokásnormáival szemben e választott értékek alapján nem más, mint tudatos viszony a nembeliséghez.”¹⁶⁵ Nos, ehhez a tudatos viszonyhoz van szükségünk a világ pontos ismeretére, amit az idézett Spinoza is oly fontosnak tart, s tegyük hozzá, mi magunk sem tartjuk enélkül értelmezhetőnek a boldogság fogalmát. Nem tudok egyetérteni Kanttal, amikor arról beszél, hogy a boldogság fogalmához posztulálnunk kell Isten létét. Így fogalmaz: „A boldogság annak az eszes lénynek világbeli állapota, amelynek egész létezése kívánsága és akarata szerint alakul, alapja tehát a természet összhangja a kérdéses lény egész célkitűzésével, akarata lényegi meghatározási alapjával. Az erkölcsi törvény a szabadság törvénye. Parancsa meghatározásában nem lehet szerepe a természetnek, valamint a természet és vágyó képességünk összhangjának; ezek nem lehetnek mozgatórugói. De a világban cselekvő eszes lény mégsem lehet egyúttal oka is a világnak és a természetnek. Az erkölcsi törvény tehát a legcsekélyebb alapot sem nyújtja arra, hogy szükségszerű összhang legyen az erkölcsiség és a világhoz tartozó tehát tőle függő lénynek az erkölcsiséggel arányos boldogsága között. Ez a lény éppen ezért akarata révén nem lehet a természet oka, s a természetet, boldogsága tekintetében nem képes teljesen összhangba hozni gyakorlati alaptételeivel.”¹⁶⁶ Éppen az eszes lény mivolta teszi lehetővé, hogy az ember összhangot teremtsen erkölcsisége és boldogsága között. Descartes racionalista alapvetése óta Nietzsche számít kivételnek, aki a legelésző és emlékezettel, tudattal nem rendelkező báránnyt véli boldognak, s sajnálja, hogy az ember elvesztette a felejtés művészetét. Nem vitatom, hogy Nietzsche-nek abban igaza van, hogy a feledés olykor majdnem kulcsa, záloga a boldogságnak, ezek azonban mégis kivételes esetek az ember életében, s legalább ilyen gyakori, amikor az emlékezés az egyik forrása az egyén boldogságának (például boldog gyermekkor emlékezete).

¹⁶⁴ Spinoza: *i.m.*, 344-345.

¹⁶⁵ Heller Ágnes: *Az ösztönök. Az érzelmek elmélete*, Budapest, Gondolat, 1978, 314.

¹⁶⁶ Kant: *A gyakorlati ész kritikája*, Budapest, Gondolat, 1991, 246-247.

Az ember jelentékeny mértékben maga teremti azokat a szituációkat, amelyek felkeltik, lehetővé teszik a boldogság érzetét.

„Boldogság csak akkor lehetséges, ha az egyes a hiányok minden nemét akadálytalanul pótolni, természet adta szükségleteit kielégíteni bírja; mert a boldogság = teljes és szabad önállóság, annak kifejtése és öntudatos megérzése, a mi az egyesnek egységében fogalmilag benne foglaltatik.”¹⁶⁷ A századfordulón élt Böhm Károly nagyon jól hangsúlyozza, hogy a boldogságban minden benne van, ami az ember egységét jelenti. S úgy vélem, ebből fakad a boldogság értelmezésének legfőbb problémája, vagyis az, hogy maga a fogalom igen összetett. A boldogság egyfelől *emocionális érzelmek együttese* (például szerelem, barátság, szolidaritás, elégedettség stb.), amelyek nehezen írhatók le szokásos fogalmainkkal, és nehezen különíthetők el egymástól, hiszen a példaként felsorolt érzelmek mindegyikében szerepet játszik a szeretet, a másik megbecsülése, az érte való aggódás, a hozzá fűződő viszony miatt érzett öröm. (Ő az én barátom, engem szeret). A boldogság - a korábban mondottaknak megfelelően - ugyanakkor egy *kognitív viszony is*, amelyben explicit vagy implicit módon megjelennek mindazok a „tudások”, melyek önismeretünkre, illetve a környező világra vonatkoznak. (Milyen szerencse, hogy éppen engem szeretett meg, hogy olyan körülmények közé kerültem, hogy megismerhettem, hogy ilyen sok nagyszerű embert ismerek stb.). Ezek elsősorban értékvonatkozások, mint a találomra választott példák is mutatják, még pedig *a jó primér értékorientációs kategóriához kapcsolódó emocionális és kognitív értékvonatkozások*. „A boldog vagyok általában az örömezés betöltő formáját írja le”¹⁶⁸ - írja Heller Ágnes, tehát az az állapot, amikor eltölt bennünket az öröm érzése.

Fogalmazzuk meg tehát a boldogság fogalmának legfontosabb tartalmi elemeit! A boldogság értelmezésünk szerint nem pillanatnyi lelki állapot, bár igaz, hogy a mindennapi életben leggyakrabban ilyen értelemben használjuk. Egy-egy eufórikus pillanatot tekintünk boldogságnak, éppen azért, mert a tökéletesség képzetét kapcsoljuk hozzá, s ez természetesen hosszú ideig nem konzerválható állapot. Én viszont úgy vélem, hogy a boldogság inkább egy életérzés, amely értelmi és érzelmi elemekből áll össze, amelyek mindegyike a jó értékorientációs kategóriához kapcsolódik. Az érzelmi oldal talán leginkább az öröm fogalmával jellemezhető, de soha nem független az értelmi vonatkozásoktól. Forrása, oka igen sokféle lehet - kortól, társadalomtól, egyéntől függően - leggyakrabban valamilyen vágy teljesülésével, cél elérésével vagy ezek pontos körvonalazódásával függ össze. Boldog vagyok, hogy eredményes vagyok a munkámban, hogy gyerekeim sikereket érnek el, hogy lehetőségem van egy nagyobb utazásra stb. A fenti példák mindegyikében benne foglaltatik a helyzet reális ismerete, lehetőségeim számbavétele, sőt valamilyen viszonyítás is a környezetemben élőkhez. Tudjuk, hogy a szűkösség körülményei között alacsonyabb nívón is létrejön a boldogság érzete, mert az úgynevezett referenciacsoporthoz viszonyítva ítéljük meg saját helyzetünket. A boldogság értelmezésében tehát meghatározó szerepe van az egyén értékrendjének. Ha például értékhierarchiánkban fontos helyet foglal el a közösség, akkor nem képzelhető el individuális boldogság a közösség boldogulása nélkül. Akkor legfeljebb örülünk a saját helyzetünk kedvezőbb alakulásának, de boldogok csak akkor leszünk, ha tehetünk valamit a társainkért is.

Az elmondottakból az is következik, hogy a boldogság nem jelentheti egy pozitív érzelmi állapot állandósulását. Nem leszünk boldogtalanok, amennyiben életünk valamely területén kisebb kudarcok érnek bennünket. (Boldog vagyok, bár jelenleg vannak kisebb, például

¹⁶⁷ Böhm Károly: *Ember és világa*, III, 280.

¹⁶⁸ Heller Ágnes: *i. m.*, 308.

egészségügyi problémáim, de a gyerekeim jól vannak, munkahelyemen megbecsülnek, most kaptam újabb izgalmas feladatot - mondjuk például.) A boldogság aktivitást, tevékenységet jelent értelmezésünkben. Az elért cél után újabbakat fogalmazunk meg, a sikerek tettekre buzdítanak - amelyek természetesen lehetnek teoretikus tevékenységek is, mint ezt Arisztotelész írta -, értékeim megvalósulása (például eredményes volt a szolidaritási akció) arra ösztönöz, hogy tovább küzdjek érvényesítésükért. Úgy hiszem, Goethe is így gondolkodhatott a boldogságról, ezért választja a történelmen átláboló Faust az élet sok-sok örömének megízlelése után boldogságként a teremtő emberek képét. „Igen! e nagy célért élek-halok csak, / s elmém e végső bölcsességre jut: / szabadság, élet nem jár, csak azoknak, / kiknek naponta kell kivívniuk. / Így él itt majd, a veszély ölén, / sok dolgos évet gyermek, férfi, vén. / Ha láthatnám a síkon át / e nyüzsgést, szabad nép szabad honát, / a pillanathoz esdve szólnék: / Oly szép vagy, ó ne szállj tovább! / Nem mossa el megannyi millió év / halandó-életem nyomát. - / E boldogság sejtelve elragad, / s már üdvözít a legszebb pillanat.”¹⁶⁹

¹⁶⁹ Goethe: *Faust*, i. k., 402-403.

AZ EURÓPAISÁG TANÍTHATÓSÁGA ÉS TANULHATÓSÁGA

Albert Gábor:
Tanártársadalom és polgárosodás

avagy gondolatok egy bázisinnováció¹⁷⁰ lehetőségeiről

Mit tehet az iskolavezetés a tanártársadalom polgárosítása érdekében?

Egyrészt az iskolaigazgatónak fel kell ismernie azt, hogy a szakmai profizmust csak úgy lehet biztosítani az iskolában, ha az egyrészt minőségi pedagógiai szolgáltatásként (érdekmeghatározott elveken!) működik, másrészt ha a minőségi szakmai munka együtt jár a szervezet egészének megújulásával, harmadszor pedig, ha az innováció a társadalom fejlesztésének programját egyaránt célként fogalmazza meg. Abban az esetben, ha ezt nem ismeri fel, vagy nincs elég ereje a szakmai profizmust megteremteni, úgy jobb esetben is csak működtetni tudja az intézményt, fejleszteni azonban nem. Polgárosítani pedig végképp nem. Az igazgatónak erkölcsi kötelessége kereteket adni, feltételeket teremteni tanártársai polgárrá válásának előmozdítása érdekében. Ez oktatásügyi korparancs! Vajon igazgatóink többsége képes-e a szakmai munkát minőségi pedagógiai szolgáltatásként felfogni?

A minőségi pedagógiai szolgáltatás alapja a humánus és a szakszerűség jegyében adaptált (vagy önállóan kimunkált) pedagógiai program, egy megrendelő-centrikus szemlélet és tevékenység, egy belső ügyfél-orientáltság, azaz hatékony team-munka. Mindennek a feltétele a humán erőforrásokkal való gazdálkodás egyéni, csoportos és szervezeti szinten történő kimunkálása és végrehajtása.

Vajon képes-e az igazgatók többsége a humán erőforrással gazdálkodni? Rendelkezik-e iskolaigazgatóink többsége a pályakezdő kollégákra vonatkozó képzési tervvel? Hogyan kísérik figyelemmel (egyáltalán figyelemmel kísérik-e?) a pedagógus munkáját az önálló pedagógus-egyéniesség kialakulásának szakaszában vagy ún. telítődésének idején? Hogyan biztosítja az intézményvezető a pedagógus egyéni szakmai karriervágyainak kielégítését? Mi jellemzi a csoportos hatékonysággal való gazdálkodást? Hogyan viszonyul az igazgató a különböző csoportfejlődési szinteken működő teamek munkájához? Az intézményvezető irányításával eljutnak-e a csoportok az eltérő szociális és szellemi nyitottságtól a kompetitív-versengő csoportfejlődési szintig? Mi jellemzi a szervezeti hatékonyság programját? Megannyi megválaszolatlan, akciókutatásra váró kérdés!

Egy biztos: az intézményvezető - azon túl, hogy naprakész tudással kell rendelkeznie a pedagógiai, a vezetéselmélet, a humán erőforrás menedzsment stb. területén - gondolkodását át kell hatnia a polgári szemléletnek.

Mit nyújthat a tanárképzés a pedagógustársadalom polgárosodásához? A kérdés egyben a cím második elemére utal. Mindenekelőtt olyan értelmiség képző tantárgyra van szükség, amely egy bázisinnováció keretében felvázolja a polgártanári magatartás lehetőségeit. Mit értünk bázisinnováció alatt?

¹⁷⁰ Bázisinnováció alatt a szervezet egészére kiható újítást értek. Szükségesnek tartom a „Polgári kötelességekre nevelés” című értelmiségképző kurzust a felsőfokú képzésben, valamint ugyanezt a tantárgyat a közoktatásban egyaránt bevezetni.

A szakirodalom három típusú innovációt különböztet meg: a látszat-, a fejlesztő és a bázis innovációt. Míg a látszat innováció nem érinti a tanítás-tanulás tartalmi oldalát, addig a fejlesztő és a bázisinnováció esetében valóságos újító folyamatról van szó. A bázisinnováció kijelöli a változás útját, a fejlesztő innováció pedig a kijelölt „főcsapások” mentén, a bázis-innováció keretein belül jön létre.¹⁷¹

Mindezek alapján az egész gondolatmenetnek két fő célja van: egyrészt a „Polgári kötelességekre nevelés” elnevezésű tantárgy filozófiai metodológiájának megalapozása, másrészt a nemzeti elitképzés szükségességének megfogalmazása. A „Polgári kötelességekre nevelés” elnevezésű tantárgynak mint iskolai stúdiumnak a bevezetése magában rejtje a bázisinnováció lehetőségét, hiszen hitelesen csak az a pedagógus tudja közvetíteni a tantárgyat, aki maga is rendelkezik a polgári feltételek modern kritériumrendszerével.¹⁷²

Előadásomban a polgárosodást a társadalmi cselekvés, a kezdeményezőkészség, az interaktivitás szemszögéből vizsgálom. Mindenekelőtt fogalmilag tisztázom magát a társadalmi interaktivitást, annak koordinátáit, főbb jellemzőit, működésének feltételeit, rétegződéseit és viszonyulásait, amely egyúttal egy új tantárgy filozófiai metodológiájával egyenértékű. Mindvégig igyekszem a modellen belül elhelyezni a pedagógustársadalmat is.

A tantárgy filozófiai metodológiája

1. A társadalmi interaktivitás fogalmi tisztázása

Az emberi/társadalmi mozgás vizsgálatakor első lépésben a társadalmi interaktivitás fogalmi rendszerét kell tisztázni. A társadalmi interaktivitás azt jelenti, hogy a demokratikus berendezkedésű államokban a mindenkori hatalom országos és helyi (pl. intézményi) szinten egyaránt elvárja az állampolgároktól, a munkatársaktól azt, hogy a közügyekben és a munkahelyen egyaránt aktívak legyenek a hatalom szempontjából.

Ennek az interaktivitásnak a következő szintjei figyelhetők meg a társadalmon belül. A legfelsőbb szinten a hatalom által kiválasztott személyek állnak. A mindenkori hatalom elvárja ezektől a személyektől azt, hogy javaslataikkal segítsék elő a kormányzati/intézményi munka hatékony működését, a döntések előkészítését, a javaslatok meghozatalát. Tehát egy alapvetően irányított műveletről van szó.

A társadalmi interaktivitás középső szintjéről abban az esetben beszélhetünk, amikor a hatalom nem kéri fel interaktivitásra az állampolgárt, ő ennek ellenére jobbító javaslataival, elméleti és gyakorlati tanácsaival, szakmai programjával interaktivitásra szólítja fel az államhatalom képviselőit. Tehát az interaktivitás a hatalmon kívül álló, hatalommal - intézményes háttérrel - nem rendelkező állampolgártól indul. Ezt nevezzük középszintű aktivitásnak.

Végül az átlag állampolgárok interaktivitásáról beszélhetünk, amikor helyi szinten javaslatot fogalmaznak meg egy probléma megoldására.

¹⁷¹ Ördög Erzsébet: Iskola és innováció, *Pedagógiai Szemle*, 1984/11.

¹⁷² A tantárgyat bármely életkorban - természetesen az életkori sajátosságok figyelembevételével - célszerű bevezetni: az általános iskolában és a középiskolában a társadalomismereti tantárgy keretében, míg a felsőoktatásban az ún. értelmiségképzés égisze alatt kerülhet bevezetésre.

Tetten érhető-e az állampolgári öntudat a társadalmi interaktivitás egyes rétegeinél? Mi a különbség a középszinten és az átlag állampolgári szinten megnyilvánuló állampolgári öntudat között? A különbség abban nyilvánul meg, hogy míg középszinten a civil kezdeményezés, spontán törekvés egybeesik, egybeeshet az interaktív személy munka- és érdekvilágával; azaz tetten érhető a polgári öntudat, érték és érdekvilág szinkronja, addig az alsó szintű interaktivitásnál kevésbé érvényesül a polgári öntudat, inkább ösztönös cselekvésről van szó.

A társadalmi interaktivitás modelljében hol helyezhetjük el a magyar pedagógustársadalmat? Sajnos minden jel arra mutat, hogy a magyar pedagógustársadalom nagy részére nem a tudatos, középszintű társadalmi interaktivitás jellemző. Nem beszélhetünk munka és érdekvilág szinkronjáról.

2. A demokratikus államhatalom viszonyulása a társadalmi interaktivitáshoz

Hogyan viszonyuljon a hatalom a társadalmi interaktivitáshoz?

Egyrészt minden állampolgárnak tisztában kell lennie azzal, hogy a demokratikus országokban is az államhatalom törvényi és intézményes keretei határozzák meg a társadalmi interakció, az állampolgári aktivitás mozgásterét, azt, hogy az állampolgárnak mit lehet és mit nem lehet, mit érdemes és mit nem érdemes megtennie. Másrészt azonban a demokratikus hatalom és az állampolgár interaktív kapcsolatát illetően bekövetkezik egy olyan pont, amikor a hatalom szerepe visszajára fordul, és nem képes „kordában” tartani a társadalmi interaktivitást. A polgár tehát érvényesíteni tudja saját akarátát.

Nézzünk meg először egy példát, amikor az államhatalom határozza meg a társadalmi interaktivitást!

A közoktatási törvény például előírja azt, hogy a közalkalmazott státusban lévő pedagógusnak két tevékenységet minden körülmény között el kell látnia: a szaktanári és az osztályfőnöki teendőket (bár ez utóbbit direkte nem fogalmazza meg, a nevelői munka alatt azonban joggal elvárható az osztályfőnöki munkaszerep a pedagógustól). Amennyiben az iskolaigazgató osztályfőnöki megbízást ad egy közalkalmazottnak, azt kötelessége elvállalni, még ha mindez óriási felelősséggel, munkával is jár, és anyagi vonzata koránt sincs összhangban a végzett munkával. Az osztályfőnöki megbízás egyértelműen a szakmaszeretetre, a pedagógus hivatástudatára épít, melynek hosszú távon fásultság, kiegészítés lesz/lehet az eredménye még a legelcsántabb, legjobb pedagógusoknál is. A pedagógus ugyanis hosszú távon nem tudja újratermelni a munkaerejét, és mindez a hatékony munkavégzés rovására megy. Mit tehet a kormányzat (és az igazgató) a hatékony osztályfőnöki munkavégzés érdekében? Meg kell teremtenie a technikai, a személyi és a pénzügyi feltételeket. Az államhatalom egyrészt tegye érdekeltté az osztályfőnököket abban, hogy kötelességeit a legmagasabb szinten teljesítse, másrészt teremtsen meg a technikai/intézményi feltételeket a hatékony munka érdekében, harmadszor pedig kontrolláljon, szankcionáljon a kötelességek elmulasztásakor. Megszüntethető-e az osztályfőnöki munkakör állampolgári (pedagógusi) kezdeményezésre? A válasz kézenfekvő: nem. A társadalmi/állampolgári interaktivitás ebben az esetben nem működik, hiszen az államhatalom törvényi és intézményi keretei nem adnak erre módot és lehetőséget. Milyen lehetősége van ebben az esetben a pedagógusnak? Kiléphet a közalkalmazotti státusból és vállalkozóként folytathatja a munkáját (ha a törvényi keretek erre lehetőséget adnak). Természetesen ebben az esetben vállalnia kell a vállalkozás minden kockázatát (a bizonytalanságot, a piaci kiszolgáltatottságot és a szabadságot), valamint azt is, hogy elesik mindenféle kedvezménytől és előnytől, amelyet a közalkalmazotti státus biztosítana számára.

3. A társadalmi interaktivitás történelmi korlátjai

3.1. Rezigált polgárosodás, deformált államkép

Nézzük meg azt, hogy a törvényi, intézményi kereteken túl mi korlátozhatja még az állampolgári öntudat és képességek kialakulását? Elsősorban a polgári fejlettség megkésetttségéből és hiányosságából eredő zavaros gondolkodás. Nézzünk erre vonatkozólag néhány adalékot a XX. századi magyar társadalomtörténetből. Két igen fontos jelenséget szeretnék megemlíteni, amely a torz állampolgári öntudat és magatartás kialakulásához vezetett.

Az első a kelet-európai - benne a magyar - társadalomfejlődés egyik sajátossága, konkrétan az, hogy „az erősen centralizált államhatalom jóval korábban kialakult, mielőtt a polgári gazdaság és társadalomfejlődés kezdetét vehette volna”.¹⁷³ Ez az erősen központosított államhatalom (de)formálta az egyéni magatartás, a társadalomszervező hatású egyesületi tevékenység, a társadalmi aktivitás lehetőségeit és formáit.¹⁷⁴

Államfelfogásunk deficitje, hogy a magyar állampolgárok többsége még ma is úgy gondolja, hogy az állam hatalmi funkciói a dominánsak, és hogy az államhatalom és az állampolgár viszonyát az államhatalom irányítja egyoldalúan.

A torz állampolgári gondolkodás történelmi gyökerei a hazai jogfejlődésben is tetten érhetők. Péter László történész az államhatalom és a jog egymáshoz való viszonyát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a magyarországi jogfejlődés - elkanyarodva a nyugat-európaiktól - az autokratikus jogelv alapján fejlődött.¹⁷⁵

¹⁷³ Böhm Antal: *A XX. századi magyar társadalom*, Budapest, Korona, 1999, 176.

¹⁷⁴ Tárkány Szűcs Ernő szemléletesen mutatja be a jogi népszokások alakulását, változásait a XVIII. századtól az 1940-es évekig. Tárkány Szűcs szerint az állami szabályok térnyerése, a centralizáció szorította háttérbe a hagyományos megoldásokat, a népszokásokat. A népszokásoknak pedig a helyi hagyományokhoz görcsösen ragaszkodó, sok esetben a fejlődést is gátló kötődésein túl, közösségteremtő, értékörző és formáló, valamint az innovációt életre keltő funkciója is volt. A centralizált államhatalom a kommunista rezsim idején is tovább élt. Közgondolkodásunkat mindvégig az államhatalom elnyomó funkciója hatotta át, holott ahogyan például Glatz Ferenc írja: „az állam ókori kezdetektől mindig is elsősorban területigazgatási és közösségszervező funkciókat látott el. Feladata elsősorban az volt: teremtsen meg a polgárok napi életének, a polgárok termelői-kulturális kibontakozásának intézményes feltételeit, teremtsen közbiztonságot, intézményeivel örökjön a polgár mozgási (közlekedési, kereskedelmi) biztonsága felett, szabályozza ember és természet viszonyát.” (Glatz Ferenc: *Történelemkutatás, történelemtanítás útkeresésben*, in *Történelemtanítás és korunk kihívásai*, sorozatszerkesztő: Szabolcs Ottó, Budapest, 1998, 37.

¹⁷⁵ Péter László példaként állítja a bírósági eljárás normáit. „A praesumptio jurist (olyan jogvédelmet, úgynevezett »cáfolható gyanítást«, amely ellenkezőjének a bizonyítása megengedett) az egyén és az állam viszonyában Nyugat-Európában és Közép-Európában az ellenkező oldalon találjuk meg. A nyugati (francia, belga, angol, amerikai) jogrend kiindulópontja az egyén: a praesumptio juris az egyén oldalán van. A német és az osztrák jog kiindulópontja viszont az államhatalom: a jogvédelem ennek az oldalán található. Ez az autokratikus alapelv.” Míg nyugaton az állam és az egyén közötti jogvitában az államhatalmi cselekmény elkövetőjének kell bizonyítania eljárása jogosságát és törvényességét, addig Magyarországon az állam tisztviselője szabadon, a saját belátása szerint cselekedhet, ha a törvény az egyént kifejezetten nem védi. (Péter László: *Az Elbától keletre*, Budapest, Osiris, 1998, 167.)

Az eltérő jogfejlődésnek messzemenő következményei lettek a polgári társadalomfejlődésre nézve. Nyugaton az alkotmány vagy a törvényhozás felhatalmazása nélkül nem lehet rendeleteket kiadni, míg Magyarországon a mindenkori kormány (ma is!) az állami autokratikus elvből eredően rendeletkibocsátási joggal rendelkezik.

Az autokratikus jogvédelem, miután az állam jogából indul ki, az újkori magyar történelmi fejlődés bármely szakaszában lehetővé tette azt, hogy a mindenkori kormány állandóan és fokozatosan szélesítse azoknak a rendelkezéseknek a körét, ahol a törvény kifejezetten nem védte az egyént. Mindez pedig az egyéni szabadság folyamatos térvesztését eredményezte.

Nézzünk egy példát a rendszerváltás utáni kormányzatok rendeletkibocsátási gyakorlatából! Ne menjünk messzire: vizsgáljuk meg azt, hogy a közoktatásban milyen törvénymódosítások születtek a rendszerváltás óta. 1990 márciusában az országgyűlés elfogadta az 1985. évi oktatási törvény módosítását. A módosítás biztosította a szabad iskolaállítás és -fenntartás lehetőségét. 1991-ben Andrásfalvy Bertalan művelődési és közoktatási miniszter irányítása alatt tanácskozások kezdődtek az új oktatási törvény és a bevezetés előtt álló Nemzeti Alaptanterv tartalmáról. Még ebben az évben új törvény született: a XXXII. törvény a volt egyházi tulajdonok rendezéséről szól. 1993-ban három új törvényt fogadott el a kormány: a szakképzésit, az oktatásit és a felsőoktatásit. Az 1993. évi LXXIX. törvény már Mádl Ferenc miniszter irányítása alatt született meg. 1995 októberében, már az új kormányzat idején, az országgyűlés kisebb mértékben módosította az oktatási törvényt. 1996 májusában az új miniszter, Magyar Bálint az újabb, módosított törvényjavaslatot bocsátott vitára. Ezt a törvénymódosítást az országgyűlés 1996 nyarán fogadta el. Megszületett az 1993. évi LXXIX. törvénynek, az 1995. évi CXXI. törvénnyel és az 1996. évi LXII. törvénnyel egybeszerkesztett szövege.

Vajon milyen hatással vannak az állandó törvénymódosítások az oktatás hatékonyságára?

Nagy Géza irodalomtörténész egyik tanulmányában arra vállalkozott, hogy összehasonlítsa a Ratio Educationist az 1993. évi törvénnyel. Viszonyítási alapnak mindvégig a polgárosodást tekintette.

A Ratio Educationist elemezve a szerző a következőket írja: „...ez a törvény... a korabeli ismeretek, módszerek és gazdasági-intézményi feltételek figyelembevételével készült, és az egész oktatási rendszert átfogta, az elemi iskoláktól kezdve az egyetemekig... A Ratio Educationis annak idején a magyar közoktatás ügyét hosszú időkre szóló szilárd alapokra helyezte. Elemzéséből, értékeléséből, keletkezési körülményei tanulmányozásából fontos tanulságok adódnak a jelenre nézve is. A mai feltételek és feladatok lehetnek gyökeresen mások, mint a tizenennyolcadik századiak, ám az oktatásügy megreformálásában, kodifikálásában ma sem lehet figyelmen kívül hagyni a tényeket. A törvény arra való, hogy a reális adottságokat keretbe foglalja és a társadalmi praxist ellenőrizhetővé tegye. A (polgári) társadalmi válság kialakulásának folyamatában kodifikálni a társadalmat szolgáló közoktatást: ez a törvény folytonos változtatásának veszélyével jár, következésképp csorbítja hatékonyságát. A következő időszakban inkább arra kellene törekedni, hogy mind az elméleti megalapozás, mind a praxis, mind pedig a személyi feltételek vonatkozásában tapasztalatokat gyűjtsön a magyar oktatásügy, és utána kodifikáljon. A Ratio Educationisnak ez az egyik, másnak szóló tanulsága.”¹⁷⁶

A demokratikus hatalomnak ugyanakkor nemcsak korlátozó funkciója van, hanem éppen ellenkezőleg, kötelessége is a törvényi és intézményi kereteken belül megteremteni a társadalmi interaktivitást előmozdító intézményeket és munkaformákat, azaz mindazon feltételeket,

¹⁷⁶ Nagy Géza: Ratio Educationis és polgári fejlődés (1777, 1992), *Iskolakultúra*, 1993.

amelyek érdekeltté teszik az interaktív személyt a hatalomhoz fűződő viszonyában. Az interaktivitást elősegítő feltételekről csak akkor beszélhetünk, ha azok polgári szinten állnak, tehát létezik polgárság, amely megteremti a fenti feltételeket.

3.2. Polgárképünk

A XX. századi polgári fejlődés másik gátló tényezője maga a „polgár” szavunk eltérő fogalomhasználata. A történelemben sokáig csak azt tekintették polgárnak, akinek vagyona jelentős politikai és gazdasági függetlenséget biztosított számára. „A közgazdászok többsége még ma is csak a vagyonnal rendelkező vállalkozót tekinti polgárnak, holott a jelenkor fejlett társadalmában már a polgárok többsége értelmiségi, azaz jelentős szellemi tőke tulajdonosa.”¹⁷⁷ Úgy gondolom, hogy polgárnak az tekinthető, aki a tulajdona vagy a műveltségi tőkéje folytán autonóm egyéniséggé, sokoldalúan képzett, kulturált, értékeket kereső-kutató individuummá tud válni.

Ha tehát elfogadjuk azt, hogy az interaktivitás feltételeit a polgárság képes csak megteremteni, akkor a fenti gondolatkörből az alábbi kérdések vetődnek fel: Mit tehet az egyén a polgárrá válás érdekében? Valamint mit tehet az államhatalom a polgárság kialakítása érdekében?

Hogyan válhatunk polgárrá? A polgárosodáselméletek közül e sorok szerzőjéhez Juhász Pál polgárosodásmodellje áll a legközelebb. „Az első mozzanata a polgárosodásnak az, amikor valaki egyéni szerepet, egyéni megoldást keres arra, miként kapcsolódjon be a munkamegosztásba. Ebből következik mindjárt a második vonatkozás, hogy a közösségben is úgy akar megmutatkozni és fontos lenni, hogy a személyéhez kapcsolódjon az, amit csinál, hogy a tevékenysége által legyen fontos, elismert ember a közösségben.

Van egy harmadik vonatkozás is, amely a vállalkozás mozzanatát jelenti, és ebben nagyon fontos a kockázatátás eleme. Ennek két változata lényeges. Az egyik, ami a második gazdaságban általános: amikor valaki úgy végez munkát, hogy csak később derül ki, hogy a munkájának lesz-e hozadéka. Ezt nem tekinthetjük valóságos kockázatvállalásnak, mert alig van más választási lehetősége, mint a dolgozás vagy a nem dolgozás... Van végül a polgárosodásnak egy negyedik mozzanata, amitől igazán polgár lesz valaki: és ez az, hogy el tud-e szakadni attól a közösségtől, ami számára adott, aminek a kultúrájába beépült, és ő maga tud-e magának közösséget teremteni? Vagyis képes-e a közösséget társulásként, egyesülésként felfogni, megkeresni azokat, akikkel egy közösséget tud alkotni?... Polgárról igazán akkor beszélhetünk, ha mind a négy dimenzióban tudatos szerepvállalás alakul ki.”¹⁷⁸

Milyen lehetőségei vannak a magyar pedagógusnak a polgárrá válásra? Tevékenysége által legyen fontos és elismert tagja a közösségnek. Mindez teljesítményelvűséget, eredményfelelősséget, alkotói attitűdöt jelent (a saját szakmai kondíciójának erősítését is!). A XXI. század változást hoz az újítás, az alkotás tekintetében. Az alkotó ember a korábbi századokban csak az új termék előállításán fáradozott. Az eladás valaki másra várt. A XXI. században a pedagógusnak alkotó-pionírként magának kell végiggondolnia az alkotás folyamatát. Nem elég előállítania a szellemi terméket, de reklámozni is tudnia kell azt. El kell sajátítania a marketingtevékenységet, piackutatást kell folytatnia még a szellemi termék előállítása előtt.

¹⁷⁷ Kopátsy Sándor: A rang nem örökölheto. Vita a polgárosodásról, *Magyar Nemzet*, 1998. október 17.

¹⁷⁸ Juhász Pál: Polgárosodás. *Századvég*, 2-3, 181-183. Lásd még: Csíste András: Polgárosodáselméletek és polgárosodásviták, *Szociológiai Szemle*, 1997/3, 121.

Az önérvényesítés érdekében el kell sajátítani az alkotói jogvédelem technikáit, meg kell tanulnia leírni a gondolatait. Az alkotói attitűd felelős értelmiségi magatartást, állandó önépítést, belső tartást, igénynívót és önbecsülést feltételez. A pedagógusnak vállalkozóként is szemlélnie kell a világot. A fásult, megkeseredett pedagógus nem képes egészséges tanulókat nevelni!

A történelemből tudjuk: a polgár önnevelésének otthonai a klubok, egyesületek, társaságok. Magunk választunk közösségi kereteket, ahol képezzük önmagunkat, tájékozódunk, csiszoljuk elménket, együtt gondolkodunk, szórakozunk. Milyen új közösségeket szeretne a pedagógus önmagának teremteni: gazdasági vállalkozást, politikai vagy civil szervezetet, szabadidős csoportosulást, kultúrateremtő közösséget? Vajon ismerik-e a fent felvázolt utat pedagógusaink? Vajon tisztában vannak-e műveltségi tőkájukkal? Vajon képesek-e műveltségi tőkájukat kapcsolati és pénztőkévé konvertálni?

4. Megoldás: elitképzés és praxiskezelő módszer

Mit tehet a hatalom a polgárság (a polgártanárság) kialakítása érdekében? És miként érhető mindez tetten az interaktivitás különböző rétegződési szintjein?

A legfelsőbb szinten a hatalom által kiválasztott személyek, az elitek állnak. Az elit a társadalom színe-java, akik az élet élésére mintát adnak, akik a történelmi folyamatok közvetítői, a történelmi transzformálódás alkotó felismerői és irányítói, azaz koncepcionális elmék. Az elit nem születésétől fogva elit. Az elit nem valamiféle előjog, valamiféle középkori értelemben vett kiváltság. Nagy Géza irodalomtörténész szerint az elit ki kell, hogy formálódjék. Az elitet ki kell nevelni. Ez minden társadalom és államhatalom jól felfogott érdeke. Az elitképzés két módon történhet: egyrészt úgy, hogy egy létező, jól működő társadalmi rend szervezett keretek között képezi ki legjobbjait, másrészt úgy, hogy a hatalmon kívül álló koncepcionális elme paternalista módon, saját kebelében képezi ki a jövő elitjét.

Erre hadd említsek két példát! Mindkettő arra példa, amikor az államhatalom a jól felfogott érdekében, intézményes keretek között képezi tanácsadóit. Az első Mária Terézia uralkodásához, a másik a francia elitképzés XVIII. századi történetéhez kapcsolódik.

Mária Terézia tudatosan és eredményesen törekedett egy terveit szolgáló magyar elitréteg kinevelésére katonai és kulturális téren egyaránt. Az uralkodónő világosan látta azt, hogy a birodalom fejlődését eredményezi, ha kedvelt magyarjait sikerül a dinasztia szolgálatába állítani. A Teréziánus ezt a célt szolgálta. Megalapította a testőrséget, melynek tagjaiból kerültek ki a századvég magyar írói, tudósai, sőt a reformkor közéleti szereplői is.

A második példa a nagy francia polgári forradalom története. Ez a forradalom a korszak maradandó rendszerváltozása volt, amely nem jöhetett volna létre, ha az új állapot (polgári rend) összes feltételei nem alakulnak ki a francia abszolút monarchia idején. A XVIII. század folyamán épültek ki azok a gazdasági, intézményi, közművelődési feltételek és mentalitáshelyzetek, amelyek elősegítették a francia polgárság hatalomra jutását. Gondolok itt elsősorban a felvilágosult társadalmi eszmék és elméletek kidolgozására, melyek letéteményesei a korszak filozófusai és az enciklopédisták voltak. Az Enciklopédia megalkotói a francia polgárság legnyitottabb és legszélesebb rétegeiből kerültek ki. A vállalkozás valódi szakmai karrierlehetőségeket rejtett magában. Diderot 1745-ben nyomorgó író volt, húsz évvel később rangot és évvéradékot kapott a királyi udvartól. Az Enciklopédia kiadásának kezdetén az államhatalom tehetséges fiatal szerzőket fogadott fel. Desmarests, a névtelen matematikatanár azt a feladatot kapta a királyi udvartól, hogy látogassa végig a posztómanufaktúrákat, és készítsen feljegyzéseket. Desmarests 1757-ben kezdte meg a munkát és 1786-ban ő lett Franciaország manufaktúráinak igazgatója, a nemzeti kultúra ápolásáért pedig ingatlan-tulajdont kapott. Az államhatalom abban volt az enciklopédisták segítségére, hogy igazolást

adott ennek a fiatalembernek, hogy betehesse a lábát Franciaország manufaktúráiba. De a francia királyi udvar hathatósan támogatta az Enciklopédia kiadását is. A királyi hatalom Malesherbes-re, Franciaország főcenzorára bízta a könyvkiadás ügyét. A főcenzor tizenkét esztendőn át pártolta a felvilágosodás eszméinek terjesztését.

Milyen következtetést lehet mindebből megfogalmazni? Egyrészt azt, hogy Diderot, Desmarets esete nem egyedi, hanem általános a XVIII. századi francia történelemben. Másrészt azt, hogy mind az osztrák, mind a francia kormányzati rendszer felismerte az elitképzésnek mint nemzeti érdeknek a szükségességét. Az Enciklopédia körül tömörülő szerzők a forradalom előtt és alatt állami pozíciókba jutottak, állami karriert futhattak be. Az elitképzés tudatosan ment végbe. A francia forradalom idején pedig a Nemzeti Konvent első intézkedéseként megalapította az École Normale Supérieure típusú intézményrendszert, az elitképző intézmények rendszerét, amely kétszáz éve szervezeten, szisztematikusan és rendszerszerűen képezi ki azt a 100-150 személyt, akik a francia történelmi transzformálódás alkotó felismerői és irányítói a XIX-XX. század folyamán.

A XX. században minden polgári szinten álló nemzetállamnak elemi érdeke a kor enciklopédistáinak kiválasztása, ami nem pártpolitikai alapon, hanem a legszélesebb társadalmi konszenzussal és merítéssel töltheti csak be funkcióját.

Mit tehet a hatalom a középszintű intézményen belüli interaktivitás rétegződési szintjén?

Praxiskezelő módszerrel, szakirányú képzéssel, a társadalomfejlesztést szolgáló programokkal nyújthat segítséget. Ez azt jelenti, hogy az államhatalomnak kötelessége felvilágosítani az állampolgárt (így a pedagógust is!) arról, hogy az elméleti felismerés birtokában, a nehézségek ellenére miért kell interaktív válnia. Célszerű a „Polgári kötelességekre nevelés” című tantárgy kidolgozása és oktatási rendszerünkbe való beillesztése (pl. a társadalomismeret tantárgy keretében), amelynek hatékonysága csak abban az esetben garantált, ha az államhatalom támogatja azt.¹⁷⁹ Annál is inkább kiemelt fontosságú ez, mert Magyarországon a potenciálisan interaktív személyek (pedagógusok) mintegy 60%-a nem interaktív, mivel az interaktivitás folyamatában nem érdekelt.

Mit tehet a hatalom az átlag állampolgári interaktivitás szintjén? A mindennapi élet dolgainak kezelésén, a közjó szolgálatán, a közbiztonság védelmén túl a társadalmi élet többségét kitevő réteg bevonását a közéletbe. Az átlagember gondolkodásmódja ugyanis változhat, fejleszthető, az a mindenkori polgári fejlettség függvénye.

Összegzés

Összegzésképpen a polgári társadalom előmozdítása érdekében hiánypótló vállalkozás az értelmiségképző program keretén belül a polgári kötelességekre „nevelni” leendő pedagógusainkat annak érdekében, hogy a társadalmilag interaktív csoportjához tartozzanak. Ahhoz pedig, hogy a politikai rendszerváltások, vagy a gyakorlat kritikája ne sodorja el a „Polgári kötelességekre való nevelés” tantárgyat (programot), az elméleti alapvetésnek, a filozófiai metodológiának tudományosan megalapozottnak, jövőre irányulónak és ideológia-mentesnek (azaz polgárinak!) kell lennie. A praxiskezelő módszer csak ezután következhet.

¹⁷⁹ Jelen sorok szerzője a „Polgári kötelességekre való nevelés” tantárgyblokk fejlesztéséhez a „Trefort Ágoston Szakalapítvány”-tól kapott támogatást. A programhoz szervesen kapcsolódik a „Civil kurátori. Élet- és pályatervezés történelmi háttérrel” című segédkönyve, amely a Kodolányi János Szakközépiskola gondozásában, az Open Book Kiadó kiadásában jelent meg 1999-ben.

Dombi Alice:
Empátia - tolerancia - európaiság
Egy pedagógusképző program tanulságai

A konferencia témája egy történeti, elméleti tézisen nyugszik: európaiság, amely nem véletlenszerű, esetleges kapcsolatokon alapul, hanem konkrét, gyakorlati területeken körülhatárolható. Magyarság és európaiság. Ennek történeti, gazdasági, szellemi, pedagógiai vonatkozásai vannak, amelyek nyomon követhetők államalapító királyunk, Szent István korától.

Az európaiság magában rejt egyfajta létformát, életszemléletet, sajátos ethosz jellemzi, egy szemléletmódot és létmódot körvonalaz. Történelmünkben az Európához való tartozás, felzárkózás mindig jelen volt. Említhetünk történelmi példákat, Szent István honteremtő tevékenységét, citálhatjuk írók, költők szavait, idézhetjük Apáczai Csere János szellemiségét, alapvető célját: „Európaivá tenni a magyarságot!” Akárhány példát sorolunk is, mindig ugyanarra a konklúzióra jutunk: ez a törekvés mindig megvolt a magyarságban, s összefért azzal az igénnyel, hogy nemzeti önazonosság-tudatunkat megtartsuk. Magyarország európai integrációja és az Európa-identitás keresése a történelem „longue durée” folyamata, amelyben az oktatásnak kitüntetett szerepe van. A honfoglalás millicentenáriuma, az első magyar iskola (Pannonhalma) millenniuma az európai integrálódás első törekvéseit jelzi. Ha az európai oktatás tendenciáit nézzük, sok dimenzióból közelíthetjük meg: művelődéstörténet, eszmétörténet (az Európa-fogalom történeti alakváltozásai), integrációtörténet, az oktatáspolitikai trendek oldaláról.

Az Európai Unió jelenlegi oktatáspolitikai stratégiájának vezérelve az oktatás és a munkaerőpiac dinamikus kapcsolata, valamint a „life-long”, az egész életen átívelő önművelés alapvető fontossága.

A következő évek legfontosabb EU-integrációs oktatáspolitikai programjának megvalósításához néhány koncepcionális és terminológiai kérdést is tisztázni kell: mit jelent az oktatás európai dimenziója, az európai tudatosság, hogyan valósítható meg a nemzetközi iskolaközi kapcsolatok managementje, s mindez hogyan hat a pedagógusképzésre.

További kérdések:

- Milyen problémákat vet fel az „európaiság” a tanárképzésben?
- Milyen megoldásokat lehet találni az egyes problémákra?
- Melyek azok a tényezők, amelyek segítik az együttműködést, a közös megoldáskeresést?
- Milyen közös vonásokat lehet találni a tanárképzés céljaiban, módszereiben?

A nemzeti oktatási hagyományoknak minden országban megvannak az európai dimenziói, hiszen ezt biztosítja a tudomány egyetemessége, és nemzetközi áramlatainak hagyományrendszere. Éppen ezért fontos az implementáció keretében a tanárképzési kurikulumokat nemzetközi iskolaközi projektekre alkalmas elemekkel bővíteni, s egyúttal kiegészíteni „Európa-stúdiumok” elnevezésű képzési modulokkal, amelyek az EU-kompatibilitást biztosítják.

Napjainkban, amikor az Unió csatlakozás a küszöbön áll, különösen fontos a többi ország alapos ismerete gazdasági, politikai, kereskedelmi és kulturális, pedagógiai szempontból egyaránt. Fontos megismerni, nagyító alá venni más országok oktatási módszereit, eredményeit,

persze nem a feltétel nélküli lemásolás céljából. A többi állam eredményességén vagy eredménytelenségén okulva átvehetünk tőlük - adaptálhatunk a hazai viszonyokra - olyan módszereket, melyek ott sikeresnek bizonyultak, illetve elkerülhetünk buktatókat, melyeken más országok átestek.

Nézzük meg a továbbiakban mit jelent a közép-európaiság, melyek ennek pedagógiai vonatkozásai.

Az elméleti és gyakorlati pedagógia kérdéseit tekintve is bevált és használható a Közép-Európa fogalom, amelyet napjaink kiváló foglalkozástörténetészei például a pedagógus foglalkozás és szerep elemzésekor használnak, elkülönítve egy kontinentális és angolszász modellt, amelybe beletartoznak a szakmai kompetencia kérdései, amely egy élő diskurzust, és ugyanakkor konszenzusra törekvést is jelent a két modell és irány között.

Történetileg a kontinentális modell legfontosabb jellemzője az ellenőrzés államközpontú formája, a nevelői felkészítés központi irányítása. A pedagógiai területen történő foglalkoztatás előfeltétele egy akadémiai-tudományos tudásformán alapuló képzettség megszerzése, s a szakmai autonómiát nélkülöző munka. Ennek feloldása - az angolszász minta felé történő nyitás - napjaink jellemzője. Az angolszász liberális professzionalizáció, az ún. „free and liberal professions” modelljét az előbbivel ellentétes vonások jellemzik. A pedagógus-mesterséget folytatók egészen napjainkig megőrizték az államtól való viszonylagos függetlenségüket, munkájukat elsősorban szakmai öndefiníáló képességük vezérli. Ez a szakmai tudástípus gyakorlati és kooperatív, tehát a szakmai professzió öntörvényeiből indul ki, egy olyan oktatási rendszer keretein belül, amelyet nem az állam ellenőriz, nem szabályoz külön képesítési rendszer, hanem helyi és magánkezdeményezések által irányított.

Az utóbbi években Magyarországon az angolszász forma felé való nyitást éljük meg, a teljes központi szabályozás helyébe a pedagógiai kompetenciaalapú, a helyi igényeket és lehetőségeket figyelembe vevő oktatási modellek lépnek.

Ennek jeleit megfigyelhetjük a pedagógusképzésben is: a pedagógiai professzió és reflexió központi szerepűvé válik. Ugyanakkor megvannak a szakmai-képzési követelmények, rendelet szabályozza a pedagógusképesítési feltételeket. Tehát ez egyfajta átmenet a kontinentális jelleg és az angolszász vonulat között.

Napjainkban a pedagógiai képzés megújulásának vagyunk tanúi, amelynek vezérgondolatait - reményeink szerint - az európaiság határozza meg. Felvetődik a kérdés: Mit is jelent az európaiság a magyar pedagógusképzésben? Hogy ezt megfogalmazhassuk, látni kell a kontinuitást és megszakítottságot, a statikus és dinamikus folyamatokat, amelyek pedagógusképzésünket napjainkig jellemezték.

Az európai minták szinte mindig hatottak a tanárképzésre. Említhetjük a reneszánsz kort, amikor külföldi humanista tudósok tanították a magyar ifjakat, vagy az 1868-as, Eötvös-féle népoktatási törvényt, amelynek német mintái voltak. A pedagógusképzést mindvégig adaptáció és originális vonások jellemezték, amely az európai út és a magyar nemzeti vonások harmóniájára épült.

Mit is jelent tehát az európaiság a pedagógusképzésben? A fogalom magában foglal bizonyos képzési struktúrabeli paritásokat, tartalmi ekvivalenciákat, módszerbeli trendeket, és a korszellem meghatározta alapvető jellemvonásokat.

*

A következőkben egy olyan pedagógiai program néhány jellemzőjét villantom fel, amely „Fejlesztő pedagógia” címmel a kompetencia-alapú pedagógusképzés irányába mutat. Általános pedagógiai moduljai kognitív területeket és attitűdöket érintenek, sajátos átmenetet képeznek a kontinentális és az angolszász modell között.

A „Fejlesztő pedagógia” projekt kutatási és fejlesztési modulból áll. A kutatások során fel kívánjuk tárni a pedagógushivatással való azonosulás történeti gyökereit, kiegészítve ezt XX. századi pedagóguskutatással, tanítóegyeniségek életútját, gyermekszemléletét elemezve, összevetve európai mintákkal.

Nyomon kívánjuk követni a mintakövetéses pedagógussá válás folyamatát a pályaaorientációtól a hivatásbeli bevalóság első igazi jeleit mutató pályakezdésig, különös tekintettel az „élő pedagógiai közeg” hatásaira két területen: pedagógiai és kommunikációs képességek és kompetenciakörök tekintetében.

A projekt feltáró-fejlesztő jellegéből következően a pedagógiai és kommunikációs képességeket, a pedagógiai kompetencia-késztetéseket fejlesztő programot tartalmaz, amelynek tartalmait a kutatási eredmények alapján folyamatosan alakítjuk, bővítjük.

A projekt a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Karának Nevelés-tudományi Tanszékén kidolgozott pedagógiai programba kívánja beilleszteni - a „Pedagógus-mesterség” érvényben lévő kurrikulumban lévő jellemzőit elfogadva -, a „Fejlesztő pedagógia” moduljait. Célkitűzései: a tanári pálya eredményes gyakorlásához szükséges készségek, képességek fejlesztése, elmélyítése, a pedagógiai kompetencia-késztetések fejlesztése.

A projekt előzményei a pedagógusképzés, a posztgraduális képzés, továbbképzés keretei között kristályosodtak ki.

A tartalmi fejlesztés lényege - az egységes képzési követelményeket figyelembe véve - az elméleti alapozással egyenrangú gyakorlatorientáltság megvalósítása, a tanári képességstruktúra és személyiségfejlesztés előtérbe állításával. A projekt egy újszerű pedagógiai képzési forma meghonosítására törekszik, amely a felsőoktatás modernizációjának része, és előrevetíti más felsőoktatási intézményekkel való interaktív együttműködés lehetőségét.

A kutatás feltáró-fejlesztő jellegéből következik, hogy párhuzamosan folyik az oktatásfejlesztési elképzelésekkel.

A pedagógiai és kommunikációs fejlesztő programban részt vevő hallgatók körében végzett vizsgálat a hatásvizsgálat (fejlesztő pedagógia), a modellkutatás és a bevalóságvizsgálat elemeit ötvözi.

A fejlesztő pedagógia projekt kialakítását gyakorló oktatói tapasztalatok motiválták. Így fogalmazódott meg, hogy a pedagógusképzésnek élnie kell a tanári szerepre való felkészítés „rejtett dimenzióinak” felhasználásával (pl. tanári minták tudatosított hatása), az európai és nemzeti értékek harmóniája, paritása, az értékek megőrzése, továbbbépítése, az elutasítandó szerepmagatartások elvetése. Olyan látásmódot, gondolkodásmódot szeretnénk hallgatóinkban kialakítani, amely a részletek regisztrálásán, elemzésén túl az interiorizált ismeretek alkotó alkalmazására teszi képessé a tanárjelölteket. Ez elméleti-történeti alapozással és sajátélményű gyakorlatok segítségével lehet eredményes.

A fejlesztő program a kutatás eredményeit folyamatosan hasznosítja, a módszerrepertoár ennek megfelelően alakítható.

A módszerek kiválasztásának és alkalmazásának pedagógiai elvei:

- Koherens, „összecsendő” eljárásokat alkalmazunk.
- Fokozatosan vezetjük be hallgatóinkat az önálló munkába.
- A feladatok megoldása önálló tevékenységre inspirál.
- Elméletben és gyakorlatban segítjük a kompetencián alapuló egyéni nevelési stílus kialakulását.

A kutatáshoz értékfeltáró, képességfejlesztő program kapcsolódott, amelyet az 1993/94. tanévtől indítottunk. A program azokat a nevelői tulajdonságokat, stílusjegyeket hivatott a pedagógusjelöltekben felszínre hozni, elmélyíteni, amelyek nevelői elkötelezettségüket megalapozzák, a kompetens nevelői személyiség kialakítását célozzák.

A projekt pedagógusszemélyiségre gyakorolt feltételezett hatása az önérvényesítő és felelősségteljes nevelői attitűd, a sikeres, valódi értékeken alapuló segítő kapcsolat, a kommunikációs szakértelem, a hatékony problémamegoldási stratégia, az őszinteség, empátián alapuló hiteles magatartás, az eredményes személyközi kommunikáció kialakítása.

A program több modulból épül fel. A feszültségkezelés készségének elsajátítására szolgáló foglalkozások azt a szemléletet és attitűdöt hivatottak kialakítani és fejleszteni, amely alkalmassá teszi a leendő tanárt a feszültségek forrásainak kezelésére, komplex problémaként való értelmezésére és a konszenzuson alapuló döntés meghozatalára.

A kommunikációs képességfejlesztést szolgáló foglalkozások célja a szabad, eredményes pedagógiai kommunikáció fejlesztése a tanár-diák, tanár-szülő, tanár-tanár interakció során.

A szituációs játékokat alkalmazó foglalkozások célja a hallgatók önismereti, kommunikációs, empátiás képességének fejlesztése, tanári mintáik nevelési stílusjegyeinek beépítése egyéni nevelési stílusukba. A tréning során sor került encounter játékokra, szociodramatikus megoldásokra, asszertivitásfejlesztő és gesztusterápiás próbálkozásokra. Sosem törekedtünk arra, hogy recepteket adjunk, de a lehetséges nevelési szituációk feltérképezésével és sajátélményű megélésével belső indítást kaphattak tanárjelöltjeink leendő pályájuk feladatainak megvalósítása iránt.

Kreativitásfejlesztő modulunk a pedagógiai folyamatban tanult, mintakövető és egyéni megoldások ötvözésére ösztönözte hallgatóinkat. Abban kellett megerősíteni őket, hogy a látottakat ne próbálják kontroll nélkül alkalmazni, hanem törekedjenek arra, hogy megtalálják egyedi megoldásaikat, ez segítse őket egyéni nevelési stílusuk kibontakozásában. Legfőbb módszerként a kooperációra épülő játékokat és az egyéni stíluselemzés módszerét alkalmaztuk.

Az értékfeltáró foglalkozások során a tanári minták hatását elemeztük. S minthogy a tanári minták értékek hordozói, ezeknek felfedezése, tudatosítása, értékelése volt a feladatunk.

Pedagógiai kompetenciafejlesztő modulunk alapstratégiája arra irányult, hogy rádöbbenünk a hallgatókat: a pedagógiai helyzetek sokaságát önállóan kell megoldaniuk a pedagógiai hatás helyességét szem előtt tartva.

Módszereink közül a pedagógiai helyzetelemzés, szimuláció, mikrotanítás és valós tanítási szituáció megfigyelésének, elemzésének módszerét emeljük ki. Ezen keresztül bemutatatható, hogy a szerepjátszás a mobil pedagógiai szituációkban felvállalt státusz, a pedagógusszerepekkel való azonosulás megalapozója.

A programban még értékfeltáró, a hatékony, erőszakmentes konfliktusmegoldást segítő, stresszkezelő és asszertivitástréning-elemeket is használtunk.

A fejlesztő program és az „éles” helyzetek elemzése eredményeként olyan cselekvési készenlétet kívántunk hallgatóinkban kialakítani, amelynek segítségével a kellő pillanatban képesek lesznek mobilizálni azokat a személyiség-diszpozíciókat, amelyek a pedagógus szerepekkel való azonosuláshoz szükségesek.

Facilitáló tényezők a kompetens pedagógus-attitűd kibontakoztatásában: értékeket közvetítő szociokulturális háttér; pozitív tanári minták; előzetes iskolai hatások; pedagógusszemélyiséget fejlesztő program; önfejlesztő aktivitás kognitív és emocionális elemei; motiváltság; pedagógus közeg (szülők); alkotó pedagógus kollektíva; az európai és a nemzeti értékek összhangja.

A program várható eredménye, hogy a vizsgálatban és a képzésben részt vevő hallgatók gazdagabb emberismerettel, gyermekközpontúan, flexibilis gondolkodásmóddal, hatékonyabban tudnak megfelelni hivatásuk elvárásainak, egy cél érdekében mozgósítani alkotó erőiket.

A projekt pedagógusszemélyiségre gyakorolt feltételezett hatása: önérvényesítő és felelősségteljes nevelői attitűd; sikeres, valódi értékeken alapuló segítő kapcsolat; eredményes, személyközi kommunikáció; kommunikációs szakértelem; hatékony problémamegoldási stratégia; őszinteségen, empátián alapuló hiteles interakciós stratégia; szakmai identitástudat; szakmai önértéktudat; gazdag és rugalmas viselkedésszereptár; reflektív tanári attitűd; empátikus, toleráns attitűd; másság-tolerancia; szakmai ethosz.

Összegzésül

A pedagógiai professzióra és reflexióra épülő képzési kísérlet főbb tendenciái kitekintéssel a pedagógusképzés helyzetére.

A diszciplináris és professzionalizációs minták mind a kontinentális modell oldaláról, mind az angolszász területről hatással vannak pedagógusképzési kínálatunk kialakulására.

Az univerzális és nemzetközi érvényű pedagógiai professzió regionális és nemzeti sajátosságokkal színezett, specifikus pedagógiai kultúra megjelenését jelenti.

Kialakul a szakmai tudás rétegződése és hierarchiába rendeződése. Különbségek vannak a különböző életkorú gyermekek nevelésére való felkészítésben, a speciális gondoskodásra szoruló gyermeknépesség-csoportokkal (veszélyeztetett, magatartási, tanulási zavarral küzdő gyerek stb.) való foglalkozásban.

A szakmafejlődés - megfelelő professzionális minták és fejlesztő hatások eredményeképpen - összhangban a társadalmi értékorientációkkal.

A szakmai szocializáció az elmélet és a gyakorlat harmóniáját tételezi fel. Ez mérhető már a tanárjelöltek szakmai gyakorlatain.

A professzionális kvalifikáció - ha ez nemcsak erkölcsi, hanem anyagi megbecsülést jelent -, erőteljes motiváló tényezővé válik, etikai és legitimáló mozzanatok jelennek meg benne.

Irodalom

The Council of Europe: Achievements and activities, Public Relations Service, 1996.

Margaret Shennan: *Teaching about Europe*, London, Cassel, 1991.

Maurice Galton-Bob Moon: *Handbook of Teacher Training in Europe-issues and Trends*, London, David Fulton, 1994.

Sauer, K. G.: *Eudised - European Educational Research Yearbook*, Munich, 1998.

Heinz Elmar Tenorth: *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Vortrag. Symposion in Budapest an der Akademie der Wissenschaften in Ungarn*, Budapest, 2000.

Farkas Olga: Európaiság - minőség - moralitás

A Nemzeti Alaptanterv az „európai, humanista értékrendre, azokra a tartalmakra összpontosít, amelyek Európához való tartozásunkat erősítik”.¹⁸⁰ Az alábbiakban bemutatjuk, hogy hogyan készíti fel a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kara a tanárjelölteket az európai értékvállalásokra.

*

A Neveléstudományi Tanszék szabadon választható programkínálata között szerepel az Útkereső elnevezésű kurzus. A programot a gyakorlati képzésért felelős munkacsoport dolgozta ki. Jelenlegi formája közel tízéves fejlesztőmunka eredményeképpen jött létre. Legfőbb sajátja, hogy gyakorlatorientált, folyamatos, intenzív csapatmunka eredménye. A program nem kész megoldásokat kínál, hanem ahhoz segíti a kurzuson résztvevőket, hogy megtalálják, kiérleljék saját működési hatékonyságukat. A foglalkozássorozat bármilyen szakos főiskolai hallgató és gyakorló pedagógus számára nyitott. Felfogásunk szerint az európai értékek közvetítése minden pedagógus feladata.

A kurzus *formai* keretére jellemző, hogy háromórás szakaszokra tagolt, az időtartam összesen 24 óra. A résztvevők igényei szerint az ülések összefüggően egymást követő három nap alatt zajlanak, vagy hosszabb-rövidebb megszakításokkal háromszor egy nap során. A kurzus három részből áll. Első rész: európai értékek, második rész: minőségre hangoló, harmadik rész: együttműködés tanulása.

A *tartalmi* sajátosságokat a három kulcsfogalom lefedi: *európaiság, minőség, moralitás*. Egy-egy részegység alkalmával egy-egy kérdéskör kerül a figyelem középpontjába. A három résztéma feldolgozása a részterületek összefüggésében történik. Az alábbiakban a részegységek főbb *szemléleti* alapjáról adunk áttekintést.

Európai értékek

Az Európa Tanács 1993-ban deklarálta, hogy az Európai Közösség elvileg kész tagjai közé fogadni azon közép- és kelet-európai országokat, amelyek Európai Megállapodással rendelkeznek. A csúcstalálkozó *minőségi jellegű* feltételeket jelölt meg, ezek teljesítéséhez nem rendelt számszerű értékeket. A tagság feltételeként szerepel a működő demokrácia, a jogállam és az emberi jogok érvényesülése. A *minőségyszemlélet* tekintetében a jelenlegi paradigma a *minőség emberi oldalát* veszi figyelembe. Ennek érdekében a szervezeten belül el kell érni az emberek tehetségének, szakismeretének teljes kifejlesztését, az *egyén önmegvalósítását*.¹⁸¹ Munkánk során ez a felfogás érvényesül. A pedagógiai munkában egyik európai értéknek tekintjük az egyén tehetségének, képességeinek kifejlesztését.

Személyiség

¹⁸⁰ Művelődési és Közoktatási Minisztérium: *Nemzeti Alaptanterv*, Budapest, 1995, 7.

¹⁸¹ Kondor István: *Mi micsoda minőségügyben? Korszerű minőségügyi fogalmak és betűszavak*. Budapest, Gépipari Tudományos Egyesület Ipari Minőségi Klub, 1997, 128.

Mit jelent az egyén önmegvalósítása? Abraham Maslow elmélete szerint a szükségleteknek létezik egy hierarchiája (a szükséglet-hierarchia), amely az alapvető biológiai szükségletektől a komplexebb pszichológiai szükségletekig terjed. A legmagasabb szintű motívum az *önmegvalósítás*. Az önmegvalósító emberek jellemző tulajdonságai között szerepel, hogy tehetségükkel, valamint képességeikkel hatékonyan élnek. Az önmegvalósítás pillanatait Maslow csúcsmélységeknek nevezi. A csúcsmélység lehet például kreatív tevékenység öröme, teljesség, életerő, egyediség, erőfeszítés-mentesség, elégedettség, szépség, jószág és igazság értékei.¹⁸²

Az Európai Bizottság az európai társadalomnak három alapkövetelményét fogalmazta meg. Ezek a társadalmi integráció, a foglalkoztathatóság növelése és az *egyén önmegvalósítása*. A harmadik alapkövetelmény a nevelési célrendszer legmagasabb eleme. A kulcsfogalmak között szerepel a kreativitás, az alkotás, a nyíltság, a rugalmasság, a sztereotípiák átépítése, a cselekvésre való orientáltság. Felértékelődik a megújulásra, az innovációra, a hatékony kommunikációra való képesség, kulcsfontosságúvá válik a szakértelem. Kíváncsi, hogy az egyén képes legyen erőfeszítéseket tenni, hogy az új kihívásokra kielégítőbben tudjon reagálni, mindenekelőtt *motivált* legyen a tanulást illetően. Ahhoz, hogy ezek a személyiség-jellemzők kiépüljenek, elengedhetetlen a tanulási folyamatban való aktív részvétel.¹⁸³

Szabadság

A cél, az önmegvalósításra képes, benső értelemben vett szabad emberek nevelése csak minőségi képzés és oktatás folyamatában lehetséges. „Minőséginek”, s egyben európai értéknek tekintjük azokat a nevelési rendszereket, ahol a kitűzött cél megvalósul. Hangsúlyozzuk, hogy itt a szokásostól eltérő, másfajta szabadság-felfogásra gondolunk. A szabadság fogalmát nem filozófiai vagy történelmi szempontból értelmezzük, hanem egy olyan pedagógiai-pszichológiai folyamatot feltételezünk, amely során valaki a korábbinál *autonómabb* emberré válik, többet valósít meg belső lehetőségeiből. Az európai oktatás céljai között kiemelten szerepel a személyes autonómia elősegítése.¹⁸⁴

Carl Rogers koncepciója szerint ebben a szabadságfogalom-értelmezésben az egyén fokozatosan megtanul felelősen dönteni, választani. Felismeri, hogy választása alapján lehet destruktív vagy konstruktív, önző vagy a csoport - és benne a saját - jólétének elkötelezettje. Ha mindezeket a választásokat gyakorolhatja, nagyobb a valószínűsége annak, hogy egy építő jellegű fejlődési tendencia indul el.

¹⁸² Csibra Gergely szerk.: *Pszichológia*, Budapest, Osiris-Századvég, 402-403. A fordítás alapjául szolgáló mű: *Introduction to Psychology*. Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, Forth North, 1993.

¹⁸³ Európai Bizottság: *Tanítani és tanulni. A kognitív társadalom felé. Fehér könyv az oktatásról és a képzésről*, Budapest, Munkaügyi Minisztérium, a Magyar Leonardo Iroda közreműködésével, 1996, 141.

¹⁸⁴ Európai Bizottság által felkért nemzetközi kutatócsoport jelentése: Az európaiság megteremtése az oktatás és a képzés segítségével. *Új Pedagógiai Szemle*, 1998/11, 115. A fordítás alapjául az a kiadvány szolgált, amelyet az Európai Bizottság oktatási szakértőkből álló kutatócsoportja állított össze az európai unió oktatáspolitikai kialakításához. A dokumentumot az oktatás kutatói és a döntéshozók *Oktatási kézikönyv* címen is emlegetik. Eredeti címe: *Accomplishing Europe through Education and Training*, European Commission, 1997

Az európai értékek érvényesülésének nagyobb az esélye, ha a tanulási-tanítási folyamat műhely jellegű, alkotó légkörben zajlik. Egyre több vizsgálati eredmény szól amellett, hogy magas bizalomszintű, sajátosan ösztönző, motiváló környezetben az egyén önkiteljesedő folyamata serkenthető, konstruktív változások következnek be, építő jellegű energiák szabadulnak fel. A tanításnak ez a módja elősegítheti a jól alkalmazkodó, alkotó, felelős döntésre képes személyek nevelését, akik nyitottan állnak a világ nagyléptékű változásai előtt, akikre jellemző, hogy az agresszió zűrzavara helyett a felelős szabadságot, az önmaguk által felállított korlátokat választják.

Hogyan él meg az önmegvalósítás, a szabadság állapotát a diákok? Hadd álljon itt néhány példa! „Mindez nem volt kötelező, mégis a rendelkezésre álló időben szüntelenül kedvem volt dolgozni a feladaton.” (A személy felfedezte, mit jelent autonómnak, kreatívnak lenni). „Fontosnak, érettnak érzem magam.” „Bevonódtam”. „Minden elképzelhető mértéken túl ez a feladat jelentősnek bizonyult számomra.” A megélt érzések kulcsfogalmai: alkotóképesség, kreativitás, belső szükséglet.¹⁸⁵

Megjegyezzük, hogy egyes pedagógiai rendszerek az önmegvalósításra való törekvést és a szolidaritás eszményét összeegyeztethetetlennek tartják. Megítélésünk szerint a saját potenciál teljes kihasználására való ösztönzéssel az egyén, a szervezet és a társadalom fejlődéséhez is hozzájárulunk.

A felvázolt szemléleti alap a tanárok részéről a korábbtól eltérő felkészülést, munkastílust, szakmai hozzáértést kíván. Az Európai értékek című részegység elősegíti, hogy a tanárjelöltek értékrendszerében egyre nagyobb teret kapjon az autonómia, a kreativitás, az alkotóképesség és a felelősségvállalás.

Minőségre hangoló

Az Európai Bizottság állásfoglalása szerint elengedhetetlen, hogy az iskola az emberi minőséget helyezze a figyelem középpontjában. Hazánkban az Oktatási Minisztérium 1999-ben hirdette meg minőségpolitikáját. Az 1993. évi közoktatási törvény módosításával megteremtette a törvényi kereteket a nevelés, az oktatás és képzés minőségének az emeléséhez. A törvényi háttér megalkotása szükséges, de nem elégséges feltétele a minőséggel kapcsolatos alapelvek érvényesülésének. A minőségfejlesztésben az *emberi tényező* döntő szerepet játszik. A Minőségre hangoló című részegység a tanárok minőségszemléletét alakítja és a minőségtudatos magatartásra való felkészülést ösztönzi.

„Európai minőség”

Molnár Pál tanulmánya alapján az európai minőség javasolt jövőképek három kulcsfontosságú eleme van.

- A sokféleség mint az európai versenyképesség fontos tényezője.
- Az európai értékek - a már meglévőkön kívül új értékeken is alapuló „európai mítosz” létrehozása.

¹⁸⁵ C. R. Rogers: Person to Person, in Farber és Wilson (szerk.): *Conflict and Creativity*, San Francisco, 1963. Magyarul: Pethő Éva: *Válogatás Carl Rogers műveiből. Pszichológiai tanácsadás a pályaválasztásban*, Módszertani füzetek, 27, Budapest, Országos Pedagógiai Intézet, 71-80.

- „Nyerjünk együtt” kultúra kialakítása, ahol kulcstényezők az új munkamódszerek, az együttműködés új formái, az új típusú partnerkapcsolatok, a csapatépítés.

Minőségi értéknek tekinthető tágabb értelemben az állampolgár-központúság, a folyamatos továbbfejlesztés, az alkalmazottak elkötelezettsége, az erőforrások hasznosítása és a nyílt információáramlás.¹⁸⁶

A gondolatsor párhuzamba állítható a közoktatás minőségfejlesztésének a feladataival. Eszerint az iskola világára értelmezve minőségi értéknek fogható fel, ha a nevelési eszményben megjelenik és a valóságban érvényesül az ember központi szerepének és méltóságának a tisztelete. Végül az iskola mint szervezet szüntelen megújulásra törekszik. A tanárok professzionálisan felkészültek és hivatásuk iránt elkötelezettek. Az állam, a fenntartók, a szülők, a tanárok, a gyerekek, a helyi társadalom között jellemző a nyílt kommunikáció.

Az „európai polgár”

„Az európai polgár fogalma valójában humanista koncepció, amelynek alapja egy olyan Európa felépítése, amelyet a térség népeinek kulturális különbségei, az egyes országok eltérő gazdasági koncepciói és természeti adottságai ellenére a közös civilizációhoz tartozás érzése egyesít.”¹⁸⁷ Az európai minőség értékeit az európai polgár nevelési eszménye jeleníti meg. Az európai polgár munkájában, életvitelében, szemléletében, viselkedésében a fent vázolt minőségi értékek megjelennek.

Báthory Zoltán tanulmányában kifejti, hogy az Európai Unió dokumentumai alapján az integráció értelmezésének kétféle irányvonala rajzolódik ki. Amíg a racionális politikai-gazdasági vonulatban az oktatás csak mint a munkaerő „termelésének” sajátos ágazata kap hangsúlyt, addig a kulturális-szellemi irányzat közös európai tradícióból, kultúrából, Erasmus európai polgáreszményéből származtatható. A fent vázolt európai polgár fogalma az utóbbi irányzattal rokonítható. Felmerül a kérdés, mi az elsődleges: a társadalmi-kulturális vagy a politikai-gazdasági integráció?¹⁸⁸

A felkészítő munka szempontjából lényeges kérdés egyik vagy másik tendencia felvállalása, ugyanis az irányvonalak követése más-más pedagógiai eszközrendszer alkalmazását feltételezi. Alkotó szellemiségű műhelyünkben a társadalmi-kulturális irányzat kap hangsúlyt. Ebből következően szorgalmazzuk a gazdasági szemléletű versenyt, a versenyképességet, az iskolai verseny fogalmainak újraértékelését.

Versenységesség

A pedagógiai gondolkodásban a gazdasági értelemben vett versenyszellemet erősíti, hogy néhány közoktatási dokumentumban célként szerepel: az iskola mint szervezet váljon versenyképessé. Dilemmánk abból adódik, hogy a verseny feltételez egy mindenkire egyformán érvényes viszonyítási normát, mértéket. A vetélkedés az iskolai férőhelyekért, a szűkös anyagi javakért, az előnyös társadalmi státusokért folyik. A szelekciós folyamat eredményeképpen egy rangskála jön létre, természetesen első és utolsó ranghelyekkel.

¹⁸⁶ Molnár Pál: Az európai minőség jövőképe felé, *Minőség és Megbízhatóság*, 2000/3, 116-122.

¹⁸⁷ Európai Bizottság (1998), *i. m.*, 115.

¹⁸⁸ Báthory Zoltán: A közoktatás európai dimenziói. *Új Pedagógiai Szemle*. 1998/7-8, 170.

Ha a személyiségfejlesztést önmegvalósítási folyamatként értelmezzük, a fejlődés a lényeg, és nem a rangsorban elfoglalt helyért való küzdelem. A fejlesztésközpontú szemléletben a fejlesztőmunka a képességek mind teljesebb kibontakoztatására irányul. Szervezeti szinten ez azt jelenti, hogy az intézmény nem másokkal akarja összehasonlítani magát. A fejlődés mértékét az határozza meg, hogy önmagához képest mennyit fejlődött. A fejlesztés az elsődleges, amely során az iskola saját céljainak megfelelő, testre szabott működési mechanizmust érlel ki.

A korábban kifejtett minőség szemlélet, a fejlesztésközpontú gondolkodás kevésbé összeegyeztethető a gazdasági szemléletű versenyszellem iskolai térhódításával.

Úgy véljük, hogy az Európai Bizottság által lefektetett alapkövetelményt, a foglalkoztathatóság növelését elsősorban a prioritást élvező képességek teljesebb kibontakoztatása, a hatékony személyiségfejlesztés segítheti. Az egzisztenciális kényszer helyett a belső motiváció kiépítése, a személyes potenciál kifejlesztése hosszú távon jobb és tartósabb eredményhez vezethet. A minőségjavulás záloga a pedagógiai munka tartalmi, módszertani és szemléleti jellegű megújulása lehet. A tanárjelöltek felkészítésekor a fejlesztésközpontú szemléleti alaphoz illeszkedő módszertani eszköztárt alkalmazzuk.

A „Minőségre hangoló” foglalkozások segítséget nyújtanak az értékek tisztázásában, az ellentmondások feloldásában. A hallgatók közelebb kerülnek annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy mit tekinthetünk európai értéknek, az oktatás minőségének, általában véve európai minőségnek. A tanárjelöltek számára az élményszerű tanulás olyan motivációs alapot jelenthet, amely egy szemlélet- és viselkedésváltást indíthat el.

Az együttműködés tanulása

Az európai oktatási intézményrendszer alapvető sajátossága az autonómia és az iskola működését meghatározó döntések helyi szintre vitele. A Nemzeti Alaptanterv alapelvei, közös követelményrendszere meghatározottak, de nem jelölik ki a konkrét utat. A helyi sajátosságok ismeretében a tantestületek maguk alkotják meg programjaikat.

Kifejezetten szakértelmet igényel azoknak a képességeknek a célirányos fejlesztése, amelyek lehetővé teszik az iskolai közösségeken belül az együttműködést. A konszenzusfolyamatban történő döntést és a döntés következményeiért a felelősségvállalást is tanulni kell. Erőteljes fejlesztőmunkát kíván az is, hogy az iskola a helyi társadalom igényeit érzékelje. A helyi önmeghatározás azt jelenti, hogy a megismert helyi igények tudatában az intézmény meghatározza identitását és ennek alapján fogalmazza meg célját. A cél megvalósulását feltételező pedagógiai program megalkotása a tanárok részéről nemcsak szakmai hozzáértést, hanem nagyfokú kooperációt követel.

A minőségfejlesztés vonatkozásában széles körben elfogadott, hogy a minőség helyi fogalom. A nevelőtestület maga határozza meg, hogy mit tekint minőségnek, és a saját minőség fogalmához rendeli a megoldandó feladatait. Az egységes arculat kialakítása érdekében a pedagógusok egyéni értékrendjét, normáit össze kell hangolni, egymás álláspontjait meg kell ismerni, a nézeteket újra kell értékelni, hogy közelítsenek egymáshoz. Nagyobb az esély a magas szintű összteljesítményre, ha az emberek képesek együttműködni. A tanárjelöltek, gyakorló pedagógusok képességfejlesztése, személyiségfejlesztése nélkül az említett kitételek kevésbé realizálhatóak.

Báthory Zoltán az oktatás európai dimenzióján a helyi, a nemzeti, az európai és a globális értékrend fonatát érti. Felfogásában mind a négy részegység egyenértékű. Ebből következően az oktatásban nem lehet kívülről, felülről bevinni az európai értékeket, tartalmakat. Munka-

csoportunk az európai dimenzió fogalmát hasonlóan értelmezi. A helyi szintű teendőktől eltávolodva, az is egyfajta fejlesztendő képesség, hogy az iskola nyitott legyen a nagyvilágra, bekapcsolódjon az európai programokba. Lényegesnek tartjuk az ebbe az irányba ható motivációs alap kiépítését. Nézetünk szerint a felkészítő munka alapvető feladata, hogy a „belülről” induló folyamatokat serkentse, azokat megerősítse egyrészt személyes, másrészt szervezeti szinten. A belső érési, megújulási folyamatokat ösztönözzük.

Bihari Mihály megfogalmazásában az uniós tagság feltételeként megjelölt demokráciát nem elegendő eltérni, a demokráciát működtetni kell. Hazánkban a demokratikus intézményrendszer elvileg kiépült. Gyakorlatilag az embereken múlik, hogy tudnak-e élni vele. Az állampolgárok alakító, aktív, alkotó hozzáállása és felelős közreműködése kell ahhoz, hogy megszilárduljon a demokratikus gondolkodás és értékvilág. Az Együttműködés tanulása című részegység arra ösztönzi a résztvevőket, hogy tapasztalják meg a kooperáció hasznát, szerezzenek jártasságot, készséget az együttműködésben.

Európai értékek továbbadása

Az Útkereső című program alapértékeinek általános iskolai gyerekek körében történő kipróbálása két szegedi általános iskolában történt 1999-ben. Mindkét iskolába kifejezetten hátrányos helyzetű és problematikusnak ítélt diákok járnak. Az intézmények sajátosságai jó gyakorlóterepnek bizonyultak, hogy a tanárjelöltek kihívást jelentő feladaton dolgozzanak. A foglalkoztatott csoportok összetételét úgy alakítottuk ki, hogy különböző életkorú, más etnikai csoporthoz tartozó gyerekek együtt tanulják a társas együttműködési formákat.

A foglalkozásokat követően a gyerekek esszészerű fogalmazást írtak, *Lehetőségeim, melyek számomra megnyílnak* címmel. Az értékelés során egyértelműen körvonalazódott, hogy a fiatalok esélyként élik meg az uniós tagságot. Mint ahogyan megfogalmazták: „Az integráció a felemelkedés lehetőségét jelenti számunkra a nagybetűs életben.”

A tanulók gondolkodásában, szemléletében változásokra utaló jelek mutatkoztak. Például: „nem az iskolázottság, hanem a tudás hiányzik”, „nem azért kell érettségiznem, hogy legyen egy papírom, hanem azért, hogy sokat tudjak”. A szemléletbeli változást idővel viselkedésváltás követheti. Kíváncsiak voltunk arra is: milyen erőfeszítést tesznek a gyerekek, hogy élni tudjanak az általuk megfogalmazott előnyökkel? A válaszok alapján konkrét cselekvés is érzékelhető volt. A fogalmazásokból néhány gondolatot kiemelünk: „Tudatában vagyok annak, hogy sok problémát kell megoldani, ezért komolyabban tanulok”, „több olyan dolgot sajátítok el jelenleg, amire eddig nem volt szükségem”, „a nyelv- és a számítógépes ismereteimet gyarapítom”, „a Schuman-napra készülök, mert minél többet szeretnék tudni az Európai Unióról.”

*

A kurzusok tapasztalatai végül is azt mutatják, hogy a tanárok szakszerű, célirányos felkészítése az európai értékek határozottabb érvényesülését ösztönözheti. A felkészítő kurzuson részt vett tanárjelöltek és azok diákjai az uniós tagságot esélyként élik át, készülnek rá, hogy a lehetőséggel élni tudjanak. Ez a tény a munkacsoportot arról győzte meg, hogy az európai értékek *taníthatóak és tanulhatóak*.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Lásd bővebben: Farkas Olga: Útkeresés és továbbadás a minőségmenedzsment témakörében, *Útkeresés és továbbadás. 25 év a pedagóguspályán*, Szeged, Designer Stúdió Bt., 151-200.

Pleskó András: Európaiság és oktatás

Az európaiság mint morális kultúra, illetve értékrend, alapvetően fontos kérdéskörként kapott helyet a hazai közoktatás utóbbi néhány évében. Az európaiság nemcsak gazdasági értéket és más előrevívő lehetőségeket jelent. „Többről van szó. Belső kohéziós erőt, kulturális-szellemi-erkölcsi értékrendet, identitást is magában foglal.”¹⁹⁰ Kundera pedig úgy véli, hogy az európaiság „az egyén iránti tisztelet kifejeződése”.¹⁹¹

A több évtizedes morális válságot, az erkölcsi problémák megoldatlanságát naponta érzékeljük. Legérzékenyebben a felnövekvő ifjúságot veszélyezteti. Elfogadhatjuk-e, hogy az európai kultúra minta? Az a kultúra, amely amerikanizálódik, és károsan hat a moralitásunkra. Többen előszeretettel fogadják, mások visszautasítják. Herwig Arts szerint: „A nemzetköziesedés nem feltétlenül negatív jelenség. *Jelentheti a kultúrák kölcsönös megtermékenyítését is.*”¹⁹² Továbbá: „Ha van valamilyen különleges a nyugati kultúrában, akkor az az, hogy nemcsak helyi, nemzeti, de európai gyökereit is próbálta meghaladni. Európát az egész világ érdekli, vagyis röviden megfogalmazva: Európa humanista.”¹⁹³ - „A humanizmus sohasem nemzeti jelenség, hanem mindig univerzális.”¹⁹⁴ Nem ismeretlen az az európai célkitűzés sem, hogy a globalizáció miatt közös értékekkel új etikára van szükség.

Évek óta nyugtalanító állapot, hogy az értékrendből felépülő erényes emberkép hiányzik az iskolák többségéből, eltűnt a hiteles erkölcsi nevelés. Korzenszky Richárd a mai kor alapvető dilemmáját Erich Fromm könyvének címét kölcsönvéve határozza meg: „birtokolni vagy létezni.”¹⁹⁵ Meglátása, hogy a pedagógusok gondolkodásában nincs benne az értékrend közvetítése, és legtöbbször nem a saját hibájukból. Véleménye: az iskolában meghatározó érték az élet tisztelete, fontossági sorrendben a valóság (az igazság) tisztelete, a személyiség tisztelete. Meggyőződésem, hogy a nevelésben a két legfontosabb erény vagy inkább érzelem a szeretet és a lelkiismeret.

A szeretet központi etikai kérdés, mindennek a kiindulópontja. A szeretet az erkölcs mozgatója, biztosítója egész Európában. Szeretet nélkül nem ember az ember. Lelkiismeret? Heller Ágnes idézem: „A lelkiismeret (conscience) kifejezés a tudáshoz (conscientia) kapcsolódik, ami azt jelzi, hogy a szóban forgó erkölcsi érzés az észben gyökerezik.”¹⁹⁶

¹⁹⁰ Karikó Sándor: *Az Európa-konformitáson innen és túl. Útban az Európai Unió felé*, szerk. Karikó Sándor, Szeged, PROGRESS Vállalkozásfejlesztő Alapítvány, 1998, 48.

¹⁹¹ Karikó Sándor idézi Kunderát, *i. m.*, 48.

¹⁹² Herwig Arts: Az európai kultúrák homogenizálódásának veszélye. *Új Pedagógiai Szemle*, 1999/4, 125.

¹⁹³ Herwig Arts: *i. m.*, 126.o.

¹⁹⁴ Herwig Arts: *i. m.*, 127.o.

¹⁹⁵ Interjú Korzenszky Richárddal, a tihanyi bencés apátság perjelével: *Kell hogy legyen mihez igazítani az életet*, Az interjút készítette és szerkesztette: Schüttler Tamás, *Új Pedagógiai Szemle*, 1998/12, 5.

¹⁹⁶ Heller Ágnes: *Általános etika*, Budapest, Cserépfalvi, 1994, 130.

Kiegészítésképpen hadd fejtsem ki álláspontomat is: erényesen az erélyes magatartásért és erélyesen az erények megvalósításáért!

Európaiság? Ugyancsak Heller Ágnesre hivatkozom: „...attól lett Európa, hogy történetei vannak.”¹⁹⁷ Továbbá megállapítja, hogy egyre kevésbé lehet európai kultúráról beszélni. Kérdése: Lesz-e Európa, és hogy milyen lesz az, az attól függ, milyenek lesznek a történetek. „Nem azért európai az európai kultúra, mert Európa-tudatból ered, hiszen többnyire nemzeti szellemben és nyelven íródik..., hanem mert az Európa-tudatba is torkollik.”¹⁹⁸

1998-ban új tantárgy jelent meg a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Neveléstudományi Tanszékének tantervi rendszerében: az *európai értékek*. Az intézmény jelenleg a Szegedi Tudományegyetem főiskolai karaként működik. A közös európai értékekkel kapcsolatban szükségessé vált egy tantárgykoncepció kidolgozása. A nappali tagozaton választható féléves kurzus, a levelező tagozat pedagógia-nevelőtanár szakos hallgatóinak kötelező féléves tananyag kollokviummal. A négy témakört vázlatosan ismertetem. I. *Közös európai értékek*. Szempontjai: a.) Egyetemes európai kultúra. b.) Európai kultúra. c.) Életmód, szokások, hagyományok. Tudatformálásunkat Glatz Ferenc megállapításával erősítem meg: „...olyan Magyarországot képzelek magam elé, ahol a tudás értékteremtő.”¹⁹⁹ - „Visszaállítani a tudás és az erkölcs becsületét. Korparancs ez a XXI. század küszöbén. Ne csak a gazdasági javak, de az ismeretek, az ész is legyen értékteremtő. És legyen értékteremtő az erkölcs, amelyik az európai kultúrát kétezzer éve tartja a világ fejlődésének élén: a zsidó-keresztény életelvekben gyökerező, a közösséget érző, cselekvő emberi akarat diadalaként.”²⁰⁰ II. *Hazánk és a környező országok népei, értékei*. A hallgatókkal együtt kutatjuk, gyűjtjük, hogy Európa értékeiben mi a közös. A nemzetek műveltségének értékei ugyanis az európai kultúra részei. III. *Nemzeti együttműködés*. E fejezetben kap helyet az Európai Unió története is. Az Európai Unióba vezető úton két latin bölcsességet ajánlok társadalmunk figyelmébe: *Consensus omnium* és *Consensus humanus*. Azaz a mindenki egyetértését és az emberi közmegegyezést hazánkban és Európa-szerte egyaránt gyakorolni bizonyos dolgokban. IV. *Környezeti értékek* ápolása, védelme, fejlesztése nevelőmunkánkban.

A négy témakör közül az elsővel foglalkozom részletesebben, mivel azt vélem legfontosabbnak. Az elmúlt három évben négy empirikus „mini”-vizsgálatot végeztem főiskolai hallgatók és gyakorló pedagógusok körében, egyrészt az eredményesebb oktatási munka érdekében, másrészt hogy miként fogadják a bevezetett kurzust.

(1) „Mini”-vizsgálat: *Fejtse ki véleményét írásban az Európai értékek tantárggyal kapcsolatban!* Három tanulmányi csoport, azaz 71 hallgató nyilvánított véleményt az első kollokviumot követő foglalkozáson.

A legjellemzőbb válaszokat ismertetem: Alapos gyűjtőmunkára is szükség van, ami jó, mert magunktól nem tennénk meg. - Sajnos bizonyos dolgok (az alpműveltség elemei) az újdonság erejével hatottak rám. - Azt hittem, hogy európai műveltségem határtalan, az első előadáson pedig rádöbbsentem, hogy ez korántsem igaz. - A művelt tanárrétegnek átfogó tudásra van szüksége. - Lehetőséget nyújt ahhoz, hogy nyitottabbá váljunk. - Ez a tantárgy kiegészíti az

¹⁹⁷ Heller Ágnes: *EURÓPA, EURÓPA...* in *Európai integráció-Európai filozófia*, szerk.: Csejtei Dezső, Laczkó Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 1999, 21.

¹⁹⁸ Heller: *i. m.*, 31.

¹⁹⁹ Glatz Ferenc: Értékteremtő Magyarországot! *Élet és Tudomány*, 1997/18, 548.

²⁰⁰ Glatz Ferenc: A tudás köszöntése, *Kritika*, 1998/12, 2.

általános műveltséget, ami a pedagógusok számára nélkülözhetetlen. - Eddig sohasem tanultunk arról, hogyan kell európai polgárként élni. (Megjegyzem, tapasztalataim is ezt igazolják.) - A tantárgy felvilágosít, hogy milyen is legyen az általános műveltségünk. - Vannak dolgok, amiket most már más megvilágításban látok. - Sokrétűsége miatt nehéz tantárgy. - A hiányos ismereteket nagyon nehéz pótolni. - Nagy témakört ölel fel, sok energiát, kutatómunkát igényel a többi tantárgyhoz képest. - Nélkülözhetetlennek tartom a pedagógusképzésben, teljesebbé teszi az általános műveltséget. - Rendkívül széles skálájú ismereteket nyújt. Új szemléletet adott. - Ezeket az ismereteket a diákjaimnak is át kell adnom. - Legyen a pedagógusképzés része! - A középiskolában is oktatni kellene. - Érdekes, nehéz, hasznos tantárgy, mert ebben a világban elfelejtjük meglátni a szépet és a jót. - Félő, hogy rövid távon belül az értelmező szótár egyik szócikke - az emberség - kimarad.” Figyelmeztető jelzés, hogy az általános műveltség hiányát, illetve annak szükségszerűségét, gyarapítását 36 hallgató, tehát 50,7%-a jelezte.

(2) Újabb vizsgálat: *Mi ragadta meg a figyelmét a mai foglalkozáson?* Az előadás fő témáját az egyetemes emberi értékek és a keresztény értékek kapcsolatának vizsgálata tette ki. 115 válaszadó közül 40%-ra a szeretet tett benyomást, 29%-ban a tolerancia és 21%-ban a lelkiismeret volt rájuk hatással. A tudás, az erkölcs, a családi konyha, az étkezési együttlét melege, a pedagógushit, az eredetiség, a magyarságtudat és az empátia is helyet kapott a felsorolásban. Elgondolkodtató viszont, hogy kultúránk szélesebb körű ismerete, a becsület, az igazságosság, a felelősség, a jóság, a bocsánatkérés és a hűség szinte közömbössé váltak.

(3) A következő szondázás: *Mi a véleménye az iskolában folyó erkölcsi nevelésről?* (Pozitívumok, negatívumok). 48 hallgató válasza közül idézek néhányat. - A nevelőkön múlik minden. A tanulók az ismeretek megszerzése mellett a szeretetet is igénylik. - Mindenekelőtt a pedagógusok éljenek, cselekedjenek erkölcsösen! - Jó lenne, ha az igazságosság és a gyermekközpontúság lenne fő szempont az iskolában. - Mit hogyan közvetítsek? Nehéz, mert az iskola által közvetített értékek és a mindennapi gyakorlat között ellentét van. - A moralitás kivész az iskolai életből. - Az adott iskola oktatási-nevelési szintje, harmonikus tevékenysége, miliője van hatással a tanulókra. - A szeretet hiányzik az iskolából. - Sok fiatal nem tudja, mi az erény.

(4) A befejező vizsgálatnál három különböző általános iskola tantestületének véleményét összegezem röviden. A kérdés az volt, hogy az európai kultúra és moralitás milyen szerepet játszhat a nevelésben. - Tapasztalataink szerint a diákok erkölcsi értékrendje, identitása fokozatosan silányul. - Az európaiság műveltségi követelmény, amely feltételezi Európa és más földrészek országainak ismeretét és az irántuk való toleranciát. - Az erkölcs és a kultúra fogalmának szélesebb értelmezését kell szem előtt tartanunk. - Az iskolák, kollégiumok felelőssége óriási a szabadság és az értékválasztások szinte korlátlan lehetősége miatt. - A nevelő feladata azért nehéz, mivel nincs kialakult kép arról, hogyan kell gyermekeinket az erkölcsös élet útjára felkészíteni. A legnehezebb feladat a másság elfogadása. - A korszerű oktatási rendszer csak nagyon szilárd alapokon épülhet fel, és ennek legfontosabb feltétele az etika és a kultúra. - A társadalom elvárása az, hogy az igazságosság, a szépség, a jóság megjelenjen a fiatalok értékrendjében. - Az iskolában nemcsak beszélgetni kell az etikai problémákról, hanem megteremteni annak lehetőségét is, hogy átélhessenek olyan helyzeteket, ahol mérlegre kerülnek az általuk fontosnak tartott értékek.

*

A vizsgálatok legfontosabb eredményei, tapasztalatai a következők. A morális kultúránk kiteljesedésében még sok kívánnivaló van. Az erre irányuló célok kitűzése mellett éppoly lényeges a feladatok teljesítése is társadalmi összefogással. A pedagógusoknak naponta el kell

igazodniuk a felmerülő morális kérdésekben, és példamutató személyiségükkel kívánatos hatni az ifjúság személyiségének fejlődésére. Az ifjúság nem elég nyitott a változásokra. Nem teszünk meg mindent, amit a lehetőségeink biztosítanak. Igaz, sokféle értékrendben nehéz eligazodni, bizonytalanokká válunk. Nincs kidolgozott, jó nevelési célrendszerünk. Pozitív erőforrásainkkal kevésbé élünk. Végezetül háttérbe szorult a közösség mint összetartó, előrevivő erő.

Felméréseimből, tapasztalásaimból adódó kételyeim. Tudjuk-e gyakorolni a demokráciát, a konszenzust, az empátiát, az alázatosságot, az önmagunkba nézést? Tudunk-e okosan, jól cselekedni hamis ígéretek, illúziók nélkül? Mentálhigiénénk megőrzi-e a lelki egészségünket? Tudunk-e lelki-szellemi közösségben élni kölcsönös támogatással és az emberi, egyéni méltóság tiszteletben tartásával? Megteremnek-e bennünk a lélek gyümölcsei: szeretet, öröm, békesség, béketűrő, szívettség, jóság, hűség, szelídség, mértékletesség? (Pál levele a galátzabeliekhez, 5,22).

A vizsgálatok alapján a következő tanulságok adódnak.

Az erkölcs mint tantárgy önmagában kevés, mert akik tanítják, lehetséges, hogy nem maradéktalanul erkölcsösek. Az erkölcsöt az egész iskolának sugároznia kell(ene). Az erkölcs két szintjét, a tudatot és a gyakorlatot azonban keverjük. „Nem is a tudással van probléma az értékek megítélésében, hanem a hozzá irányuló motivációval, az akarattal” - mondta az egyik válaszadó.

Az egyetemes emberi és keresztény értékekkel a reális humanizmus erényeit is hordoznunk kell. Vajon mi, pedagógusok, pedagógushittel munkálkodunk-e? Legalábbis úgy, hogy higgyünk az átadandó eszmében. A kultúra középpontjában a szabadon cselekvő ember, pedagógus kell, hogy álljon a létöröm teljességével. A művelt pedagógus - európai szinten - harmóniát alkot önmagával, embertársaival és a természettel, gondoskodva a biztonság érzéséről és a lélek békéjéről. A Bibliát hozzáférhetővé kell tenni a ifjúságnak, mivel alapvető művelődési anyag és tanulsággyűjtemény. Mindenesetre a kereszténység értékeinek ápolása és az ökumenizmusra való törekvésünk pozitívan erősíti az erkölcsöt. A pedagógusoknak a gyermekeket érzékennyé kell tenni, az erkölcsös életre nevelés üres szólamai helyett gesztusokkal, követendő példát mutató magatartásukkal. Az iskolának legyen emberképe, a pedagógusoknak felelősségteljes etikája.

Hogy milyenek lesznek Európa és hazánk történetei, az tőlünk is függ. A történesek részesei vagyunk, leszünk. Kulturális-etikai szemléletünk, életünk fejlődését csakis a társadalom, illetve a gazdasági ágazat hozzáállása, azaz ezek harmóniája biztosítja. Ehhez feltétlenül a közéleti gondolkodást szükséges megváltoztatnunk, előbb magunkat, aztán másokat átforgatva. A holnapra pedig úgy kell felkészülnünk, hogy már ma - naponként - lépünk fel és küzdünk az erkölcstelenség ellen. Morális kultúrára csak úgy nevelhetünk, ha magunk is - pedagógusok - fejlődünk, és bizonyosak leszünk értékeink közvetítésében. Rókusfalvi Pál megállapítása megfontolandó intés: „Csak jó nevelés van, mert ha nem az, akkor nem nevelés.”²⁰¹

Feladataink összetettek. Tevékenységeink minden mozzanatát pontosan, érzékenyen és empatikusan éljük át! A mélyből, a szívből fakadó humorral teremtsünk a konfliktusokban megoldásokat, oldjuk fel a szorongást, erősítsük az optimizmust, a dolgok jó alakulásában hívő, bizakodó életszemléletet! Szavaink, cselekedeteink autentikusak legyenek! Összhangban álljon a szó és a cselekvés. Csak önmagunk legyünk! A technika világában az élő szavak

²⁰¹ Rókusfalvy Pál: A nevelés - erkölcsi nevelés is, *Új Pedagógiai Szemle*, 1999/3, 8.

személyes hatása változatlanul pótolhatatlan. Munkánk eszköze azonban ne csak a beszéd legyen! Hallgassuk meg a gyerekeket is! A gyermeki lélek pedig kincs. Vigyázzunk nagyon rájuk, mert könnyen elveszíthetjük őket! Res sacra puer: A gyermek szent dolog.

S befejezésül az európaiság mint a személyiség tisztelete legyen nevelésünk fő célja. Az erények, jó tulajdonságok közül gyermekeinket készítsük alkotásra, a munka szeretetére, az emberi kitartásra, bizalomra, reményre, jóságra, hűségre, megbocsátásra, alázatosságra. A felelősség iránti alázat az egyik legfontosabb szellemi érték. Kerülnünk kell a politikai és a nem politikai farizeusságot, mert az európai morális kultúrát csak igazságosan, jó cselekedetekkel munkálkodva, lelkiismeretesen és felelősségtudattal élhetjük meg.

Az eddigi felmérések meggyőzték arról, hogy az ilyen empirikus vizsgálatokat tovább lehet és kell folytatni, mégpedig nagyobb mintavétellel és egyéb módszerekkel.

NÉMET NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK
DEUTSCHPRACHIGE RESÜMEES

Josef von Ferenczy
Moral und Politik an der Jahrtausendwende

Das Jahr 2000 hat fast alle Organe des geistigen Lebens zu Leiden Überblicken und Zusammenfassungen veranlasst. Interessanter Weise haben diese Zusammenfassungen in der Mehrheit der Fälle nicht die Bilanz eines tausend- oder zweitausendjährigen Prozesses ziehen wollen, sondern sie konzentrierten ihre Aufmerksamkeit auf das letzte Jahrhundert des Jahrtausends, das 20. Jahrhundert. Wir könnten vielleicht auch sagen, dass die Jahrhundertwende in den Publikationen und in der Denkweise die Jahrtausendwende überholt hat. Wahrscheinlich spielt dabei die Tatsache eine große Rolle, dass die gegenwärtige menschliche Lebenszeit eigentlich nur den Überblick über ein Jahrhundert reell ermöglicht, jedenfalls spielt es eine Rolle, dass das 20. Jahrhundert auf vielen Gebieten eine so beispiellos schnelle Entwicklung mit sich brachte, die uns alle verunsichert, welche Möglichkeiten und Perspektiven eigentlich die Änderungen im kommenden 21. Jahrhundert noch haben werden. Die unberechenbare Geschwindigkeit der Änderungen schreckt uns alle davon ab, darüber nachzudenken, wohin die Menschheit wohl im Jahr 3000 gelangen könnte, wenn wir nicht einmal eine Prognose für den Inhalt des Jahres 2100 wagen können.

Auch deshalb gefällt mir, dass die Veranstalter dieser Konferenz die Frage der Politik und der Moral in den Mittelpunkt der Tagung gestellt haben und in beiden Fällen die verehrten wissenschaftlichen Teilnehmer dazu veranlassen, vom Standpunkt der Kultur aus die europäische Attitüde von Politik und Moral zu untersuchen.

Ich selbst habe das Gefühl, dass die dramatischen Änderungen am Ende des 20. Jahrhunderts vor allem die Politik vor schwere Entscheidungen stellen. Der moralische Inhalt von politischen Entscheidungen und des menschlichen Verhaltens löst bei der öffentlichen Meinung die empfindlichsten und manchmal schärfsten Reaktionen aus.

Wenn ich es richtig verstehe, beabsichtigen die Organisatoren dieser Tagung mit dem Titel der Konferenz uns über ihre Überzeugung zu informieren, dass die um die Schicksalsfragen Europas und der Welt gefochtenen dramatischen, politischen Kämpfe, vor allem vom kulturellen Standpunkt aus zu überdenken sind.

In den letzten zehn Jahren fanden in Europa Kriege statt, von denen wir gehofft hatten, dass es sie nie wieder geben werde. Unsere Hoffnungen wurden weitgehend genährt durch den friedlichen und demokratischen Prozess der in Mittel- und Osteuropa vor zehn Jahren stattgefundenen Systemwechsel. Das war ein unerwartetes und großartiges Geschenk des Schicksals an unseren Kontinent. Europa hat dieses Geschenk verdient. Im vergangenen Jahrtausend hat ja das alte Europa wiederholt erlebt, dass mit den Änderungen, den riesigen Stufen der Entwicklung blutige Kriege und Gewaltmanifestationen verbunden waren. Während der letzten tausend Jahre ist es nie vorgekommen, dass im Großteil dieses Kontinents ein Wechsel des politischen Systems und der Macht in so massenhaftem Ausmaß friedlich stattgefunden hat.

Die friedliche Einführung der Demokratie war ein phantastisches Zeichen dessen, dass bestimmte Grundgänge der politischen Kultur in den auf den 2. Weltkrieg folgenden Jahrzehnten, insbesondere aber in den letzten drei Jahrzehnten in Europa zustande gekommen sind. In meiner Erinnerung häufen sich die Bilder davon, wie die Entspannung begann, wie für

immer mehr Politiker die Verständigung und die Zusammenarbeit wichtig wurde, welche große Rolle dabei die Massenkommunikation, die Medien spielten.

Darüber möchte ich deshalb sprechen, weil es in der begründeten Kritik der vielen Fehler meines Faches häufig heißt, dass die Medien bis heute noch in der Verbreitung der Gewalt eine große Rolle spielen. Ich wiederhole, diese kritischen Bemerkungen sind in vieler Hinsicht begründet und deshalb müssen sich die Medien diesbezüglich ändern. Ich füge jedoch hinzu, man spricht weniger darüber, welche große Rolle die Medien bei der Unterstützung und Vorstellung jener politischen Bestrebungen gespielt haben, welche versuchten, die einander gegenüberstehenden politischen Kräfte der europäischen Staaten einander näher zu bringen.

In den vergangenen vierzig Jahren habe ich aus unmittelbarer Nähe jenen vor 50 Jahren noch unvorstellbaren Prozess miterlebt, im Laufe dessen Frankreich und Deutschland, Franzosen und Deutsche sich versöhnten. Ich musste lernen, dass dies nicht Frage eines Friedensvertrages ist, obwohl ich als Ungar und Deutscher gleichermaßen weiß, dass schlechte Friedensabschlüsse eine gute Fortsetzung unmöglich machen. Es ist also sehr wichtig, dass ein Friedensabkommen gut sein soll. Dies ist nämlich die Vorbedingung, der Ausgangspunkt für den Beginn eines über viele Millionen Fäden laufenden Prozesses, der die seit langem eingefleischten Vorurteile im Laufe von einer oder mehrerer Generationen ändern könnte.

Mit Hochachtung und Verehrung denke ich an Charles de Gaulle und Konrad Adenauer, an Georges Pompidou und Willy Brandt, an François Mitterrand und Helmut Kohl, da sie zu unserer Zeit, in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts sehr viel zur grundlegenden Änderung des deutsch-französischen Verhältnisses beigetragen haben.

Alle ihre Anstrengungen hätten aber nicht genügt, wenn in beiden Ländern die Taten und Werke vieler hunderttausend Menschen sich nicht daran angeschlossen hätten.

Die positive Wende der deutsch-französischen Beziehungen - bei der die französische und deutsche Massenkommunikation eine bedeutende Rolle gespielt hat - haben die politische, wirtschaftliche und moralische Basis für die Entstehung und Stärkung der Europäischen Union geschaffen. Die neuen, schöpferischen deutsch-französischen Beziehungen haben es ermöglicht, dass die grundlegenden Normen der vielfarbigen europäischen Kultur, der kultivierten Kommunikation und Zusammenarbeit auf unserem Erdteil Gestalt zu nehmen beginnen.

In den vergangenen vierzig Jahren habe ich nie aufgehört zu hoffen, dass die Europäische Union, wie auch Europa früher oder später bis zum Ural reichen werde. Es gab zwar Perioden, da ich glaubte, ich würde eine derartige Erweiterung der Europäischen Union nicht mehr erleben.

Jetzt bin ich glücklich, dass ich mit Ihnen zusammen hier in Kecskemét, im Zentrum der ungarischen Tiefebene, darüber nachdenken kann, wie die nächsten Stufen der Integration sich gestalten werden und wir wissen, dass die erste Stufe für uns, Ungarn auch unmittelbare Realität ist.

Erlauben Sie mir, einige Worte über die Zusammenhänge der politischen Kultur und den Inhalt der Politik zu sagen. Diejenigen, die mich kennen, wissen sehr gut, dass ich die Dialogfähigkeit, die Absicht zu niveauvollen Zwiesprachen und die Bereitschaft zum Ermöglichen von schöpferischen Dialogen für eines der wichtigsten Maße der politischen Kultur halte. Man kann aber die sehr wichtige Tatsache nicht außer Acht lassen, was der Inhalt der politischen Taten ist.

Grob gesagt, welchen Anteil haben die Machtkämpfe in der politischen Aktivität und wie groß ist der Anteil der politischen Aktivität an der Unterstützung und Management von Berufen, an der Förderung der Beziehungen zwischen den Berufen, an der Lösung jener Probleme, die die grundlegenden Interessen der gesamten Gesellschaft betreffen.

Ich möchte darüber deshalb kurz sprechen, weil ich in den vergangenen Jahren wiederholt die dramatischen Folgen von Naturkatastrophen erlebt habe, hier zu Hause, entlang der Donau und Theiß, und während der das ungarische Tiefland vernichtenden Dürren. Daheim in Deutschland, am Rhein, bzw. am Fuße der Alpen musste ich erleben, mit welchem geringem Erfolg die Warnungen der Ökologen beachtet werden.

Sollte sich denn die Politik nicht viel mehr und viel eingehender mit der Bewahrung der Lebewesen, der lebendigen Natur befassen? Unternimmt die Politik genug dafür, dass die langfristigen Interessen des menschlichen Lebens in unserer Aufmerksamkeit und unseren Aktionen gleichermaßen eine größere Rolle erhalten? Kürzlich habe ich einen Artikel gelesen, in dem Steven Hawkins, einer der größten Genies unserer Zeit, auf tausend Jahre vorausblickt und sagt, die Menschheit werde das Jahr 3000 nicht mehr erleben, weil sie als ihr eigener Totengräber agiert. In meinen Gedanken verbindet sich an diesem Punkt der Inhalt und die Moral der Politik. Meines Erachtens ist die wichtigste Frage der politischen Moral: In welchem Maße strebt die menschliche Gemeinschaft nach dem Schutz und der Entwicklung ihrer heutigen, langfristigen Interessen und Werte?

Europas Zukunft hängt davon ab, wie sie die größten Fragen des Schicksals der Menschheit beantworten kann. Europäische Kultur und Geschichte konnten auf die großen Fragen des Lebens der Menschheit in den vergangenen Jahrtausenden wiederholt solche Antworten geben, die auch von anderen Erdteilen akzeptiert wurden und mit denen sie die Werte der universellen menschlichen Kultur förderten. Diese unsterblichen, klassischen Leistungen von Europas Ansehen, moralischem Verhalten und Ehre bedeuteten seine Golddeckung.

An der Schwelle des dritten Jahrtausends muss die Menschheit Herausforderungen in bisher nicht gesehener Größe begegnen. Auf diese Herausforderungen müssen diejenigen gute Antworten geben, die in dieser Welt erfolgreich und moralisch sein wollen. Wenn wir hier zu Hause die Antwort auf die Frage suchen, wie Ungarn nützliches Mitglied der Gemeinschaft der europäischen Völker und der Europäischen Union werden kann, können wir nur eine Antwort geben: Wir müssen zu der Lösung der großen Fragen der Menschheit beitragen. Genau genommen, müssen wir zur Lösung einiger großen Fragen beitragen, weil diese Leistungen bei der Europäischen Union und den europäischen Nationen die Politik, die Kultur und die Moral unseres Volkes legalisieren werden.

Gábor Szécsi **Elite und Europäertum**

Der Ausdruck „Europäertum“ wurde heutzutage zu einem bestimmenden Element der Phraseologie der politischen Elite. Es kommt in den verschiedensten Kontexten vor, und es wird im Allgemeinen mit der im Laufe des Beitrittes zu der Europäischen Union erledigten oder mit der vor uns sich türmenden Aufgaben verbunden zu einem Element politischer Erörterungen.

Es ist auch leicht wahrzunehmen, dass dieser Ausdruck zu einem technischen Termin wurde, in dessen Bedeutungsbereich der Begriff des vereinigten Europas zu dem Konglomerat der wirtschaftlichen, politischen Erwartungen, und zu einer rein juristischen, wirtschaftlichen Entität ausgezehrt ist.

Es ist deshalb nicht zufällig, dass die Idee des Europäertums in ihrer nicht verstandenen Form unfähig ist, zu dem Vermittler der Werte zu werden, und sich in staatsbürgerlichen Taten zu äußern. Es bestimmt den von der politischen, moralischen Verantwortung der Elite geschaffenen Begriff nicht, und bietet keinen gedanklichen Anhaltspunkt in der Behandlung der mit der Globalisierungs-, und Integrationsprozessen und mit der Verunsicherung der Nationalidentität gleichzeitig auftretenden Forderungen an.

Die Lösung kann nur das sein, wenn die politische Elite die Idee des Europäertums in ihrer Komplexität ergreifen und mit ihren Taten vermitteln kann.

Aber was bedeutet in diesem Fall der Ausdruck „in ihrer Komplexität“?

Es bedeutet vor allem, dass diese Idee von einem die Geschichte und Gegenwart Europas bestimmenden, allgemeinen politischen und moralischen Ideal ernährt wird. Dieser gemeine politische und moralische Grund gestaltet die die Auswahl der jeweiligen Elite bestimmenden Wertordnung in den bürgerlichen Gesellschaften, nach dem sich die in Freiheit Lebenden immer gestrebt haben.

József Bayer **Europäische Kultur - europäische Identität**

Die Prozesse der Globalisierung und der Integration bedeuten eine Herausforderung für alle Formen bisheriger kultureller und politischer Identitäten. Nach der Auflösung der traditionellen Gruppenidentitäten wird jetzt auch die nationale Identität immer unsicherer im universalen Kommunikationsnetz der Europäisierung und Globalisierung. Die alte These, nach der Europa nie eine politische, höchstens eine kulturelle Einheit bildete, muss jetzt dahingehend überprüft werden, dass wir die gemeinsamen geistig-kulturellen Grundlagen einer mehr zusammenrückender Union zu bestimmen versuchen. Europa verstand sich immer nur gegen die Aussenwelt als eine Einheit. Die europäische Kultur hat viele Wurzeln: die griechische und jüdische Tradition befruchtete die mediterrane Zivilisation, wobei auch der Einfluss der arabischen Welt nicht herunterzuschätzen ist. Die Christianisierung von Europa schuf merkwürdiges Gemisch aus der Kultur der germanen, slawischen und anderer, sich im Folge der Völkerwanderung niederlassenden Völker. Dabei war die christliche Kultur des Mittelalters nur auf der Ebene der Literaten eine universale. Der Humanismus und die Aufklärung sorgten für die Ausbreitung einer universellen Kultur, ebenso wie die Verbreitung des wissenschaftlichen Rationalismus, die Ideen des Rechtsstaates und der politischen Demokratie. Im Zeitalter der weltweiten Netzwerke, welche kulturelle Ströme und Wechselwirkungen werden für die gemeinsame europäische Identität in einer kompakteren Union sorgen? Für uns Mitteleuropäer sind diese Fragen besonders dringend, weil wir für lange Zeit an die Peripherie von Europe gedrängt worden sind, eine Weile auch politisch abgeriegelt waren. Seit dem Ende der Teilung Europas bestreben wir nach Rückkoppelung an die europäische Integrationsprozesse. Das betrifft nicht nur unsere politische, sondern auch kulturelle Identität.

Es ist höchste Zeit, dass wir die provinzialistischen Brüche in unserer nationalen Kultur - wie den Gegensatz zwischen urbanischer und populistischer Kultur u. a. m.- überwinden, und auch unsere nationale Identität im Einklang mit einer breiteren europäischen Identität zeitgemässer definieren.

Péter Kende

Die moralische Verantwortung der demokratischen Politik

Jedes politische System, auch noch das am meisten despotische, voraussetzt stillschweigend die Verantwortung der Machthaber - des Herrschers, der Regierung, der führenden Gesellschaftsschicht - vor irgendeinem Richterstuhl (des Gottes, der Geschichte, des rächenden Volkes). Aber die moralische Verantwortung der Macht wurde in den konstitutionellen Monarchien, und später in den Demokratien auch explizit verfasst, so wurde es erforderlich.

Die Ausarbeitung des Prinzips der Verantwortung der Regierung ist eine der größten Leistungen der modernen europäischen Demokratie. Die öffentliche Besprechung der Aktivität der Regierung, die damit verbundene Möglichkeit der Rechenschaftsforderung, und in parlamentarischer Weise, mit periodischer Wahl verwirklichte politische Wechselwirtschaft können als die Sozialisation der Macht erfasst werden.

Das ist aber nicht nur das Produkt der Institutionen. Man braucht auch dazu, dass die Mitglieder der Gemeinschaft als auch Wähler, als auch Teilnehmer der Öffentlichkeit ihr Recht zur Rechenschaftsforderung nutzen können.

Weiterhin, dass die Teilnehmer - über die Spielregel - auch das Grundprinzip der Demokratie in Ehren halten, dass der Machtauftrag vor allem ein Dienst ist.

Zu den beiden Voraussetzungen braucht man das Verantwortungsgefühl der Bürger, ohne welches eine gut funktionierende Demokratie unvorstellbar ist.

Wenn das erste Jahrzehnt der neuen ungarischen Demokratie die Periode der Gründung der Institutionen war, dann haben die nächsten Jahrzehnte die Aufgabe, diese neuen Institutionen mit dem Gefühl der Verantwortung und der Ehre füreinander zu füllen.

Ferenc L. Lendvai

Die politische Kultur des Westens - im Osten

Selbst die geistigen Väter des Liberalismus und des parlamentarischen Systems, wie Locke oder Montesquieu (Theoretiker also, die dem Prinzip des Historismus noch nicht huldigten) meinten, dass es ein gewisser Grad der Reife eines Volkes dazu nötig ist, dass die Etablierung eines demokratischen Regimes möglich sei. In dieser Hinsicht befinden sich die Länder des ehemaligen Ostblocks - eine Halbperipherie - heute in einer problematischen Situation.

Dass Deutschland für sich keinen „Sonderweg“ mehr haben kann, ist nach den zwei Weltkriegen eindeutig. In unserem zwischeneuropäischen Raum spricht man aber auch heute sehr oft und sehr gerne über „Ost-Mittel-Europa“.

Mehrere - geographische und historische - Bindungen knüpfen diese Länder zum Osten und zum Süden. So befinden sie sich eher in einer solchen Zwischenlage, wie die Lombardei in Italien oder Katalonien in Spanien: in der Lage eines Vorraumes, eines *glacis* des Westens.

Obwohl es in Ungarn heute schon viele *bourgeois*, d.h. Bürger, und *citoyens*, d.h. Republikaner gibt, sind die bürgerliche Gesellschaft und die republikanische Tradition leider bis heute ziemlich schwach. Formell sind die Bürgerrechte (obwohl die Polizei zu viel unkontrollierte Macht besitzt) sowie die Prinzipien der Verfassung nicht verletzt und gesichert - mehr aber als die formellen Prinzipien der Gesetze ist der Geist der Gesetze für eine republikanische Demokratie wichtig.

Zu einer wirklichen Änderung wäre es nötig, dass eine bürgerliche Gesellschaft (*société civile*) in Ungarn - in Osteuropa im Allgemeinen - endlich als stark genug existiere. Und dann können und müssen nicht nur die formalen politischen Institutionen, sondern auch die politische Kultur, der republikanische Geist des Westens auch im Osten zu einer wirklichen Geltung kommen.

Tamás Tóth **Gibt es eine europäische Identität?**

Der Vortragende geht von der Annahme aus, dass das vereinigte Europa *nicht* auf ökonomisch-finanziellen, juristisch-institutionellen bzw. politisch-ideologischen Grundlagen allein aufgebaut werden kann. Damit die europäische Einigung wirklich Erfolgsgeschichte wird, müssen ihre geistig-politischen Befürworter auch die *historische* und *kulturelle* sowie die *sprachliche* und *kommunikative* Dimension des Integrationsprozesses in Betracht ziehen. Fragen der kollektiven Identität - und besonders diejenigen der „nationalen“, Probleme, welche nicht nur die meisten Intellektuellen, sondern auch viele Politiker unseres Kontinents lebhaft beschäftigen. In den modernen Nationalstaaten bzw. pluralistischen Massengesellschaften Europas kann allerdings nicht einmal eine wohl gemeinte Propaganda für Werte und Ziele der europäischen Einigung dazu ausreichen, den Staatsbürgern eine gediegene „europäische Identität“ zu vermitteln, oder sie mit einem wahrhaft „europäischen Geist“ zu wappern. Da diese Bürger jedoch angesichts der Schwierigkeiten des Einigungsprozesses sehr wohl auf so etwas angewiesen sind, wird es ihnen sowohl innerhalb wie auch außerhalb der Union immer wieder nahegelegt, sich aus dem multikulturell geprägten historischen Erbe Europas so viel wie nur irgend möglich anzueignen. Als einen „Europäer“ kann sich nämlich nur derjenige ruhigen Gewissens bezeichnen, der über ein mehrfaches, also etwa über ein zugleich lokales, regionales, nationales und kontinentales Identitätsbewusstsein verfügt. Dies setzt allerdings voraus, dass bei dem Betreffenden nicht nur eine weitgehende Kommunikationsfähigkeit bzw. -bereitschaft, sondern auch eine solide Kenntnis von Sprache, Kultur und Mentalität anderer Europäer vorhanden sind. Auf das Erlangen solcher Kenntnisse und Fähigkeiten besteht insofern eine berechtigte Hoffnung, als innerhalb der sprachlich-kulturellen bzw. mentalitätsmässigen Mannigfaltigkeit des sich langsam einigenden Europas die vergleichende Analyse durchaus konvergierende Tendenzen aufzeigen kann. Es ist also anders formuliert anzunehmen, dass die divergierenden Entwicklungslinien der europäischen Kultur in mancher Hinsicht doch auf einen gemeinsamen Nenner gebracht werden können. All dies heißt aber nach Meinung des Vortragenden noch lange nicht, dass wir in Bezug auf die kulturelle Identität Europas von dem Vorhandensein eines einzigen einheitlichen und universell gültigen Modells sprechen könnten.

Károly Veress
Über die Kultur des Dialogs

Das Problem des Dialogs gelangt zur allgemeinen philosophischen Kenntnis durch die pragmatischen und kommunikations-philosophischen Annäherungen, und überdies hauptsächlich durch die philosophische Hermeneutik. Die philosophische Hermeneutik übernimmt ebenfalls all die theoretischen und methodischen Anstrengungen, die sich darauf richten, den Begriff des Dialogs und die dialogische Einstellung zu einer richtigen Bedeutung zu vermitteln.

In meiner Abhandlung möchte ich den Gedanken erörtern, dass die zentrale und bestimmende Komponente der heutigen europäischen politischen Kultur die Kultur des Dialogs ist.

Meine dahinleitende Gedankenfolge wird folgende Schritte machen:

- 1) Erstens nehme ich in Betracht die hermeneutischen Annäherungsweisen des Dialogproblems, die nachweisbaren Unterschiede gegenüber den semiotischen, pragmatischen und kommunikations-philosophischen Annäherungen, sowie die, in der hermeneutischen Ansicht enthaltenen Möglichkeiten des Sprechaktes, das die Sinnesbildung und das Verständnis zielt.
- 2) Als nächster Schritt untersuche ich die kulturellen Bedingungen der Geltung des Dialogs, sowie die, im Dialog enthaltenen kulturschaffenden-formenden Möglichkeiten, mit dessen Entfaltung der Dialog selber zur Kultur werden kann, zu einem Benehmen und einer Verhaltensweise, die sich in den menschlichen Einstellungen, Mentalitäten zeigt.
- 3) Schliesslich möchte ich einige Feststellungen machen im Zusammenhang mit der Art, wie sich die Kultur des Dialogs und die der Politik gegenseitig bedingen, und wie heutzutage der kultivierte Dialog zur Ausprägung und Gradmesser der politischen Kultur wird, zur paradigmatisch geltenden Bestimmtheit des Europäertums.

Edít Soós
**Die Entwicklung der regionalen Identität als Folge
der europäischen Integrationsbewegung**

Die Entstehung des integrierten Europa, die Fortsetzung der europäischen Integrationsbewegung bieten regionalen und lokalen Akteuren neue administrative und gesetzliche Rahmen, nach denen sich die Regierungen der Mitgliedstaaten zu richten haben. Der Paradigmenwechsel der 90er Jahre die Erscheinung des sog. „neuen Regionalismus“ sind zugleich Versuche der regionalen Akteure zur Gestaltung der neuen Formen gemeinsamen Handels. Dieses neue Modell setzt Teilnahme und Kontrolle auf lokaler Ebene voraus, die mit der Zeit zur Herausbildung des neuen Modells demokratischen Dialogs führen können. Es bedeutet gleichzeitig die Entstehung der europäischen Kultur und die Akzeptanz der regionalen und lokalen Kulturen sowie die Verstärkung deren Identitäten. Infolge der Internationalisierung wird der Einfluss eines Staates auf die nationale Kultur geringer der kulturellen Uniformität gegenüber erhalten die regionalen Identitäten ab den 70er Jahren einen neuen Status.

Die gemeinsamen regionalen Werte, die Normen, die Sprachen der Minderheiten werden verstärkt.

Der Regionalismus und die damit verbundene Vielfaltigkeit lassen die nationale Kultur und die nationalen Werte an Bedeutung ver-heeren, zugleich fügen sie sich in die europäische Wertordnung.

Die Verstärkung der Regionen bietet die Möglichkeit zum erneuten Nachdenken über die institutionelle Vertretung der regionalen und lokalen Zivilorganisationen. Die Beschlussfassung nach dem Prinzip der Partnerschaft ermöglicht sowohl auf supranationaler als auch regionaler Ebene die Rollenübernahme der regionalen Akteure und damit die Vorstellung der regionalen Charakteristika auf europäischer Ebene und deren Einfügung in die europäische Kultur.

Frau Ágnes Laczkó-Tuka
Politische Kultur in der EU - im Spiegel der Europäischen Wahlen

In der Geschichte der Entwicklung der politischen Kultur sichern die bürgerlichen Demokratien am meisten die Möglichkeit der Erscheinung des Partizipationsniveaus. Mein Vortrag beschäftigt sich nur mit einer eigenartigen Frage des Themas, dem im Interesse der Verstärkung der europäischen Identität geführten Kampf.

Nach dem zweiten Weltkrieg hat sich im Kreise der Bevölkerung die Anzahl derer beträchtlich erhöht, die die Möglichkeit der neuen Kooperation der europäischen Staaten, die Gründung der Vereinigten Staaten von Europa als Wert angenommen haben.

Die Entstehung der bipolaren Welt, die Abnahme der Rolle Europas in der Weltwirtschaft haben zum Prozess der ökonomischen Integration geführt. Unter den Integrationsinstitutionen hat nur das Europäische Parlament über eine Beratungsfunktion verfügt. Die Abgeordneten haben seit 1958 nach der Entwicklung eines den Erwartungen der pluralen Demokratie entsprechenden Entscheidungstreffens und damit der Einführung der direkten europäischen Wahlen gestrebt.

1999 wurde die fünfte Wahl in den Mitgliedstaaten seit 1979 veranstaltet. Dabei haben die Wähler ihre Stimmen - im Verhältnis zu den nationalen Wahlen - in wesentlich kleinerem Verhältnis abgegeben. Diese Tatsache kann mit mehreren Gründen erklärt werden:

- mit der speziellen - von den Traditionen der parlamentarischen Demokratien wesentlich abweichenden - Lage des Europäischen Parlaments,
- mit der nationalen Organisiertheit der politischen Kräfte,
- mit den Problemen des Betriebs der Europäischen Union,
- mit der Sekundarität der europäischen Staatsbürgerschaft,
- mit der Kompliziertheit und Undurchsichtigkeit des Entscheidungstreffens,
- mit dem demokratischen Defizit,
- mit den politischen, regionalen und nationalen Spannungen zwischen den europäischen Abgeordneten.

Die Anhänger der europäischen Integration haben in den 90er Jahren mit Hilfe von juristischen und politischen Initiativen nach der Erhöhung der politischen Kultur gestrebt, die aber bisher nur zu teilweisen Ergebnissen geführt haben.

Károly Kókai
Europa als philosophische Idee

Der Titel der Konferenz, *Europäertum - politische und moralische Kultur*, beinhaltet die Behauptung, dass es eine spezifisch europäische, politische und moralische Kultur gibt, also eine, die Europa auszeichnet, die Europa von anderen Kulturen unterscheidet. Die Antwort auf die Frage, welche politische und moralische Kultur damit gemeint sei, ist bekannt: Demokratie, Aufklärung und Humanismus. Sie sind jene besonderen politischen und moralischen Werte, zu deren Verwirklichung sich unsere Kultur anschickt. Im Zentrum meines Vortrags *Europa als philosophische Idee* stehen nicht die antike griechische Tradition, also jene Kultur, die unter anderem den Begriff 'Europa' prägte, und deren Fortsetzung in der Philosophie, sondern die genuine neuzeitliche Philosophie und deren Deutungen des Begriffs „Europa“, welche auch die Gegenwart bestimmen. Nach einem kurzen geschichtlichen Überblick, der mit den Griechen beginnt und mit der Neuzeit endet, eröffnen sich zwei verschiedene philosophische Zugänge zu diesem Problem. Es stellt sich die Frage, wie die Philosophen einerseits diesen Prozess reflektiert haben, und was dieser Prozess andererseits für die Philosophie bedeutet. Man kann also jene philosophischen Texte und Textstellen suchen, welche sich mit Europa beschäftigen. Hierbei muss man allerdings die Suche eingrenzen. In meinem Vortrag wird dies anhand von Friedrich Nietzsches Text *Jenseits von Gut und Böse* unternommen.

Die andere Seite wäre aber genauso der Aufmerksamkeit wert. Die Frage dort ist: Wie hat der Begriff, die Frage, das Problem von Europa die Philosophie beeinflusst? Welche Fragen ergaben sich daraus, auf welche Wege lenkte es die Aufmerksamkeit, was schloss es aus und was hat es betont? Wir könnten ja, pointiert, auch die These aufstellen, dass das, was wir unter Philosophie verstehen, selbst ein Ergebnis Europas, des Europäertums, europäischer Politik und Kultur ist.

Nietzsche beschäftigt sich in *Jenseits von Gut und Böse* mit allen vier Themenkreisen: mit Europa, mit Kultur, mit politischer Kultur und mit moralischer Kultur. Die kurze Analyse dieser hier zu besprechenden vier Themenkreise ist ein Beispiel dafür, was Europa als philosophische Idee bedeutet. Nietzsche versucht mit seiner Kritik an der Kultur, genauer an der moralischen und politischen Kultur, konkret an der Demokratie, an der Aufklärung und am Humanismus, Europa zu definieren - indem er die Rolle der Philosophen in diesem Definieren bestimmt.

József Krajník
Moralische Gründe in der Geschichte der Europa-Idee.

Meine Untersuchungen über den Europa-Gedanken führten mich zur tiefen Überzeugung, dass die Europa-Idee einen moralischen Hintergrund hat.

Friedrich von Schiller schrieb in einem Brief an Goethe:

„Besonders merkwürdig ist es mir, dass es jenen Nationen und überhaupt allen Nicht-Europäern auf der Erde nicht sowohl an moralischen als an ästhetischen Anlagen gänzlich fehlt.“

Niemals kann sich ein Staat soweit selbst genügen, dass er keiner wechselseitigen Beziehungen, sei es nun im Hinblick auf sein Wohlergehen und auf ein von der Nützlichkeit bedingtes Ziel oder aus einer sittlichen Notwendigkeit und einem moralischen Bedürfnis, bedarf.

Von den frühesten Anfängen an hat Europa eine nicht nur allseitige, sondern auch weltweite Funktion gehabt.

Ein vereintes Europa soll aber nicht nur als eine notwendige wirtschaftliche und politische Übergangslösung betrachtet werden, sondern auch als ein Ideal.

„Das Menschengeschlecht, obwohl in verschiedene Völker und Königreiche geteilt, hat deshalb doch nicht weniger Anteil an einer Einheit, die nicht nur spezifisch ist, sondern sozusagen, auch po-litische und moralische Züge trägt.“- schreibt Francisco Suarez im Jahre 1614.

Die totalitären Staaten wissen sehr genau, wie wichtig die moralische Einstimmigkeit ist. Die Frage stellt sich, ob die bislang noch in Freiheit lebenden Völker fähig sein werden, auf dem Wege der Freiheit und des Geistes eine genügend starke moralische Einstimmigkeit zu erreichen und den Störungen zu widerstehen, die ihnen in ihrem Bewusstsein drohen.

Sándor Karikó

Das Europäertum, als die Würde des Individuums

Der Begriff des Europäertums kann aus mehreren (politologischen, geschichtswissenschaftlichen, politischen, wirtschaftlichen, rechtlichen, geographischen usw.) Hinsichten untersucht werden. Für den nötigen Ausgangspunkt der nötigen aber bis heute vernachlässigten philosophischen und ethischen Bearbeitung kann der Gedanke von *Kundera*, dem mit philosophischen Gefühlen gesegneten Schriftsteller, gehalten werden. Unter Euro-päertum hat er in erster Linie nicht die markt-finanzielle Relation, nicht einmal einen politisch-parlamentarischen Mechanismus verstanden, sondern eine eigenartige Kohäsionskraft und Wert, die sich aus bestimmten geistig-moralischer Quelle ernährt. Seiner Meinung nach ist das Europäertum solch eine Bildung, in der selbst das Individuum auf die historische Szene tritt, und es bekommt Ehre von gesellschaftlicher Größe und Einfluss, das Individuum wird über allem sein. Das Individuum befreit sich von allen früheren histo-rischen Festigungen: Bindungen der Geburt, dem Stand, dem Beruf, der Religion, der nationalen Zugehörigkeit. Es handelt sich um die autonome Persönlichkeit, die schon über vielfältige Fertigkeiten und Fähigkeiten, über feste moralische Haltung und Verantwortung verfügt, die sich selbst wählt und annimmt. Diejenige, die dazu wird, wozu sie sich selbst schöpft.

Ich möchte noch soviel hinzufügen, dass das Europäertum für das mitteleuropäische Völkertum heutzutage irgendeine Westbewun-derung bedeuten soll. Der Westen hat keinerlei geistige oder moralische Rechte dazu, bei uns Dienerei oder Minderwertigkeitsgefühle auszulösen. Für mich ist es offensichtlich, wenn wir das Europäertum lernen, müssen wir vor allem danach streben, dass wir unsere Würde und den Respekt vor uns bewahren. Noch genauer: Man soll vor sich Respekt auslösen und sich vor anderen würdig zeigen.

Die Erscheinung des Individuums, als selbständige Substanz ist ein wichtiger, mit nichts anderem ersetzbarer Anteil des Inhalts des Europäertums. Die Würde und die Ehre des Individuums passt nicht mit der Konformität zusammen, die eigentlich nichts anderes ist, als

die Versenkung des Ichs in Irgendjemanden, obwohl auf uns ein starker Druck lastet, um Konformisten zu werden, sollen wir doch keine „Euro-Konforms“ werden. Wir sollen uns an die europäischen Werte anpassen, aber wir sollen unsere Autonomie und selbständige Kultur nicht aufgeben. Das Europäertum können und müssen wir auch reicher machen.

Imre Ungvári-Zrínyi
Sittlichkeit im Postkommunismus

Die Untersuchung des sozialen Einflusses der moralischen Überzeugungen und die ethische Folge des heutigen gesellschaftlichen Wechsels ist der grundlegende Zweck der zentral- und osteuropäischen ethischen Forschung.

Die verlangte Entwicklungstendenz - Kapitalismus als eine hochentwickelte Marktwirtschaft, die auf gesetzlich garantierter individueller Freiheit und realer Gleichheit der Möglichkeiten gründet - ist mit bloßen politischen Mitteln unrealisierbar, sondern die aktive Mitarbeit der bürgerlichen Gesellschaft ist unumgänglich notwendig.

Außer den moralischen und politischen Prinzipien, die durch die Parteien in einem hypothetischen sozialen Kontrakt wählbar sind, wird die Natur der vorherigen sittlichen Sozialisierung der Personen von entscheidender Bedeutung sein. Das Einhalten irgendeines Kontraktes bedingt dabei eine wirksame Zusammenstimmung des Motivensystems, der Lebensformen, der institutionalen Praxis, der Organisationsverhältnisse und das ganze Gesetzsystem mit den fundamentalen vertraglichen Prinzipien. Die richtige Apperzeption des Status der Sittlichkeit und das Wissen der moralischen Argumentationstechnik sind zur Behandlung der moralen Konflikte dieses Prozesses notwendig.

Trotz des Sachverhaltes, dass die ebenbürtige Behandlungsweise aller Personen universale Normen und Prinzipien fordert, beansprucht die Komplexität der zeitgenössischen Gesellschaften, für die hohe Differenziertheit der gesellschaftlichen Positionen, der Lebensverhältnisse und der Kultur charakteristisch ist, die Definition der Rechte und der Pflichten nicht nur gemäß den universalen Anforderungen, sondern auch die Beachtung der spezifischen Ziele, Ausnahmen und positiven Unterschiede. Die Vielfältigkeit der Identitäten und Grundüberlegungen ergibt die Vielfältigkeit des grundlegenden ethischen Standpunktes, die ohne die Verwendung der Unterdrückung zu einer einzigen Anschauung nicht zurückzuführen sind. Was die Schlichtung eher kompliziert, ist der Einklang mit der heutigen moralischen Praxis der zeitgenössischen Gesellschaften, dass die Rechte, die Möglichkeiten, die Wünsche den Pflichten, den Beschränkungen gegenüber müssen bevorzugt werden. Die deontologischen Standpunkte müssen mit der Freiheit der Selbstrealisierung ergänzt werden.

Klára Boldizsár
Die Metaphysik der Weltkrise

In meinem Vortrag - zunächst auf Grund der Texte von Béla Hamvas - möchte ich untersuchen, was für eine Vorgeschichte zur Entstehung des Krisenbewusstseins des XX. Jahrhunderts führte, beziehungsweise welche Faktoren es in Europa weiterführen.

Die materialistische, humanistische und empirische Mentalität des modernen Menschen führte zur weltanschaulichen, moralischen, sozialen, wirtschaftlichen, staatlichen und gesellschaftlichen Krise des modernen Europas. Das Krisenbewusstsein ist speziell nicht für dieses Jahrhundert charakteristisch, weil die apokalyptische Tradition immer in der Geschichte zugegen ist. Das subjektive Erkennungszeichen des Krisensphänomens ist das Krisenbewusstsein, das vom Gefühl der Ungewissheit der in der Krise lebenden Menschen begleitet wird.

Die Krise ist die Offenbarung der ewigen menschlichen Eschaton (Apokalypsis, Revelation, Offenbarung), ihre höchste Eigenartigkeit ist ihre Unlösbarkeit. Es sieht so aus, dass die Menschheit heutzutage die Fähigkeit zur kathartischen Abklärung verloren hat, ihre Kultur verloren hat, ihre Beziehung mit dem Gott und mit dem anderen (Menschen) unterbrochen hat. Wegen der spürbaren Schwäche der Zivilisation, der Ungeistigkeit und der Entfremdung des Menschen, um die Krise zu überleben, muss er zwischen verschiedenen Lebensstrategien wählen (Flucht, Seinvergessen, Hyperaktivität, Rückstand). Der Mensch dieses Zeitalters rebelliert nicht nur gegen die Vergangenheit, sondern oft auch gegen sich selbst - diese Vernichtung kann schöpferische Attitüde haben, weil etwas Anderes erst nach der Zerstörung des Alten gebaut werden kann.

Die Zeit der Katharsis, als Veränderung und Erneuerung der ganzen Menschheit ist noch nicht gekommen, aber sie funktioniert schon hier, weil die Menschen, die die individuelle Katharsis erlebt haben, unter uns sind. Anstatt die Teilerscheinungen und die Fachfragen zu untersuchen, müssen der Mensch und die Menschheit wieder zur Denkart der archaischen Philosophen und zur Anschauung des Ganzen fähig sein.

Tamás Staller

Die Milieu-Moral und die Wirklichkeit in Osteuropa

Die Moral und die Ethik können auch als Versuch der Selbstverwirklichung der Gesellschaft betrachtet werden. Ökologische Eigenheiten und die politischen Wirkungen vor und nach dem Systemwechsel. Die Umweltprobleme der Großbetriebsagrikultur.

Die Verwendung der chemischen Unkrautbekämpfer war die Alternative des Überlebens und der Verhungerung in einer „nicht überlegenden“, aber den über die Natur errungenen Sieg der politischen Leitung verkündenden Welt. Wie die Ideologie der Beziehung zwischen dem Menschen und der Natur einen Stempel aufgedrückt hat. Die Zerstörung der Umgebung als die Ursache der moralischen Entfernung. Die politisch dehumanisierten Regionen werden gesetzmässig zu den von der Natur entfremdeten Regionen. In Osteuropa haben die umweltlichen Gräueltaten humane - wirtschaftliche, lokale und nationalpolitische, kulturelle, ethnische, soziale und psychologische Konsequenzen. Ethnische Gettos. Immigrationsbeschränkungen und ihre Konsequenzen. Die Ausbeutung der Erde und der Arbeitskraft. Alte und neue Epidemien: z.B.: Tuberkulose, AIDS, Hepatitis usw. Besonders hoch ist die Zahl der Geisteskranken. Die Moralität der Mittelgenerationen ist wegen des Alkoholismus ungewöhnlich hoch.

Abnorme Zustände in den jüngsten Altersklassen: Drogenverbrauch, der Zerfall der Familien, das niedrige Niveau des Kinderhelfernetzes. Die Versorgung der alten Leute ist immer noch unlösbar. Urbanisierter Proletariat in den ehemaligen prosperierten Städten. Es gibt ständige Armut auf den Gebieten, wo es Krisenlage herrscht, woher die Wohlhabenden fliehen.

Die Politik wird unfähig, die immer steigende Korruption aufzuhalten. Die Maffia-Wirtschaft wird für die Nationalwirtschaften in der osteuropäischen Region charakteristisch.

Die Entfernung zwischen Armen und Reichen ist eine der wichtigsten Ursachen des Verbrechertums. Das Zerschneiden der landwirtschaftlichen und industriellen Gebiete.

Das Milieu der Reichen und der Armen, die grünen und schwarzen Wohnsiedlungen.

Tibor Szabó

Europäertum und italienische politische Kultur

Das „Europäertum“ ist unserer Ansicht nach nicht nur ein geographischer oder politischer Begriff, sondern ein Paradigma. Das bedeutet die Produktionsart - und ein sich darauf aufbauendes Institutionssystem -, die sich schon früh, im 15-16. Jahrhundert herausgebildet hat. Innerhalb des Europa-Paradigmas können auch zwischen den einzelnen Regionen und Ländern zahlreiche Unterschiede festgestellt werden. Die Techniken des Politisierens haben sich in den politischen Demokratien schon längst herausgebildet und manifestiert. Auch Italien ist eine solche Demokratie, das in mancher Hinsicht einen besonderen Status in der europäischen Politik einnimmt. Charakteristisch ist für das Land die große Kompromissbereitschaft, Regierung nach dem Prinzip der Wechselwirtschaft unter Aufrechterhaltung der Instabilität und bedeutender Gegensatz zwischen Rechts und Links und deren Zusammenflechtung in der Mitte.

Infolge der ost-mittel-europäischen Veränderungen im Jahre 1989 und der innenpolitischen Probleme („Tangentopoli“) hat sich die politische Landkarte bedeutend verändert. Zwischen 1991 und 1996 wurden die traditionellen „historischen“ Parteien aufgelöst bzw. umgestaltet und das Wahlsystem modifiziert. In der Mitte kamen grosse Zusammenschlüsse und Gruppierung zustande. Den Platz von der Links-Mitte nahm Partito Democratico della Sinistra und den von der Rechts-Mitte Forza Italia ein. Auch rechts bilden sich „neue“ Parteien: die faschistische Tradition hervornehmende Alleanza Nazionale und die völlig neue, populistische Gruppierung Lega Nord. Die Transformation des politischen Lebens ist immer noch im Gange, besonders die Anhänger der ehemaligen Sozialistischen und Christlich--Demokratischen Partei bemühen sich, für sich im politischen Feld mehr Raum zu schaffen. Die „große Transformation“ brachte die Veränderung der politischen Kultur nicht mit sich. Wahrlich sind viele neue Gesichter in der Öffentlichkeit erschienen in den unteren und mittleren Bereichen, aber die obersten Führungskräfte werden im Grunde genommen nicht ausgetauscht. Der politische Stil der Abgeordneten und Senatoren entspricht vorwiegend den italienischen kulturellen Traditionen, dieser ist nämlich ausgeglichen und kultiviert. Abgesehen davon, dass manchmal - besonders von Seite der Partei Lega Nord - die Grenzen der für Europa so charakteristischen Mäßigkeit überschritten werden. In der politischen Kultur spielen (bei allen Parteien) christliche Werte und die katholische politische Kultur eine große Rolle. Die Wertpräferenzen werden noch von der familienorientierten Denkweise, dem sog. Familismus bedeutend beeinflusst.

Judit Hell

Menschenrechte, moralische Rechte und das „zweite Geschlecht“

Das Programm der Osterweiterung der Europäischen Union signalisiert einerseits, dass die Union geeignet ist, perspektivisch die Reformländer Ost-Mitteleuropas als zu ihr gehörig anzuerkennen. Zum anderen stellt es für Ungarn eine ernsthafte Herausforderung dar, den von der Union gestellten Integrationsbedingungen zu entsprechen. Die Mitgliedschaft in der Union als Ziel also vermag die ungarische Gesellschaft zu integrieren. Meinungsverschiedenheiten jedoch gibt es betreffs der zu gestaltenden Verhandlungspositionen und hinsichtlich der zu befolgenden Wertehierarchie. Es stellt sich somit die Frage, wie die - das Prinzip des Wertpluralismus vertretenden - Gesellschaften westlichen Typs für uns eine Orientierungsfunktion versehen können. In Ungarn gibt es selbstverständlich bedeutende Gesellschaftsschichten, welche zahlreiche Bestandteile des westlichen Modells als nicht adaptierbar oder nicht zeitgemäss erachten.

Ich selbst möchte in meinem Vortrag den Versuch unternehmen, skizzenhaft aufzuzeigen, wie sich die Transformationsprozesse in Ungarn auf die Beziehungen zwischen Männern und Frauen auswirken, mit welchem Ergebnis die europäischen Integrationsbestrebungen Ungarns den gesellschaftlichen, politischen und wirtschaftlichen Status der Frauen beeinflussen.

Ungarn ist - wie unlängst eine unserer hervorragenden Soziologinnen schrieb - eine Republik der Männer, und obwohl es in der ungarischen Verfassung und im Rechtswesen keine geschlechtsmässig diskriminierenden Gesetze gibt, erfahren doch Männer und Frauen auf zahlreichen Gebieten eine unterschiedliche Einschätzung und Behandlung. Viele erkennen nicht die auf Kosten der Frauen erfolgenden Rechtsverletzungen, mehr oder weniger sichtbare Formen der Diskriminierung, andere erkennen diese nicht an (wobei überraschenderweise als Beispiel aufzuführende Fälle in beliebiger Anzahl hinsichtlich beider Geschlechter erwähnt werden könnten). Nur eine ganz kleine Minderheit hat den Mut, gegen derartige Diskriminierungen zu protestieren.

Frau Kiss Éva Novák
In Spuren des Glücks

In meinem Vortrag verfolge ich den Bedeutungswandel des Begriffes vom Glück in der Gesichte der europäischen Ideenwelt. Vor allem analysiere ich die Klarlegungen des Glücks im griechischen Denken (Demokritos, Platon, Aristoteles, Zenon, Epikuros) in Betracht gezogen die wichtigsten Werte der eudaimonistischen Ethik.

Der Begriff des Glücks hat eine transzendente Bedeutung in der Auffassung des Christentums, die über Jahrtausende das europäische Denken determiniert. Die Renaissance bringt mit dem Humanismus eine neuere Änderung in den Begriff. Der Begriff des christlichen Glücks wird durch die Reformation umgedeutet.

Der wird in der neuzeitlichen bürgerlichen Ethik reich, komplex und zugleich widersprüchlich. Dieser Prozess kann in der Philosophie von Descartes, Kant und Kierkegaard analysiert werden. Ihre Philosophie ist unser Ausgangspunkt. Denken wir an das Verhältnis zwischen Wissen und Glück, Zufriedenheit und Glück bzw. Individuum und Gemeinschaft, und dadurch die anderen Möglichkeiten des Glücks.

Zum Schluss werden wir die folgende Frage untersuchen was - in der Reihe von schnell veränderlichen Werten - für den modernen Menschen bedeutet und was sein Platz in der Werthierarchie ist. In der Beantwortung dieser Fragen stütze ich mich auf die Arbeiten von zeitgenössischen Philosophen (H. Arendt, Ágnes Heller, Foucault usw.) bzw. ausgezeichnete Repräsentanten der modernen Literatur.

Unsere Fragen sind: wie ändert der Begriff Glück die postmoderne Welthierarchie? Das augenfällige Phänomen von unserer Epoche sind Zerfall von Gemeinschaften und der Individualisationsprozess und demzufolge die Einsamkeit. Wie wirkt all das auf die Klarlegungen des Glücks? Ob der Begriff Glück noch einen Gemeinschaftsinhalt hat? Was für Folgen haben die Globalisation und die Informationsexplosion? Aus welchen Elementen besteht das Individuumsglück?

Diese Probleme sind auf jeden Fall nachdenkenswert auch dann, wenn wir eine Teilantwort geben können.

Gábor Albert **Gesellschaft und Bürgerschaft**

„Wenn wir die Unannehmlichkeit nicht annehmen, dh. das soziale und politische Zerrissen des Landes, müssen wir dringend eine neue bürgerliche Idee und bürgerliches Benehmen ausbilden: solcher bürgerliche Aspekt, der jemandem Recht gibt, an Entwicklung Frankreichs teilzunehmen. Die tätige Bürgerschaft zustande zu bringen, heißt soviel, den Bürger zur Macht näher zu bringen... . Alles wird die Schule entscheiden.“ Diese Gedanken wurden von Jacques Chirac, dem Präsidenten der Französischen Republik geschrieben, er gibt große Bedeutung den bürgerlichen Pflichten bei der schulischen Erziehung.

Ist diese Erziehung, die den Jugendlichen die bürgerlichen Pflichten unterrichtet, eine potenzielle oder eine wirkliche Möglichkeit in Ungarn? Kann es als ein Unterrichtsblock in unser Unterrichtssystem eingeleitet werden? Was für Bedingungen braucht man dazu - das im Französischen Unterrichtssystem schon gut existiert - um dieses Studium nicht nur als Ergänzung der Gesichte, sondern als praktische Aufgaben erscheinen zu lassen. Dieses Studium soll der Entwicklung der Gesellschaft helfen, und den Innovationsgrund des Unterrichtsinstitutes bilden. Die Erziehung zu den bürgerlichen Pflichten können nur die Pädagogen, die auch bürgerliche Kultur und bürgerliches Bewusstsein haben und gesellschaftlich interaktiv sind, richtig unterrichten. Ob es in Ungarn solchen Pädagogentyp gibt? Ist es Realität oder nur potenzielle Möglichkeit, in Ungarn solche Lehrergesellschaft auszubilden. In meinem Vortrag versuche ich, die gesellschaftliche Interaktivität klar zu machen. Was charakterisiert die pädagogische Gesellschaft? Ich untersuche ihre Schichten und Verhältnisse bzw. ihre Stelle in der Gesellschaft. Nachdem ich erklärt habe, was die Methodik dieses Faches ist, beschreibe ich, wie dieser Lehrstoff gemäß den Altersbedingungen aussehen würde. Das ist mein Ziel in meinem Vortrag.

Alice Dombi
Empathie - Toleranz - Europäertum

Lehren eines Lehrerausbildungsprogramms

Die Lehrerausbildung hat in Ungarn reiche Traditionen. Die Zukunft wurzelt in der Vergangenheit, es lohnt sich also, die Initiativen zu überblicken, die im 19. und 20. Jahrhundert zur Erneuerung der Lehrerausbildung beigetragen haben und auf europäische Äquivalenzen gerichtet waren.

Heute sind wir Zeugen der Erneuerung der Lehrerausbildung, deren Leitgedanken - hoffen wir - vom Europäertum bestimmt werden.

Der Vortrag zitiert einige Beispiele für wertvermittelnde Lehrerausbildung aus der Vergangenheit bzw. formuliert einige Lehren eines Modellversuchs und einer Untersuchung, die unter Studenten/Studentinnen der Juhász Gyula Pädagogischen Hochschule zehn Jahre lang liefen.

Es handelte sich um eine Aufdeckungs- bzw. Entwicklungsuntersuchung. Sie umfaßte die Charakteristika der Berufsmotivation, den Einfluß des Lehrermodells und analysierte die Funktion der berufsgestaltenden Tätigkeiten der Lehrerausbildung. Die Aufmerksamkeit wurde vor allem auf Fragen der Identifizierung mit der Lehrerrolle gerichtet, mit Berührung der Charakteristika von Wertsystem, Attitüde und Persönlichkeit. Wir sind davon ausgegangen, dass - als Ergebnis der Untersuchung - die Punkte in der Lehrerausbildung bestimmt werden können, die zur Gestaltung von toleranten, empathischen Lehrerpersönlichkeiten mit guten Fachkenntnissen beitragen.

Die Forschung war mit einem Wertaufschließungs- und Fähigkeitsentwicklungsprogramm verbunden, die im akademischen Jahr 1993/1994 begann. Das Programm bestand aus mehreren Modulen. Die Trainings zur Entwicklung von Konfliktbehandlungsfertigkeiten, die Entwicklung der Kommunikationsfähigkeiten, ein Modul zur Entwicklung der pädagogischen Kreativität, Wertaufschließungskurse waren alle auf die Kompetenzentwicklung gerichtet, mit Rücksicht darauf, dass wir bestrebt waren, eine Betrachtungsweise und eine Attitüde zu gestalten und zu entwickeln, die werdenden Lehrern erlauben, ihre Aufgaben komplex zu interpretieren, Entscheidungen zu treffen, die auf Konsens beruhen, einen eigenen Erziehungsstil zu entfalten.

Der mutmaßliche Einfluß des Projekts auf die Lehrerpersönlichkeit besteht in einer selbstverwirklichenden und verantwortungsvollen Erzieherattitüde, einem erfolgreichen, helfenden Kontakt, der auf echten Werten beruht, einer Kommunikationskompetenz, einer effektiven Problemlösungsstrategie, einem glaubwürdigen Verhalten, das auf Aufrichtigkeit, Empathie beruht und zur Entwicklung einer erfolgreichen interpersonellen Kommunikation beiträgt.

Der Vortrag möchte die fortschreitenden, progressiven Tendenzen der Lehrerausbildung vorstellen, um zu beweisen, dass Europaorientiertheit seit dem 19. Jahrhundert ein permanentes Charakteristikum der Lehrerausbildung war, sowohl in Bezug auf menschliche Qualität als auch in Gestaltung der Bildungsstruktur.

Olga Farkas
Europäertum - Qualität - Ethos

Auf dem ganzen Kontinent sind großangelegte Prozesse in der Richtung der Stabilisierung des europäischen Werte- und Normensystems im Gange. Der Vortrag versucht, die notwendigen Veränderungen und die Möglichkeiten eines Aufstieges unter Bezugnahme auf die im Titel benannten drei Schlüsselbegriffe zu deuten. Es wird versucht, auf theoretischer und praktischer Ebene zu analysieren, wie der Lehrstuhl für Pädagogik der Universität zu Szeged die praktizierenden Pädagogen sowie die Lehranwärter auf die Werteverpflichtungen des Europäertums, der Qualität und des Ethos vorbereitet. Es wird dabei ein Fazit der bald zehnjährigen Erfahrungen des fakultativen, dreimal eintägigen Studienprogramms „Wegesuche und Weitergabe“ gezogen, das in diesen Themenkreisen organisiert wurde. Obwohl die Aufmerksamkeit bei jeder Gelegenheit nur auf ein Thema konzentriert wird, erfolgt die Ausarbeitung immer unter Rücksicht auf die Zusammenhänge der Teilbereiche. Bei der ersten Stufe machen die Teilnehmer Bekanntschaft mit „Europäischen Werten“ in der auf Qualitätsergebnisse gezielten Lehre und Bildung. Bei der zweiten Begegnung nehmen sie an dem Kurs „Einstimmung auf Qualität“ teil, und während des dritten Tages steht die gezielte Entwicklung demokratischer Verhaltensformen im Mittelpunkt. Dabei wird aber auch die Unteilbarkeit dieser Schlüsselbereiche bewusst gemacht. Besondere Aufmerksamkeit verdient aus methodologischer Sicht die Bekanntgabe der Erfahrungen, die bei den für Grundschulkinder organisierten auffassungsbildenden Aktivitäten gewonnen wurden. Basierend auf diesen Ergebnissen werden die Hörer des Vortrages mit den spezifisch ungarischen Chancen und Grenzen des Ansichts- und Verhaltenswechsels auf dem Gebiet des Unterrichtswesens, sowie mit dessen Zukunftsaufgaben Bekanntschaft machen. Die auf den Erlebnissen aus Studienreisen und bei Erfahrungsaustausch im Ausland basierende und unter Einbeziehung von Beratungen durch Experten der Europäischen Union im heimischen Kulturkreis ausgereifte Aktivitätenserie dürfte gleichzeitig als eine Art lebendiges Beispiel mit Modellwert für Mikro- und Makrogemeinschaften aller im Wandel begriffenen Gesellschaften dienen. Dies kann auch bei dem Integrationsprozess hilfreich sein: wie kann sich Europa als Zukunftsbild einer ethischen Idee von Lehrern und Kindern abzeichnen? Wie kann in der pädagogischen Alltagspraxis die Durchsetzung eines qualitätsbewussten Verhaltens als Bedingung des Wachstums und des Aufstiegens angeregt werden? Wie kann man erreichen, dass immer breitere Kreise ethische Regeln verinnerlichen, und dass diese auch als Verhaltensregulative funktionieren? Bekanntheit und Ansehen des Programms zeigen, dass die leitende und koordinierende Arbeitsgruppe des Lehrstuhls immer öfter auch aus Unternehmerkreisen aufgesucht und zu bildenden bzw. weiterbildenden Maßnahmen in Anspruch genommen wird.

András Pleskó
Europäertum als moralische Kultur im Unterricht

Die folgenden Fragen haben im Laufe meiner Untersuchungen meine Aufmerksamkeit erweckt: was ist der Inhalt des Europäertums? Wie hängt es mit den Problemen des Unterrichts und der Erziehung zusammen? Vielen Erfahrungen nach sind die Pädagogen unsicher geworden. Es ist eine schwere Aufgabe, in einer Welt zu erziehen, wo die Gesellschaft seit mehreren Jahrzehnten in einer moralischen Krise lebt. Es wird um Anweisung und Hilfe gebeten. Wie schließen sich die humanistischen Grundtheorien zur Moralität an? Wie steht es

mit den Pädagogen im Bezug auf den Glauben und das Europäertum? Was kann die Schule in dieser Frage tun?

Ich habe im Zusammenhang mit den obigen Fragen verschiedene Unterrichts- und Forschungsarbeiten vollgeführt. Im Jahre 1995 habe ich an der Anfertigung des beruflichen, ethischen Kodexes für Pädagogen teilgenommen. Dieser Kodex wurde vom unabhängigen Forum der Pädagogen zusammengestellt. Seit drei akademischen Jahren führe ich einen Kurs mit dem Titel Europäische Werte. Ich habe in diesem Thema mehrfach publiziert, meine Beobachtungen zusammenfassend auch in Studien beschrieben. Zwischen 1998-2000 habe ich empirische Experimente mit 300 aktiven Pädagogen vollgeführt. In meiner Studie fasse ich die Erfahrungen, Lehren dieser Experimente, und die Schlussfolgerungen zusammen. Bei der Auswertung zeige ich die zu überlegenden positiven und negativen Sachen auf. Aus den guten Gewohnheiten der Tugenden und des sozialen Zusammenlebens ragt der große Anspruch auf Toleranz in hohem Prozentsatz hervor. Im großen Teil trifft man auch Liebe und Gewissen als grundsätzliche Tugenden. Liebe ist eine zentrale ethische Frage, sie vereinigt viele anderen ethischen Werte. Aber merkwürdigerweise spielte Konsens, Offenheit, Verpflichtung usw. unter den heutigen Werten in geringstem Maße eine Rolle, obwohl Gewissen und Verpflichtung voneinander untrennbar sind.

Viele, die ihre Meinung geäußert haben, haben ehrlich die Mangelhaftigkeit ihrer Allgemeinbildung enthüllt. Sie nehmen begeistert die Aufgabe auf sich, alles zu erkennen und zu tragen, was im europäischen kulturellenethischen Wertsystem gemeinsam ist. Pädagogen haben den Anspruch, in diesem Thema eine führende Rolle zu übernehmen. Wir müssen das Ziel erreichen, dass die Schule ein Menschenbild übermittelt. Die Schule soll von eigenartiger Liebe, verantwortungsvoller Ethik der sich entwickelnden, überlegenden Pädagogen durchdrungen werden. Das Experiment hat auf gewisse Mangelhaftigkeiten unserer pädagogischen Kultur gezeigt. Dieses Thema ist viel wichtiger, als es im allgemeinen Bewusstsein der Gesellschaft zu entdecken ist. All das ist ein ernsthaftes Problem, mit dem sich die Pädagogen beschäftigen müssen.